ISSN 2707-5249 (Online)
ISSN 1682-3540 (Print)
https://doi.org/10.15407/ukrmova

Українська мова

2(90) 2024

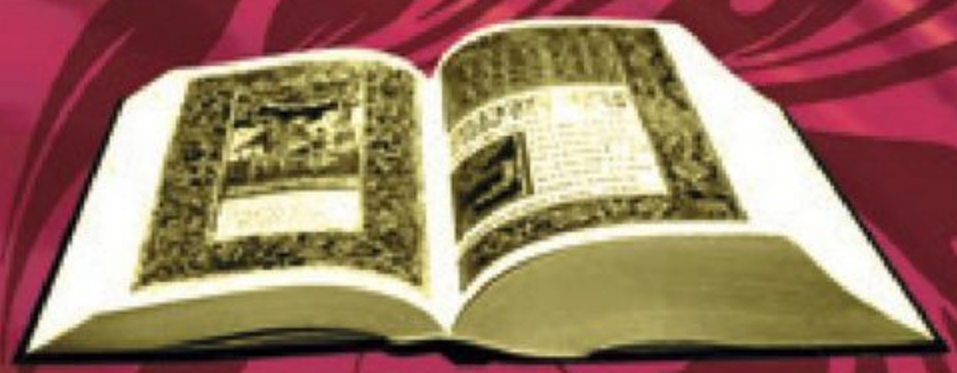

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

Українська мова

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2(90) 2024

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Заступник головного редактора Павло ГРИЦЕНКО

Відповідальний секретар Оксана ЯЦЕВСЬКА

Ніна ГОРГОЛЮК
Василь ҐРЕЩУК
Світлана ГРИЦЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА
Андрій КОЛЕСНИКОВ
Мирослава МАМИЧ
Людмила МАРЧУК
Марина НАВАЛЬНА
Світлана СОКОЛОВА
Микола СТЕПАНЕНКО
Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Марія ЧІЖМАРОВА
Світлана ШАБАТ-САВКА
Ірина ШКІЦЬКА
Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники
Національна академія наук України
Інститут української мови НАН України

Ідентифікатор медіа R30-01171

Унесено до Переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 6 від 04.06.2024 р.

Редагування
Валентина Фурса

Комп'ютерне верстання
Катерина Васильковська

Підписано до друку 17.06.24. Формат 70 × 108/16.
Гарн. Newton C. Ум. друк. арк. 11,73. Обл.-вид. арк. 10,71.
Тираж 210 прим. Зам. 7310.

Видавець та виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України, вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.003
УДК 811.16'27

С.О. СОКОЛОВА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: a-senchuk@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0052-6128

СУЧАСНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ: СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

У статті проаналізовано використання терміна ***мовна ситуація*** *(англ.* ***language situation*** *або* ***linguistic situation****) у різних національних наукових традиціях та підходи до опису мовної ситуації у слов'янських країнах. З'ясовано, що попри подібність загальних визначень цього терміна в конкретних дослідженнях увагу закцентовано переважно на одному з трьох можливих аспектів — співвідношенні функціонування різних ідіомів у межах соціуму, ситуації з використанням певного ідіому на певній території чи в певній спільноті або на власне внутрішньомовній ситуації, тобто внутрішній диференціації мови для задоволення різних потреб суспільства. Українське суспільство схарактеризовано як таке, що перебуває у процесі трансформації від екзоглосної (що характеризується масовим білінгвізмом) до переважно ендоглосної (з переважанням української мови та зі збереженням мов корінних народів і національних меншин) мовної ситуації.*

Ключові слова*: мовна ситуація, мовна поведінка, мовна політика, слов'янські мови, функціонування мови, корпусне планування мови, мова більшости, мова меншости, українська мова за кордоном.*

Поняття «мовна ситуація» — одне з провідних у соціолінгвістиці, оскільки безпосередньо пов'язане з її ключовою проблемою — зв'язком мови і суспільства. Надактуальною ця проблема є в переламні моменти розвитку соціуму. Війна в Україні, формальним приводом до розв'язання якої ще понад 10 років тому стало мовне питання, ще більше загострила цю

Цитування: Соколова С.О. (2024). Сучасний підхід до вивчення мовної ситуації: слов'янський досвід і українські реалії. *Українська мова, 2*(90), 3—29. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.003

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

тему, тому випрацювання науково обґрунтованого підходу до аналізу мовної ситуації набуло додаткової актуальности. Очевидно, у зв'язку з причинами війни і загалом соціального конфлікту на ґрунті ставлення до державности української мови слід говорити не лише про мовну ситуацію, а саме про державну мовну політику в такій мовній ситуації. Під час війни, а особливо після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну дещо трансформувалися і методи дослідження, що потребує окремого обговорення.

Словосполучення *мовна ситуація* (англ. *language situation* або *linguistic situation*) траплялося ще у 30-ті роки XX ст. у працях мовознавців, які вивчали мови народів Азії та Африки. Його використовували на позначення сукупности мов, що забезпечували спілкування у країні або на певній території, та їх функціональний розподіл, а витлумачено цей термін у працях 60-х років XX ст. таких дослідників, як Ч. Фергюсон (Ch. Ferguson), Е. Хаген (E. Haugen), Л.Б. Нікольський, В.О. Аврорин (Швейцер, Никольский, 1978, с. 86).

Українська соціолінгвістика тоді перебувала в річищі радянської науки, реальних досліджень мовної ситуації на власне українському матеріалі практично не було, окрім «дистанційних»: або присвячених функціонуванню української мови за межами України (Жлуктенко, 1964; 1990), або виконаних дослідниками, що перебували за межами України (Смаль-Стоцький, 1969; Чапленко, 1974; Шевельов, 2009 [1]). Єдиним винятком можна вважати спробу І.М. Дзюби «достукатися» до керівництва країни і донести об'єктивну інформацію про втрату рідної мови українцями у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1965 р.), яка, щоправда, тоді не була доступною загалові в Україні й не претендувала на статус наукової праці. Згодом, готуючи передмову до її видання в Україні 1998 р., він про неї написав: «Деякі ідеї та оцінки виявилися настільки наївними, що мені прикро про це й згадувати» (Дзюба, 2005, с. 2). Звісно, ця самооцінка зроблена вже з позицій сучасности і свідчить радше про скромність автора, а не про справжню вагомість його розвідки, у якій вдало поєднано статистичний (аналіз результатів переписів населення, що були у відкритому доступі) і дискурсивний (матеріали офіційних документів і преси) методи дослідження, що доволі актуально і сьогодні, але всередині країни ці матеріали тривалий час були невідомими.

Поняттєвий апарат української соціолінгвістики [2] почав формуватися в 70-ті роки XX ст. під суттєвим впливом загальнорадянського, орієнтованого передусім на російську мову та її провідну роль у тодішньому суспільстві. Цьому посприяло й те, що праці зарубіжних дослідників — Ч. Фергюсона (Ch. Ferguson), Е. Хагена (E. Haugen), У. Лабова, Д. Хаймса та інших — або було перекладено саме російською мовою з великою огля-

[1] Цю працю Ю.В. Шевельова вперше опубліковано українською мовою 1987 р.

[2] Ідеться про стан науки всередині України, про поняттєве поле, відоме українським науковцям радянського періоду.

довою статтею редактора, або прореферовано переважно в російськомовних оглядах літератури [3]. Загальне визначення поняття «мовна ситуація» в українській соціолінгвістиці — не виняток, воно фактично збігається з тим, яке було ще в радянській, а згодом і в усій пострадянській соціолінгвістиці, про що свідчить подібність тлумачень, що їх подано в різних пострадянських енциклопедичних виданнях (Брицин, 2007б; Селіванова, 2006, с. 371; Михальченко, 2006, с. 266; Михальченко, 2016, с. 636—640), напр.: «Становище, пов'язане зі способом задоволення комунікативних потреб суспільства за допомогою однієї або кількох мов; форми існування мови або сукупності мов у межах певної спільноти. Мовна ситуація <...> звичайно характеризується за якісними, кількісними й оцінними параметрами» (Брицин, 2007б).

У більшості сучасних наукових публікацій, у яких аналізують конкретний матеріал, словосполучення *мовна ситуація* використовують без окремого тлумачення, як загальнозрозумілий термін. Не подають його і в багатьох зарубіжних енциклопедичних виданнях і термінологічних словниках. Виконавши цільовий пошук словосполучень *language situation* і *linguistic situation* [4] в одній із сучасних англомовних соціолінгвістичних енциклопедій (Mesthrie, 2001), ми не знайшли жодного їх уживання в заголовках статей, однак у текстах статей натрапляємо на них близько 20 разів для позначення передусім ситуації *функціонування різновидів мови / різних мов у суспільстві*, наприклад із посиланням на Ч. Фергюсона, який кваліфікував диглосію як різновид мовної ситуації (*language situation*), за якої діалекти співіснують із літературною формою національної мови (Ferguson, 1959, p. 336; Hudson, 2001, p. 226), *загальної ситуації в певному державному утворенні* чи *на певній території*, наприклад, *мовна ситуація Ізраїлю (linguistic situation)* (Berghe, 2001, p. 603), *індійська мовна ситуація (linguistic situation)* (Dua, 2001, p. 633), *мовна ситуація Ямайки (language situation)* (Le Page, 2001, p. 859) і под. На це словосполучення натрапляємо також і в деяких інших значеннях, а саме: *ситуація мови більшості (majority language situation)* (Lucas, 2001, p. 91) або *мови меншини (minority language situation)* (Brown, 2001, p. 924), *ситуація спілкування* («комунікативна ситуація») *(language situation)* (Gogolin, 2001, p. 613) тощо. Так само, шукаючи підходи до типологізування мовних ситуацій, М. Вінгендер перевірила основні німецько- та англомовні словники і довідники й дійшла висновку, що «на відміну від численних наукових праць (монографій і статей) з теми, більшість словників і довідників не наводить спеціального терміна "мов-

[3] 1975 р. вийшов спеціальний випуск «Соціолінгвістика» — видання хрестоматійного зразка серії «Нове в зарубіжній лінгвістиці», VII (Чемоданов, 1975). Щоправда, є цілком імовірне припущення, що переклад з англійської мови російською деяких соціолінгвістичних термінів запропонував український учений Ю.О. Жлуктенко, який 1979 р. переклав монографію У. Вайнрайха «Мовні контакти» (Пилипчук, 2013, с. 133). Однак терміна *мовна ситуація* серед них не було.

[4] Нам не вдалося встановити залежності використання означення *language* чи *linguistic* від того значення, яке вкладене в це поняття в конкретному дослідженні.

на ситуація”», тоді як у монографіях і статтях його вживають часто, як і описують власне мовні ситуації. Одну з причин цього дослідниця вбачає в тому, що поняття «мовна ситуація» «сприймають швидше як складник інших ключових понять, таких, наприклад, як “мовна політика”» (Вингендер, 2017, с. 14). В енциклопедії «Українська мова» розмежовано поняття «мовна ситуація» (Брицин, 2007б) і «мовна політика» (Брицин, 2007а) в окремі статті, між якими є взаємні посилання.

Визначення поняття «мовна ситуація» подано в деяких доступних нам енциклопедіях і словниках, виданих у слов’янських країнах. Пор. у «Новому енциклопедичному словнику чеської мови»: «Мовна ситуація — 1. *набір мовних різновидів* (курсив наш — *С.С.*) (також із різновидами різних мов), які використовують *у певній географічно визначеній одиниці* або в інакше визначеному соціальному просторі (держава, регіон, місто, компанія, лікарня, школа тощо), наприклад, мовна ситуація в Чехії, мовна ситуація в Карлових Варах, мовна ситуація на підприємстві «Hyundai»; 2. *функціонування конкретної мови*, наприклад, чеська мовна ситуація. Для опису мовної ситуації у значенні (1) концепцію (2) також застосовують, навіть якщо вона явно не відображена: пор. ситуація з німецькою мовою (у значенні мови меншини чи іноземної) у Чехії» [5] (Nekvapil, 2017).

Подібне визначення наведено й у «Словацькій загальній енциклопедії» («Slovenská všeobecná encyklopédia — Encyclopaedia Beliana» [6]), яку Словацька академія наук із кінця 90-х років XX ст. видає у книжковому форматі і поступово створює електронну версію: «Мовна ситуація — загальне суспільне становище, у якому перебувають і розвиваються відповідні мови в конкретному місці (у країні, на території) у певний період часу та в певних політичних, соціальних і культурних обставинах, наприклад, мовна ситуація у Франції, сучасна мовна ситуація у Словаччині, мовна ситуація в Європейському Союзі та її майбутнє або мовна ситуація в Південній Америці» (Encyclopaedia Beliana, 2013). Окремо зауважено, що термін *мовна ситуація* — загальніший, ніж термін *комунікативна ситуація*, що «представляє сукупність обставин, за яких відбувається мовленнєва діяльність і які її супроводжують і впливають на неї (предмет спілкування, партнери по спілкуванню)» (там само).

Болгарська соціолінгвістика має суттєві напрацювання, зокрема й власну соціолінгвістичну енциклопедію, у якій також подано визначення поняття «мовна ситуація»: «У межах сумарного підходу мовну ситуацію визначають як загальну конфігурацію використання мови в певний час і в певному місці. До обсягу поняття “мовна ситуація” уводять дані про кількість і різновиди мов, уживаних у певній країні або ареалі, інформацію про кількість носіїв цих мов, про соціально-комунікативні обставини, за яких функціонують ці мови, а також дані про мовні атитюди, ціннісну орієнтацію і под., притаманні членам цієї мовної спільноти» (Пачев,

[5] Переклад українською мовою тут і далі автора статті.
[6] Енциклопедію названо на честь словацького вченого й енциклопедиста Матея Бела.

1993, с. 75). Із застосуванням системно-цілісного підходу до визначення мовної ситуації залучають «соціально-функціональний розподіл та ієрархію соціально-комунікативних систем і підсистем, які існують одночасно і взаємодіють між собою в межах певного політико-адміністративного об'єднання чи культурного ареалу в той чи той період, а також атитюди, яких дотримуються стосовно цих систем і підсистем члени відповідних мовних колективів» (там само, с. 77).

Попри подібність визначень терміна *мовна ситуація* в теоретичних працях і енциклопедичних виданнях у країнах, де мовою більшости населення і офіційною (державною) є одна або кілька слов'янських мов, підходи до практичного висвітлення цього питання неоднакові.

Незважаючи на те, що мовні ситуації в цих країнах відмінні, їх, крім генетичної спорідненості державних мов, об'єднує також потужний ідеологійний вплив радянської науки в минулому, який відобразився (хоч і різною мірою) на формуванні як термінологічного апарату, так і підходів до вивчення мовної ситуації. Утім із кінця XX ст. в усіх країнах колишнього соціалістичного табору, зокрема й тих, де активно функціонують слов'янські мови, відбулися соціально-політичні зміни, які спричинили навіть розпад старих і виникнення нових державних утворень і, відповідно, утвердження як державних мов, які до того такого статусу не мали. Не претендуючи на глибокий аналіз цих мовних ситуацій (для цього потрібно щонайменше досконало володіти всіма мовними ідіомами, поширеними в цих країнах), спробуємо з'ясувати основні напрями їх дослідження.

У колективній праці польських і словенських дослідників «Сучасна польська і словенська мовна ситуація» (Gajda, Vidovič-Muha, 2003) увагу зосереджено на таких проблемах: функціонування мов (польської і словенської) у різних сферах суспільного життя (політика, адміністрування, релігія, засоби масової комунікації та ін.), зміни в лексиці і фразеології цих мов, новітня польська та словенська лексикографія і фразеографія, сучасні проблеми словотворення, кодифікації мови, мова та соціолекти, проблеми сучасних літературних мов. Фактично цю колективну працю присвячено висвітленню особливостей сучасного функціонування національних мов — польської і словенської — у різних сферах суспільного життя та змін у цих мовах[7]. Водночас стаття А. Павловського (Pawłowski, 2019), у якій порушено проблему представлення різних мов у польському комунікативному просторі, називається «Сучасний польський мовний ландшафт: польська мова, іноземні мови, мови меншин», тобто те, що зазвичай описують як мовну ситуацію, подано в ній як мовний ландшафт, а поняття «мовна ситуація» вжито лише в рубриці *ключові слова*.

Польські дослідники вивчають також мовно-культурну ситуацію в регіонах, де зосереджені мовні меншини, однак акцентують здебільшого не

[7] В обох країнах переважає населення, яке зараховує себе до титульної нації і вважає рідною державну мову: за переписом 2011 р. 94 % населення Польщі визначили себе як таких, що за національністю є поляками, у Словенії за переписом 2002 р. до титульної нації себе зарахували майже 84 % населення.

на мовній, а саме на культурній специфіці регіонів. Так, доповідь З. Греня (Greń, 2022) на пленарному засіданні останньої наукової конференції Комісії із соціолінгвістики при Міжнародному комітеті славістів 2022 р. у Вільнюсі була присвячена національно-релігійній специфіці Тешинської (Цешинської) Сілезії — території, що прилягає до польсько-чеського кордону, на якій історично проживали поляки, чехи, німці та євреї (останніх переважно знищено під час Другої світової війни) і, відповідно, співіснували католики, протестанти, лютерани, юдеї.

Інший аспект вивчення мовної ситуації польськими мовознавцями — функціонування національної мови за межами національної держави (Kowalski, 2013; Krasowska, 2012; Kryszyń, 2012; Zielińska, 2002 та ін.). Більшість праць із цієї проблеми як одне з основних понять містять термінне словосполучення *мовна ситуація*, але його зрідка використано в назвах таких досліджень.

Важливим аспектом вивчення мовної ситуації в Болгарії дослідники вважають корпусний — аналіз стану і складу національної мови, проблема взаємодії літературної мови і діалектів, особливостей публічного мовлення (зокрема ступеня його відповідности літературним стандартам). До корпусних зараховують також проблему взаємодії болгарської мови з іншими мовними ідіомами, передусім македонською мовою, яка після набуття незалежности Республікою Північною Македонією отримала в ній статус державної і, відповідно, державну підтримку. У цих питаннях основною спірною проблемою вважають не так сучасний стан болгарської і македонської мов, як розподіл спільної культурної спадщини, зафіксованої мовними засобами. 2008 р. у двох номерах журналу «Болгарська мова» («Български език») надруковано статтю Т. Бояджиєва «Мовна ситуація в нашій країні в історичному і сучасному аспектах і європейська мовна політика», у якій увагу зосереджено переважно на внутрішньомовному аспекті — функціональному структуруванні болгарської національної мови, хоч заторкнуто й мовні проблеми меншин, і функціонування болгарської мови за межами Болгарії (Бояджиев, 2008а; 2008б). Комплексно проаналізувала мовну ситуацію, зокрема динаміку етнічного складу і мовного самовизначення громадян на початку XXI ст., К. Алексова, яка зауважила, що «за ступенем етнолінгвістичного розмаїття (тобто кількістю етнічних мов) мовну ситуацію в Болгарії можна визначити як багатокомпонентну (на відміну, наприклад, від майже одномовної Ісландії)», а за відсотковим співвідношенням мов і їх функціональним навантаженням вона є «демографічно незбалансованою через значне домінування болгарського самовизначення (84,8 % у 2011 р.) і болгарську мову як рідну для 85 % осіб» (Алексова, 2014). Ретроспективний аналіз кількісних показників етнолінгвістичного розмаїття [8] свідчить,

[8] За так званим А-індексом, який визначає «загальну ймовірність того, що дві навмання обрані особи з певної спільноти ...розмовляють однією мовою», і який «обраховують за формулою Грінберга [1 — (сума квадратів співвідношення кожної групи за рідною мовою / вся спільнота)]» (Greenberg J.H. (1956). The Measurement of Linguistic Diversity. *Language, 32*(1), 109—115. Цит. за Алексова, 2016, с. 257).

що з кінця XIX ст. і до 1970 р. вони поступово зменшувалися, а на початок XXI ст. почали збільшуватися (там само).

У південнослов'янських державах, що стали незалежними нещодавно — виникли внаслідок розпаду СФРЮ, дослідники зосереджують найбільшу увагу навколо інших проблем, хоч їх теж можна зарахувати до категорії корпусних — проблема окремішности державних мов та їх кодифікації. «Нині в південнослов'янському регіоні нараховують сім окремих державних утворень із власними національними кодифікованими мовами, що визнані офіційними, а в одній з держав — Боснії і Герцеговині — офіційними вважають три мови: боснійську, сербську й хорватську» (Васильєва, 2016, с. 40). Це такі держави: Сербія, Хорватія, Боснія і Герцеговина (що складається з двох утворень — Федерації Боснії і Герцеговини та Республіки Сербської), Чорногорія, Словенія, Північна Македонія. Питання настільки важливе, що книжку В. Сотировича «Соціолінгвістичний аспект розпаду Югославії та сербське національне питання» (Сотировић, 2013) від 2006 р. до 2013 р. перевидали тричі. У всіх країнах мови, що співвідносні з назвою держави, проголошені офіційними, утім дискусії щодо ступеня їх самостійности (крім словенської) тривають. Наведемо кілька цитат зі статей збірника за матеріалами міжнародної наукової конференції, присвяченої мовній ситуації Чорногорії, пор.:

«У новоутворених незалежних державах *мови називають відповідно до назви держави або відповідно до назви більшості народу* (курсив наш — *С.С.*), і, природно, здійснюють стандартизацію цих мов. Хорватська ієкавиця (хорв. ијекавица) [9] тепер є основою хорватської стандартної мови, боснійська ієкавиця — основою боснійської мови і, поряд з екавицею (хорв. екавица), основою сербської мови в Республіці Сербії» (Глушица, 2007, с. 259); «Голосування на референдумі незалежної держави Чорногорії створило реальні умови для того, щоб історія чорногорської мови, дилеми та суперечки, що випливають з неї, були завершені конституційним визначенням цієї мови офіційною» (там само, с. 261). Водночас «норма, яку використовують у Чорногорії, не відрізняється від сербської ієкавської за межами території Чорногорії», — зауважував інший дослідник (Стојановић, 2007). Це означає, що в основу назви офіційної мови покладено не так лінгвальні, як соціальні ознаки. Унаслідок такого «перерозподілу» виникають складнощі, пов'язані з визначенням належности мовно-культурної спадщини. У вже згаданій статті Т. Бояджиєва зазначено: «Було оголошено офіційну думку Інституту болгарської мови про формування в Республіці Македонії "македонської літературної мови", за допомогою якої зроблено спроби привласнити значну частину болгарської літературної та мовної історії. Це також є основою національної мовної політики у Скоп'є, яка продовжує поширюватися як у Республіці Македонії, так і за її межами» (Бояджиев, 2008б). Південнослов'янські дослідники вивчають також власне лінгвістичний аспект проблеми. Питанням співвідношення

[9] Ідеться про фонетичні особливості діалектів сербсько-хорватської мовної спільноти, пов'язані зі специфікою рефлексу давнього ятя.

сербської, хорватської і боснійської мов, ідентифікації і самоідентифікації їх носіїв присвячено фундаментальну колективну працю за ред. Б. Тошовича і А. Воніша «Сербські погляди на відносини між сербською, хорватською та боснійською мовами» (Tošović, Wonisch, 2010).

Звісно, ми не можемо претендувати на розв'язання питання окремішности південнослов'янських мов, але проблему варто назвати. До того ж в українському мовознавстві є суголосні проблеми, які теж треба розв'язувати.

Варті уваги підходи до визначення мовної ситуації білоруських і російських дослідників, оскільки це пов'язано і з їхньою позицією стосовно української мови, тому передусім треба мати відповідні знання, щоб протистояти маніпуляціям. Наприкінці XX — на початку XXI ст. у Білорусі ще намагалися вивчити реальне співвідношення щодо функціонування білоруської і російської мов. Навіть тоді становище білоруської мови в Білорусі було слабшим порівняно зі становищем української мови в Україні, а після прийняття закону про дві державні мови воно почало різко погіршуватися. У низці статей за результатами дослідження, проведеного спільно німецькими і білоруськими дослідниками, зауважено, що за даними перепису населення 1999 р. 85,6 % громадян визнали рідною білоруську мову (відповідно російську — 14,3 %), але мовою повсякденного спілкування її визнав лише 41 % (російська — 58 %) (Hentschel, Kittel, 2011, с. 110), і однією з причин такої незбіжности могла бути неможливість назвати мішане мовлення (трасянку) як мову повсякденного спілкування (там само, с. 115). У власному опитуванні цих авторів, під час якого респонденти мали можливість обрати один із семи варіантів відповіді, зокрема мішане мовлення, дві мови або поєднання кількох мовних кодів, першою мовою (мова, якою людина почала говорити) назвали білоруську близько 13 %, російську — майже 36 %, мішане мовлення — близько 44 %, решта обрала різні комбінації мовних кодів (там само, с. 114). Високий відсоток визнання білоруської мови рідною на тлі низького рівня використання для реального спілкування автори пояснюють її символічним значенням для жителів Білоруси.

Позицію білоруських дослідників проілюструємо свідченнями білоруської соціолінгвістки Н.Б. Мечковської з її книжки, опублікованої 2003 р. в Мюнхені за матеріалами статей, написаних у 90-ті роки XX ст. Констатуючи ступінь русифікації, авторка пояснювала її успішність зокрема й генетичною близькістю мов: «Близька мовна спорідненість виявляється обтяжливим та об'єктивним фактором глибокої русифікації білорусів (та українців), яка за силою не сумірна зі ступенем русифікації інших народів імперії. Водночас суттєвим є і суб'єктивний (людський) фактор: протягом десятиліть планомірно проводили політику русифікації (насамперед у сферах конфесійній, освіти та видавничої справи)» (Мечковская, 2001, с. 29). У зв'язку із цим авторка висловлила сумнів щодо можливости реального відродження національної мови в Білорусі: «У білоруської мови її символічні функції значно сильніші, ніж функції комунікативні. Зрозуміло однак, що для відродження мови недостатньо "мовного символізму". Національна

мова може бути прапором відродження, проте для реального відродження самої мови треба, щоб нею просто і масово розмовляли» (там само, с. 130), і на цій підставі дослідниця навіть зробила висновок про необов'язковість мовного чинника для державного об'єднання білорусів: «Можливо, білоруси перебувають на постетнічній стадії розвитку співтовариств, коли "національність" скріплюється не мовою, а економікою. У постетнічній історії нація-держава формується ареалом та спільною для ареалу організацією життя. Імовірно, білоруський будинок буття — це не мова і не етнічність, а своя земля, своя країна-держава» (там само, с. 143). Ми можемо лише констатувати, що українці обрали для себе іншу модель, яку зараз і виборюють — пов'язану саме з етнічністю і мовою, що формують державність.

Що стосується до російської концепції мовної ситуації, то ми вже зазначали, що теоретичне визначення самого поняття не відрізняється від прийнятого в інших мовознавчих школах і було сприйняте українською соціолінгвістикою ще за радянських часів. Пор.: «Мовна ситуація — сукупність форм існування (а також стилів) однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні та функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів чи адміністративно-територіальних утворень, а також соціальні установки, яких дотримується щодо зазначених систем населення, що проживає на територіях, що описуються» (Михальченко, 2016, с. 636). Аналіз, ґрунтований на цьому визначенні, може бути достатньо об'єктивним і потребує лише випрацювання адекватних методів дослідження. Зрештою, саме в радянському, а отже, і російському мовознавстві накопичено значний досвід та конкретні моделі опису функціонування мов національних меншин у місцях компактного проживання носіїв цих мов, але, зважаючи на специфіку ідеологійних настанов, у річищі яких виконано ці описи, вони потребують критичного ставлення. До того ж, мовну ситуацію сучасної Росії не можна вважати прямим продовженням мовної ситуації Радянського Союзу, де в кожній республіці мова титульної нації, хоч її і не називали державною або офіційною (цей термін узагалі не використовували), але основні функції вона виконувала паралельно з «мовою міжнаціонального спілкування» — російською. У сучасній російській енциклопедії «Мова та суспільство» («Язык и общество») (Михальченко, 2016) майже чверть обсягу її тексту присвячено опису мовних ситуацій в окремих республіках — суб'єктах сучасної федерації, є також статті про кожну з мов титульних народів цих республік. Упадає в око, що матеріали про мовну ситуацію у Криму (там само, с. 743—745), який позиціоновано як одну з республік — суб'єктів федерації [10], додано поспіхом [11], оскільки стаття має декларативний характер і не містить, на відміну від інших аналогічних статей, жодних кількісних даних, навіть про націо-

[10] Звісно, це не можна кваліфікувати інакше, як міжнародний злочин, до якого приєдналися і російські, і деякі кримські вчені.

[11] Зважаючи на рік видання (2016), на момент анексії Криму текст енциклопедії мав бути практично готовим. Автор статті про мовну ситуацію Криму — кримчанин Ю.В. Дорофеєв.

нальний склад населення і особливості його розселення. Незважаючи на те, що українську мову після окупації цинічно було проголошено у Криму однією з державних (поряд із російською і кримськотатарською), статті про українську мову в енциклопедії немає, як немає і кримських татар у списках ані мажоритарних корінних народів РФ (загальна кількість — понад 50 000 осіб), ані у списках титульних народів республік чи навіть малочисельних народів, хоч кількість кримських татар у Криму, за даними українського перепису населення 2001 р., становила понад 243 тис. осіб. Навряд чи це свідчить про недбальство під час підготування видання, до якого з політичних міркувань прагнули обов'язково долучити матеріали стосовно Криму (надто солідним є авторський колектив!), але радше про реальне побоювання відповідальности за сприяння злочину.

Відомі й інші підходи до тлумачення терміна *мовна ситуація*, а отже, до опису цієї ситуації. За умови її розуміння як «мовного забезпечення комунікації в соціумі» постає запитання, чи є цей соціум одно- чи багатомовним. Російська дослідниця Г.П. Нещименко в монографії порівняла три мовні ситуації — російську (в оригіналі — русскую), чеську і болгарську (Нещименко, 2003). Упадає в око, що Чехія — це країна з абсолютним переважанням титульної нації (95 %), Болгарія — майже так само (84 %), проте в Росії росіян значно менше — майже 78 % (Михальченко, 2016, с. 390) [12]. Для характеристики мовної ситуації найважливішим є такий показник, як володіння російською мовою (98—99 % за різними даними), і на цій підставі комунікативний простір у Росії кваліфіковано як російськомовний. Отже, сам підхід, за якого національну мову структурують у функціональному плані для соціолінгвістичного опису, є цілком прийнятним, але потрактування його як єдино можливого у країні, де, крім титульної нації, проживає ще 30 великих корінних народів (кожен з яких налічує понад 50 тис. осіб) і 61 міноритарний (там само, с. 7—8, 11—12), неприпустиме [13]. Поширення такого підходу за межі країни призвело до створення концепції «русского мира» і псевдонауки, що його пропагує, — так званої «георусистики», об'єктом якої, за твердженням автора цієї теорії, є «планетарный русский мир» [14].

Загалом напрям дослідження мовної ситуації передбачає три можливі аспекти:

1. Ситуація з використанням різних ідіомів (окремих мов або їхніх функціональних різновидів) на певній території (у державі, регіоні, області, населеному пункті) або в певному соціумі.

---

[12] Можна припустити, що насправді, якщо врахувати ступінь русифікації неросійських етносів, цей показник може бути ще меншим, але так принаймні офіційно зафіксовано.

[13] А саме на це налаштовує назва праці — «Мовна ситуація в слов'янських країнах» (Нещименко, 2003).

[14] Книжку «Георусистика: російська мова у глобальному світі» («Георусистика: русский язык в глобальном мире») видано 2016 р. у Москві за грантової підтримки як одноосібну монографію обсягом майже 400 с. кримського автора О.М. Рудякова. Ознайомлення з «монографією» засвідчує, що авторського тексту в ній — близько 100 с., а решта — додатки, сформовані з доповідей, виголошених різними авторами на двох конференціях.

2. Ситуація з використанням певної мови (ідіому) на певній території (у державі, регіоні, області, населеному пункті) або в певному соціумі (усередині країни або за її межами).

3. «Внутрішньомовна» ситуація — внутрішня диференціація тієї самої мови і особливості її застосування в різних сферах. Це фактично дослідження на стику трьох мовознавчих галузей — лінгвостилістики, соціолінгвістики, діалектології.

Дослідження мовної ситуації України періоду незалежности переважно сконцентровано навколо вивчення українсько-російського білінгвізму. На думку Л.Т. Масенко, «мовно-культурну ситуацію нашої країни визначає дуалізм — на її території конкурують дві мови — українська як мова етносу, що йому належить ключова роль в утворенні української держави, і російська як мова етнічного ядра російської імперії» (Масенко, 2012, с. 67).

Крім того, проведено й дослідження, спрямовані на внутрішню функціональну диференціацію української мови: вивчення жаргону, сленгу, міського мовлення, гендерних особливостей мови і мовлення тощо. Проте в них поняття «мовна ситуація» не використане. Детально описано мовну ситуацію в Україні перших 20 років XXI століття в колективній монографії, підготовленій співробітниками групи соціолінгвістики Інституту української мови НАН України та оприлюдненій як електронне видання (Соколова, 2023). У ній застосовано методику комплексного багатокомпонентного аналізу, до якого залучено результати статистично достовірного соціологічного опитуванння, проведеного 2017 р. завдяки участі колективу науковців у міжнародному науковому проєкті, фінансованому Фондом Фольксваген [15], та дані власного опитування цільової авдиторії (студенти та викладачі закладів вищої освіти, працівники закладів середньої освіти України), матеріали фокус-групового дослідження, аналізу мовного законодавства, медійних текстів та мовних біографій. Динаміку розвитку мовної ситуації простежено через порівняння [16] з її попередніми зрізами, зокрема з проведеним 2006 р. опитуванням проєкту INTAS (Міжнародної асоціації з розвитку співробітництва з науковцями нових незалежних держав), у якому українську команду очолювала Л.Т. Масенко, а соцопитування в обох проєктах координувала Г.М. Залізняк (Бестерс-Дільґер, 2008) (рис. 1).

Порівняння результатів масових опитувань засвідчило, що кількість тих, хто в повсякденному житті спілкується тільки або переважно українською мовою, за цей період збільшилася із 35 % (якщо враховувати сур-

[15] Проєкт № 62700395 Фонду Фольксваген «Бі- і мультилінгвізм між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етномовні конфлікти, мовна політика і контактні ситуації в пострадянських Україні і Росії» (Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia), який виконували протягом 2016—2019 рр.

[16] Обидва опитування статистично достовірні, в обох адекватно представлені всі регіони України. Подібність використаних методик та свідоме повторення низки запитань забезпечили максимальну коректність порівняння.

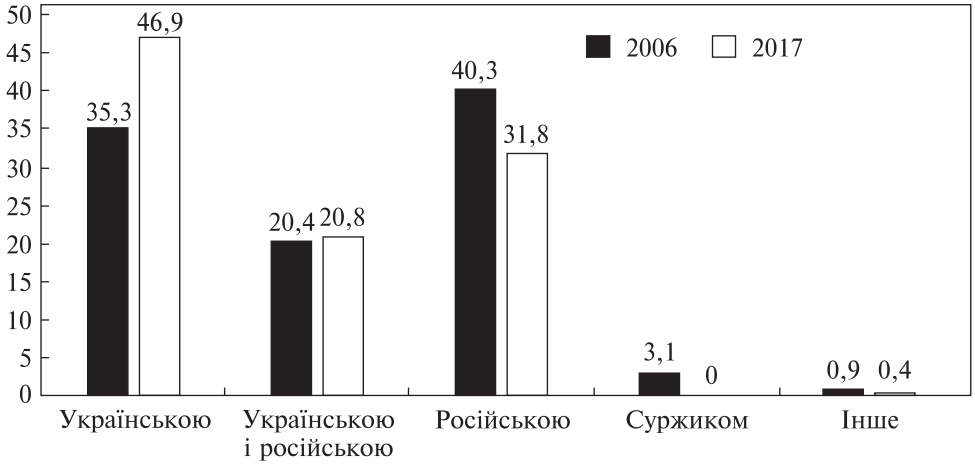

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання — *У повсякденному житті Ви спілкуєтеся* (за даними масових опитувань)

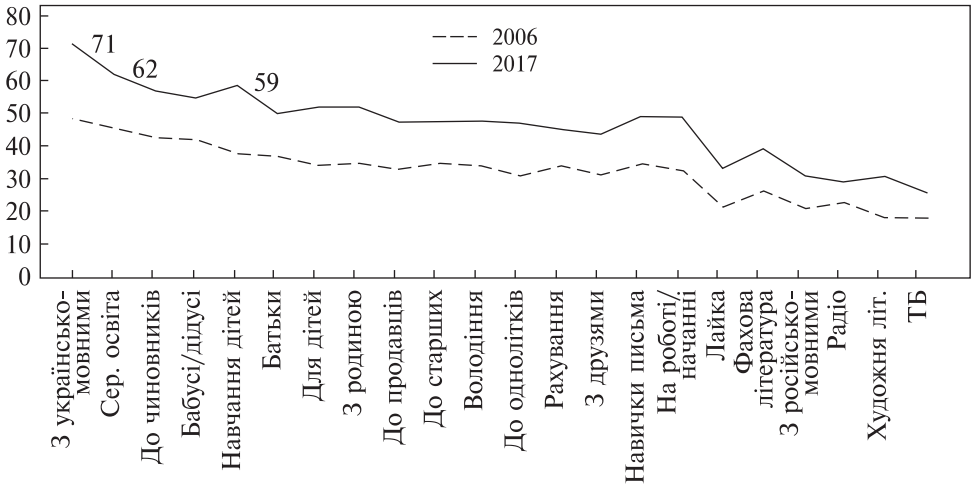

Рис. 2. Динаміка українськомовного спілкування молоді (2006—2017)

жик, то із 38 %) до майже 47 %, а російською — зменшилася з понад 40 % до майже 32 % (Соколова, 2023, с. 36). Двомовне спілкування практично залишилося на тому самому рівні — близько 20 %.

Подібні результати продемонструвало і проведене КМІСом 2017 р. дослідження, згідно з яким українською (тільки або переважно) в повсякденному житті спілкувалися 49 % опитаних, російською — 26 %, обома мовами рівною мірою — 25 % (Кулик, 2023).

У 2017 р. порівняно з 2006 р. спостережено збільшення кількости тих, хто спілкується українською мовою: у середньому на 10 %, а серед молоді 18—35 років за окремими опціями — до 20 %, сягаючи максимуму в понад 70 % у спілкуванні з українськомовними і близько 60 % у власній середній освіті і бажанні освіти для дітей (рис. 2) (Соколова, 2023, с. 87—98).

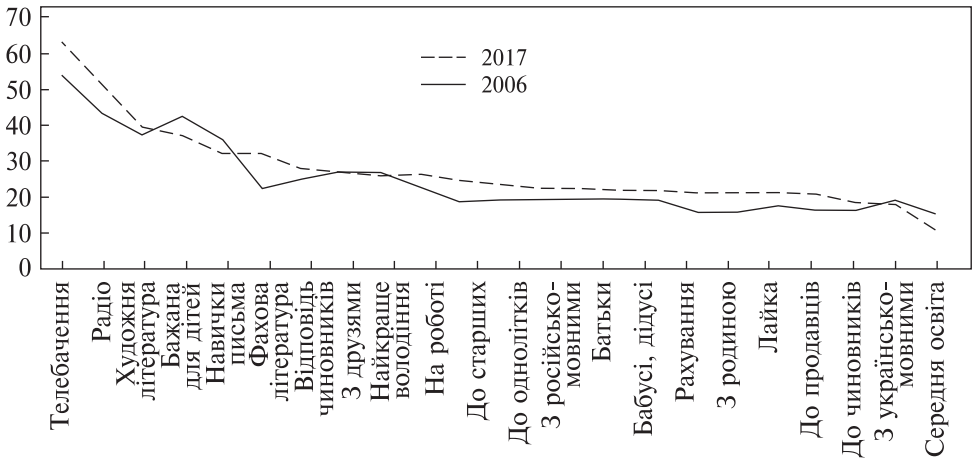

Рис. 3. Динаміка спілкування обома мовами (одномірний розподіл, 2006 і 2017, %)

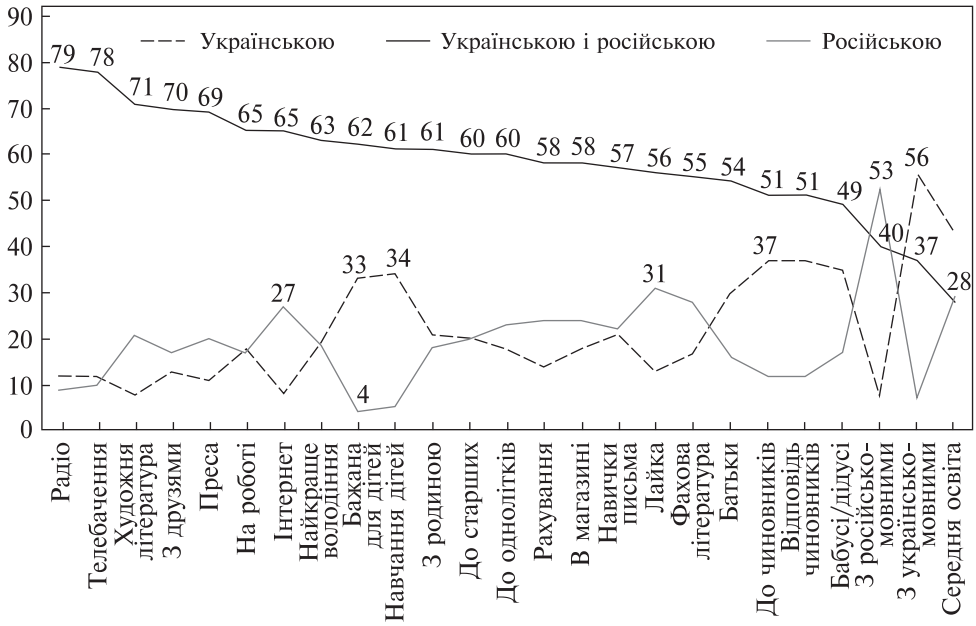

Рис. 4. Розподіл використання мов «гармонійними білінгвами» (за зменшенням опції «обома мовами») (2017, %)

Рівень двомовности (рис. 3) протягом цих 11 років був доволі стабільним (на загал — близько 20 %), із максимумом — в інформаційній сфері (понад 60 %) і мінімумом — в освіті (близько 11 %).

Ті, хто самі визначали себе як таких, що рівною мірою спілкуються українською і російською мовами (рис. 4), реально вживали обидві мови неоднаковою мірою в різних ситуаціях: максимально (як і в обстеженому масиві загалом) — в інформаційній сфері (майже 80 %), мінімально — в освіті (менше третини) і з тими, хто має чітку мовну орієнтацію — українсько- і російськомовними (близько 40 %). На графіку добре видно, що

найкращим стимулом для використання української мови для двомовних є спілкування з україномовними (56 %) і чиновниками (37 %), сфера освіти тощо (33—34 %). «Сплески» використання російської спостерігаємо передусім із російськомовними (53 %), для лайки (31 %) і в інтернеті (27 %). Привертає увагу той факт, що лише 4 % респондентів, що активно вживають обидві мови, бачать своїх дітей російськомовними, тоді як україномовними — понад третина (решта на той момент бажала, щоб діти були двомовними).

Після початку повномасштабної війни ситуація змінилася докорінно. Мовна свідомість українців почала трансформуватися, і вони масово переходили на спілкування українською мовою. Багато людей зазнало персональних фізичних і моральних травм, після чого вони перестали спілкуватися російською. Серед них є ті, хто раніше зовсім не говорив українською. Так, широкого розголосу набула історія 23-річної Карини Єршової, яка 2014 р. переїхала з батьками з окупованого Донецька до Бучі, де її закатували та застрелили російські окупанти. Її вітчим Андрій заявив, що ненавидить Росію і йому соромно говорити російською мовою: «Ми їх ненавидимо. Ми з Донецької області, де майже всі люди говорять російською, але я ненавиджу росіян за те, що вони вбили російськомовну дівчину. Тепер мені соромно говорити російською, бо я ненавиджу “рускій мир”. Російські солдати не люди. Вони тварини» [17].

За результатами масового опитування, що його провів КМІС у грудні 2022 р. і оприлюднив В.М. Кулик, частота спілкування українською мовою порівняно із 2017 р. зросла на 9 % (із 49 % до 58 %), а російською — зменшилася на 11 % (із 26 % до 15 %), двомовність лишилася приблизно на такому самому рівні — близько чверти опитаних (Кулик, 2023). За таких умов дуже важливо встановити, як саме відбувається цей перехід і кого він стосується.

Співробітники наукової групи соціолінгвістики Інституту української мови НАН України підготували і провели опитування внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у 2022 р. (травень—червень) і у 2023 р. (червень—вересень). Відповіді респондентів засвідчили, що переселенці першої хвилі прибували з більш україномовних регіонів, ніж другої (рис. 5), щоправда, дехто оцінював українське мовлення у своєму регіоні як суржик (понад 17 %). Водночас власну мовну поведінку ВПО під час другого опитування частіше оцінювали як україномовну (62,5 %) порівняно з першим (49 %), натомість частіше послуговувалися двома мовами (33,7 % проти 26,1 % у 2022 р.) та значно рідше російською (2,5 % проти 21,4 % у 2022 р.). Відповідно, респонденти значно частіше, порівняно з першим опитуванням, зазначали, що або стали частіше спілкуватися українською (57,5 %), або повністю перейшли на неї (23,8 %). У першій хвилі було вдвічі більше тих, хто й раніше спілкувався українською (36,1 % проти 17,5 % у другій хвилі). Звісно, такі опитування не є репрезентативними,

[17] http://surl.li/skrch (дата звернення: 11.12.2023).

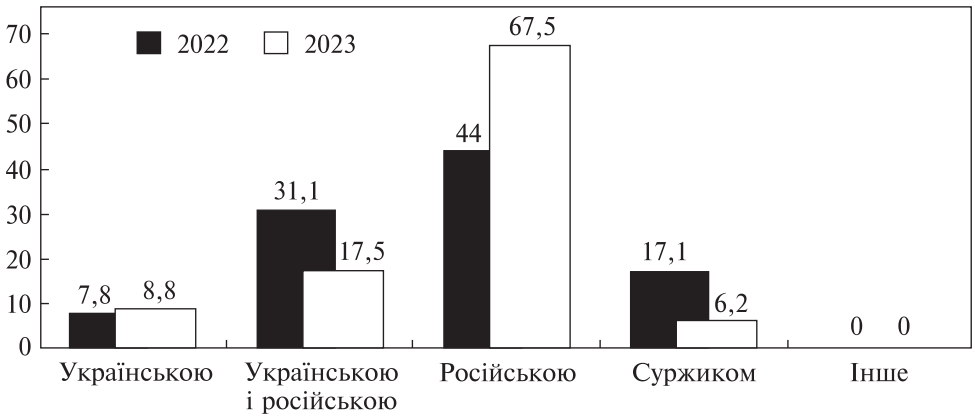

Рис. 5. Відповіді переселенців на запитання анкети — *Якою мовою говорила більшість населення в населеному пункті, де Ви мешкали до 24 лютого 2022 р.?*

оскільки проведені за допомогою гугл-форм, але ці результати свідчать про певні тенденції, які треба вивчати далі.

В обох опитуваннях інформанти активно коментували зміну своєї мовної поведінки, особливо коли хотіли підкреслити, що зробили це ще раніше, до повномасштабного вторгнення Росії в Україну чи евакуації, за внутрішнім переконанням, або що російську будуть використовувати лише тоді, коли без неї складно обійтися — у родині, особливо під час спілкування з представниками старшого покоління, з тими, хто залишився в окупації тощо.

Пор.:

Я дома, ***стараюсь переходити на українську мову*** *і менше спілкуватись суржиком (2022).*

Так, але це сталось ***до 24 числа, всередині лютого*** *(2022).*

До 2020 спілкувалась російською, ***від липня 2020 тільки українською*** *(2022).*

*Як і раніше, спілкуюся як українською (****на роботі та в сфері обслуговування****), так і російською (****з рідними та друзями****) (2022).*

Вивчаю мову *для спілкування (2022).*

В сім'ї *спілкуюсь російською як і спілкувались,* ***в установах/магазинах*** *— українською (2022).*

На сьогодні в більшості випадків використовую (спілкуюся) руську мову, але ***вчуся більше спілкуватися українською*** *(2022).*

Російською мовою ***лише з родиною****, в інших випадках — українською (2023).*

Російською тільки ***з батьками і друзями з Горлівки****. Від початку повномасштабної війни* ***навчилась вільно говорити українською*** *і тепер розмовляю тільки українською з усіма іншими співрозмовниками (2023).*

Звісно, сам перехід до українськомовного спілкування відбувається по-різному і не завжди за схемою «учора говорив російською — сьогодні українською». Оскільки дуже багато людей були двомовними (лише різною мірою — від збалансованого білінгвізму до повного домінування однієї з мов), зміна мовної поведінки може відбуватися поступово, через

Рис. 6. Трансформація мовної поведінки громадян України внаслідок війни Росії проти України

зміщення балансу використання мов (рис. 6). Переважно російськомовні проходять етап двомовности, який нерідко супроводжується диглосією (функціональним розмежуванням мов, що його яскраво ілюструють наведені вище коментарі) або навіть їх змішуванням, поступово переходячи до використання української в усіх сферах. Дехто долає цей етап швидше, дехто повільніше, дехто починає з нього, бо вже активно використовував дві мови і раніше, але цей рух масовий і односпрямований.

Відповідно спостерігаємо й рух суспільства від масового білінгвізму до переважної української одномовности, тобто від екзоглосної до ендоглосної мовної ситуації. Звісно, ендоглосної мовної ситуації в чистому вигляді на сучасному рівні розвитку суспільства немає, оскільки є мови меншин, іноземні мови тощо, які певною мірою присутні в житті кожної людини і в житті суспільства загалом. Утім водночас зі зміною конфігурації співіснування мов у соціумі змінюються й основні завдання опису мовної ситуації в Україні: від вивчення балансу використання основних мов — до дослідження стратифікації національної мови для задоволення комунікативних потреб суспільства та її взаємодії з мовами меншин, іноземними мовами тощо (рис. 7).

Перехідний етап цього процесу зумовлює підвищену увагу до мовної поведінки членів суспільства. Решта завдань, такі як функціонування мов меншин (з особливою увагою до мов корінних народів), роль іноземних мов, національна мова за кордоном, є незмінними, але зі зростанням внутрішньої цінности національної мови зростає і її роль як іноземної та діаспорної. У нашому разі, у зв'язку з виїздом багатьох українців за кордон унаслідок бойових дій, роль української мови в діаспорі теж збільшується, а загальний інтерес у світі до України як держави зумовлює зростання потреби в її вивченні як іноземної.

Традиційно мовну ситуацію оцінюють за кількісними, якісними й оцінними характеристиками. Спробуємо простежити, які чинники, що впливають на мовну поведінку членів суспільства і пов'язані із цими характеристиками мовної ситуації, можуть спричинити в ній зрушення.

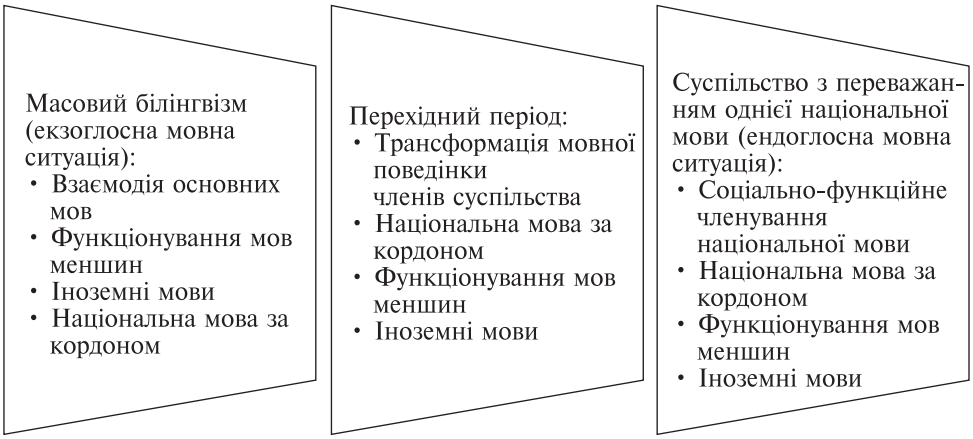

Рис. 7. Зміна завдань опису мовної ситуації у зв'язку з її трансформацією від екзоглосної до переважно ендоглосної

Як відомо, до кількісних показників оцінювання мовної ситуації належать: загальна кількість ідіомів, відносна кількість мовців, що послуговуються кожним з ідіомів, комунікативна потужність ідіомів. Саме ці показники зазвичай вимірюють, їх можна проілюструвати цифрами статистики (матеріали переписів населення, різноманітні опитування, статистичні звіти і под.). Трансформація мовної поведінки, що впливає на зміну кількісних показників мовної ситуації, залежить від таких чинників: у якому мовному оточенні перебуває людина (що більше навколо української мови, то швидше людина нею заговорить), чи є можливість навчання — безкоштовні курси для дорослих, постійне викладання в навчальних закладах тощо. За доступности інформації та можливости задоволення культурних потреб збільшується комунікативна потужність мови.

До якісних ознак мовної ситуації зазвичай зараховують: лінгвістичний характер ідіомів, структурно-типологійні відношення між ідіомами, їх функціональну рівнозначність / нерівнозначність, характер домінантного в державному і місцевому масштабі ідіому (свій — чужий), характер розселення носіїв. Генетична спорідненість української та російської мов, з одного боку, спричинює відсутність мовного бар'єра, можливість спілкуватися за принципом «кожен своєю мовою» і відносну легкість навчання, а з іншого, — нескладність змішування з виникненням суржику. Українська мова має достатню функціональну потужність для обслуговування будь-якої сфери комунікації, але має відбуватися планова і безперервна корпусна діяльність, спрямована на вдосконалення науково-технічної термінології, розроблення і затвердження стандартів, створення національних корпусів, удосконалення правопису, модифікацію норм літературної мови тощо.

Міграція населення, зумовлена війною, спричиняє порушення звичних ареалів розселення. Це може призвести як до тимчасового розхитування мовної ситуації в раніше переважно українськомовних регіонах, куди масово переміщуються російськомовні переселенці, так і до стимулюван-

ня раніше російськомовних до швидшого опанування державної мови внаслідок перебування в українському мовному середовищі. У зв'язку з тривалою окупацією Криму виникла додаткова небезпека для кримськотатарської мови, багато носіїв якої стали вимушеними мігрантами, позбавленими природного мовного середовища.

Оцінними ознаками мовної ситуації вважають передусім оцінювання ідіомів носіями (внутрішню і зовнішню) — їхню комунікативну придатність, естетичну і культурну престижність. На тлі війни спостерігаємо безперечне зростання престижности української мови всередині країни та за її межами, а з боку громадян України — ще й усвідомлення її як маркера ідентичности. Вагоме значення має вдосконалення мовного законодавства [18] і наявність чіткого графіка запровадження окремих його положень. Крім престижности, зростає практична цінність української мови (вигоди від володіння), оскільки це впливає на можливість працевлаштування.

Вивчення в динаміці цих параметрів мовної ситуації та особливостей мовної поведінки громадян потребує адекватних методів дослідження. У воєнних умовах, обтяжених масовою і постійною міграцією населення із зони ведення бойових дій до безпечніших регіонів України і за кордон, застосування стандартного статистично достовірного опитування, результати якого можна було б порівняти з попередніми опитуваннями, є доволі складним завданням. За цих умов особливої ваги набуває вивчення мовної поведінки різних категорій громадян України. Виокремлюємо такі цільові групи, мовну поведінку яких слід вивчати для одержання об'єктивної інформації про напрямок розвитку мовної ситуації під час війни. Це ті, хто:

• не змінювали місце проживання або повернулися до місця постійного проживання;

• змінили місце проживання зі східного і південного на центральний і північний регіони;

• змінили місце проживання зі східного і південного на західний регіон;

• перебувають на військовій службі (у зоні бойових дій і в різних регіонах України);

• перебувають за кордоном;

• проживають зараз у південному і східному регіонах (у контрольованих Україною районах, у зоні бойових дій, у зоні «нової» тимчасової окупації [19]);

• проживають у зоні «старої» тимчасової окупації, зокрема у Криму;

• зараз перебувають у Росії.

Перші три категорії громадян найдоступніші до безпосереднього контакту, тому досліджувати їхню мовну поведінку можна так само, як і до

[18] Ідеться передусім про Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (Закон, 2019), Закон України «Про освіту» (Закон, 2017) та інші закони, що регламентують уживання мов у суспільстві.

[19] «Стару» тимчасову окупацію розуміємо як території, окуповані Росією від 2014 р., відповідно «нову» — окуповані від лютого 2022 р. Таке розмежування важливе з огляду на тривалість впливу ворожої пропаганди на мешканців окупованих територій, передусім на дітей і підлітків.

початку повномасштабної війни (зважаючи, звісно, на можливість індивідуальних реакцій, зумовлених перенесеною психічною травмою), зокрема серед них можна проводити анкетування з подальшим кількісним опрацюванням, інтерв'ювання, приховане і включене спостереження. Представники другої і третьої груп відрізняються за мовним оточенням, у якому вони зараз перебувають. Серед військових є вихідці з різних регіонів, військові підрозділи теж перебувають нині в різних місцях. Відмінність військових як інформантів від представників перших трьох груп полягає насамперед у їхній меншій доступності до безпосереднього контакту з дослідником (це можливо практично винятково завдяки особистим контактам під час відпустки військового) та в їхньому тіснішому контакті між собою порівняно із цивільними. З українськими громадянами, які тепер перебувають за кордоном, взаємодіють зазвичай науковці, які самі перебувають за кордоном, або можливий дистанційний контакт. Особливістю цієї категорії, порівняно з попередніми, є мінімальний вплив українського мовного середовища, навіть для первісно українськомовних. Ці люди змушені вписуватися в чужомовне середовище, вивчати або вдосконалювати знання мови країни перебування, українська мова може бути внутрішньосімейною, мовою дистанційного навчання або роботи. Для збереження і вдосконалення української мови їм потрібно докладати додаткових зусиль.

Найскладніше оцінити мовну поведінку останніх трьох категорій, серед яких і раніше була достатньо значна частка російськомовних (зважаючи на те, що це вихідці переважно зі східного і південного регіонів) і які зараз зазнають шаленого тиску, спрямованого на викорінення всього українського. Навіть проукраїнськи налаштовані громадяни із цих територій мало доступні до безпосереднього контакту, який може бути для них небезпечним. Отримати інформацію здебільшого можна від тих, хто раніше був на окупованій території або на території країни-окупанта, а тепер виїхав на територію України або за кордон. Звісно, ні про яке кількісне обстеження тут не йдеться. Громадяни, які перебувають у зоні бойових дій, здебільшого занепокоєні проблемою виживання, а не спілкуванням із дослідником-мовознавцем. Водночас дослідник має пам'ятати, що надалі мовна поведінка і мовні настанови цих людей вплинуть на мовну ситуацію загалом, тому вже сьогодні слід ретельно готувати заходи їх інтеграції, зокрема й мовної, до українського суспільства.

Одним із методів дослідження мовної поведінки може бути анкетування (опитування) — масове або цільове. Масове опитування (у державі загалом) засвідчує загальні тенденції зміни мовної ситуації, але не дає відповіді на запитання, хто саме і чому змінює свою мовну поведінку, унаслідок чого змінюється загальна конфігурація мовної ситуації. В умовах війни і масового переміщення населення проблематичним стає навіть окреслення параметрів генеральної сукупности — тієї спільноти, мовну ситуацію в якій ми намагаємося статистично оцінити, і відповідно складно сформувати статистично достовірну вибірку, що відповідатиме генеральній сукупності за низкою демографічних показників (вік, стать, освіта, соціальний

статус, регіон постійного проживання і под.), як це робили за відносної стабільности населення. Саме тому потрібні опитування цільової авдиторії, виконані за допомогою методик, схвалених соціологами. Опитування цільової авдиторії за допомогою гугл-форм та інших масових ресурсів не характеризують мовну ситуацію загалом, але дають інформацію саме про ту групу інформантів, яку опитано. Якщо ця група кількісно значна, то в ній можна аналізувати залежність одних параметрів від інших.

Метод мовних біографій дає змогу з'ясувати, як інформанти розуміють поняття, які науковці використовують під час опитувань, а також описуючи мовну ситуацію і мовну поведінку: «рідна мова», «перша мова», «державна мова», «мова національної меншини», «національність», «мова повсякденного спілкування» і под. Він допомагає з'ясувати мотивацію мовної поведінки — як загальної (принциповий вибір мови / мов спілкування), так і ситуативної (перехід / неперехід на мову співрозмовника, розподіл мов за сферами функціонування). Цей метод зосереджує увагу на переламних моментах у мовному житті інформанта, дає матеріал для типологізування мовної поведінки, створює передумови для її моделювання. Індивідуальний підхід дає змогу отримати інформацію від респондентів, до яких не можна застосувати метод анкетування, але матеріали слід використовувати дуже обережно, не розкриваючи особистих даних інформантів, особливо в умовах війни.

Дискурсивний метод дає змогу дослідити відображення мовної політики та мовної ситуації (у країні загалом та в окремих регіонах) у центральних та регіональних ЗМК (ретроспективно і синхронно) — друкованих і електронних, у соцмережах тощо. Аналіз нормативних документів, пов'язаних із мовним питанням, і статистичних даних (зі сфери освіти, культури, інформації) теж має бути невід'ємним складником аналізу мовної ситуації.

Досвід дослідження мовної ситуації в різних слов'янських країнах засвідчує, що поняття «мовна ситуація» багатогранне, і його реальне використання значною мірою залежить від того, чи є країна переважно одно- або багатомовною, чи багато в ній національних меншин, чи є ці меншини численними, наскільки вони зберегли свою мову і культуру, від потужности і особливостей розселення діаспори, від часу оформлення окремої національної літературної мови і ступеня її кодифікації, тобто від конфігурації самої цієї мовної ситуації.

Сучасне українське суспільство перебуває на шляху від переважання українсько-російської двомовности до відносно ендоглосної ситуації з переважанням української мови як державної і водночас мови повсякденного спілкування більшости громадян, із функціонуванням мов меншин, достатнім вивченням іноземних мов і представленістю української мови на міжнародному рівні. Цей напрям розвитку є бажаним, а досягнення такої ситуації, зважаючи на дослідження, які вже є, цілком імовірним, але потребує зусиль із боку держави і суспільства, спрямованих не лише на чітку й послідовну мовну політику, а й на дотримання від-

повідної стратегії її впровадження. На сучасному етапі актуальним є вивчення мовної поведінки громадян, які перебувають у процесі переходу від спілкування російською мовою і двомовности до спілкування переважно українською мовою, для чого слід використовувати різні методи, серед яких особливої актуальности набуває дослідження індивідуальних мовних біографій. На тлі активних міграційних процесів, спровокованих російсько-українською війною, особливої важливости набуває проблема мовної адаптації раніше російськомовних громадян України в новому для них мовному середовищі та функціонування української мови за межами України (як мови діаспори та іноземної).

Зміцнення позицій української мови як єдиної державної висуває вимогу комплексного дослідження стратифікації української мови для обслуговування всіх комунікаційних потреб суспільства. Особливості функціонування мов національних меншин, роль іноземних мов у житті суспільства та їх вплив на українську, функціонування української мови за межами України є незмінними компонентами вивчення української мовної ситуації.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВПО — внутрішньо переміщені особи.

Закон, 2017 — Закон України «Про освіту». (2017). Відомості Верховної Ради України (с. 38—39). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. http://surl.li/ylal (дата звернення: 25.05.2023).

Закон, 2019 — Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». (2019). Відомості Верховної Ради України № 2704-VIII, від 25.04.2019. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. http://surl.li/rpyzr (дата звернення: 25.05.2023).

ЗМК — засоби масової комунікації.

КМІС — Київський міжнародний інститут соціології.

ЛІТЕРАТУРА

Алексова К. (2014). Съвременната българска езикова ситуация в европейски контекст. Диана Иванова (ред.), *Езиковата политика в европейски и национален контекст* (с. 65—81). Пловдив: Университетско издателство «Паисий Хилендарски». http://surl.li/oluxa (дата звернення: 08.12.2023).

Алексова К. (2016). Езиковата ситуация в София на фона на езиковата ситуация в България (върху данни за етнолингвистичното разнообразие). *Проблеми на социолингвистиката XII. Езиковата ситуация — състояние и тенденции* (с. 254—271). Велико Търново: Знак «94». http://surl.li/sgepj (дата звернення: 08.12.2023).

Бестерс-Дільґер Ю. (ред.). (2008). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Бояджиев Т. (2008а). Езиковата ситуация у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика. Ч. 1. *Български език, 2*. http://surl.li/sgeqn (дата звернення: 25.05.2023).

Бояджиев Т. (2008б). Езиковата ситуация у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика. Ч. 2. *Български език, 3*. http://surl.li/sgern (дата звернення: 25.05.2023).

Брицин В.М. (2007а). Мовна політика. *Українська мова: Енциклопедія* (с. 375—378). Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана.

Брицин В.М. (2007б). Мовна ситуація. *Українська мова: Енциклопедія* (с. 379). Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана.

Васильєва Л.П. (2016). Соціолінгвістика в південнослов'янських країнах. *Мовознавство, 6*, 37—47. http://surl.li/sgfjw (дата звернення: 25.05.2023).

Вингендер М. (2017). Волго-Уральский регион в свете определения, классификации и типологии языковых ситуаций. *Многоязычие в Волго-Уральском регионе, 1*, 9—26.

Глушица Р. (2007). Стандардизација црногорског језика. Ostojić Branislav (Ed.), *Jezička situacija u Crnoj Gori — norma i standardizacija. International Scientific Conference, 24—25.05.2007* (s. 259—266). Montenegrin Academy of Sciences and Arts. http://surl.li/sgetp (дата звернення: 25.05.2023).

Дзюба І. (2005). Переднє слово до видання 1998 року. *Інтернаціоналізм чи русифікація* (с. 32—41). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Жлуктенко Ю.О. (1964). *Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова у США і Канаді.* Київ: Видавництво Київського університету.

Жлуктенко Ю.О. (1990). *Українська мова на лінгвістичній карті Канади.* Київ: Наукова думка.

Кулик В. (2023). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022. *Збруч*. https://zbruc.eu/node/114247 (дата звернення: 18.09.2023).

Масенко Л.Т. (2012). Радянська спадщина в мовній політиці України. Б.М. Ажнюк (ред.), *Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві* (с. 65—72). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. http://surl.li/sgfaf (дата звернення: 25.05.2023).

Мечковская Н.Б. (2003). *Белорусский язык: Социолингвистические очерки.* München: Verlag Otto Sagner. http://surl.li/sgfcc (дата звернення: 13.12.2023).

Михальченко В.Ю. (ред.). (2006). *Словарь социолингвистических терминов.* Москва: Институт языкознания РАН.

Михальченко В.Ю. (ред.). (2016). *Язык и общество. Энциклопедия.* Москва: Издательский центр «Азбуковник».

Нещименко Г.П. (2003). *Языковая ситуация в славянских странах. Опыт описания. Анализ концепций.* Москва: Наука.

Пачев А. (1993). *Малка енциклопедия по социолингвистика.* Плевен: Евразия-Абагар.

Пилипчук О. (2013). З історії формування соціолінгвістичної термінології: зіставна характеристика відповідників У. Вайнрайха та Ю. Жлуктенка. *Мова і суспільство, 4*, 131—137.

Селіванова О. (2006). *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія.* Полтава — Київ: Довкілля.

Смаль-Стоцький Р. (1969). *Українська мова в Совєтській Україні.* Нью-Йорк — Торонто — Сидней — Париж: Наукове товариство ім. Шевченка в ЗДА.

Соколова С.О. (2023). (ред.). *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* [автори: С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізняк, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар]. Київ. http://surl.li/parnp (дата звернення: 25.05.2023).

Сотировић В.Б. (2013). *Социолингвистички апект распада Југославије и српско национално питање.* Треће допуњено издање. Виљнус. http://surl.li/sgfip (дата звернення: 25.05.2023).

Стојановић Је. (2007). Идентитет и статус српског језика у Црној Гори (некад и сад). Ostojić Branislav (Ed.), *Jezička situacija u Crnoj Gori — norma i standardizacija. International Scientific Conference. 24—25.05.2007* (с. 267—283). Montenegrin Academy of Sciences and Arts. https://canupub.me/ivs0 (дата звернення: 25.05.2023).

Чапленко В. (1974). *Мовна політика більшовиків на Україні в 1950—60-х рр.* Чикаго: Український Публіцистично-Науковий Інститут.

Чемоданов Н.С. (ред.). (1975). *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VII. Социолингвистика.* Москва: Изд-во «Прогресс».

Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. (1978). *Введение в социолингвистику*. Москва: Высшая школа.

Шевельов Ю. (2009). Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941): стан і статус. Лариса Масенко (упоряд.), *Юрій Шевельов. Вибрані праці у двох книгах* (Кн. І. Мовознавство, с. 26—279). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Bergh, van de, P. L. (2001). Power Differentials and Language. R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 597—603). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Brown D. (2001). Williams, Glyn (1939—). R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 924—925). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Dua H.R. (2001). Language Development. R. Mesthrie (Eds.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 630—633). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Encyclopaedia Beliana (Zverejnené v novembri 2013). http://surl.li/syiui (дата звернення: 25.05.2023).

Ferguson Ch.A. (1959). Diglossia. *Word*, 15(2), 325—340. https://doi.org/10.1080/00437956.1959.11659702

Gajda S., Vidovič-Muha A. (Eds.). (2003). *Wspyłczesna polska i słoweńska sytuacja językowa. Sodobni jezikovni položaj na Poljskem in v Sloveniji*. Opole: Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej.

Gogolin I. (2001). The Linguistic Marketplace. R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 612—613). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Greń Z. (2022). Relacje między narodowością i wyznaniem w społeczności wieloetnicznej i wielowyznaniowej (na przykładzie Śląska Cieszyńskiego). *6th International Scientific Conference "Slavonic Languages in Sociolinguistic View" of the Sociolinguistics Committee affiliated to the International Committee of Slavists "Borderlands of the Slavonic region at the turn of 20th and 21St centuries. Language—Society—culture—identity". Vilnius, September 8—10, 2022* (pp. 24—25). http://surl.li/sgeum (дата звернення: 08.12.2023).

Hentschel G., Kittel B. (2011). Weissrussische Dreisprachigkeit? Zur Sprachlichen Situation in Weissrussland auf der Basis von Urteilen von Weissrussen über die Verbreitung "Ihrer Sprachen" im Lande. *Wiener Slawistischer Almanach, 67*, 107—135.

Hudson A. (2001). Diglossia. R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 226—230). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Kowalski P. (2013). Slovenščina na Madžarskem v luči ekoloških tipologij. Andreja Žele (Ed.), *Družbena funkcijskost jezika: vidiki, merila, opredelitve = The social functionality of language: aspects, criteria, definitions* (s. 219—225). Ljubljana.

Krasowska H. (2012). *Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Kryszyń T. (2012). Język polski na Białorusi. *Acta baltico-slavica, 36*, 217—224.

Le Page R. (2001). DeCamp David (1927—79). R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (p. 858). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Lucas C. (2001). Sociolinguistics of Sign Language. R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 89—92). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Mesthrie R. (2001). (Ed.). *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Nekvapil Jiří. (2017). Jazyková situace. Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (Eds.), *CzechEncy — Nový encyklopedický slovník češtiny*. http://surl.li/sgfcz (дата звернення: 29.08.2023).

Ostojić B. (Ed.). (2007). *Jezička situacija u Crnoj Gori — norma i standardizacija. International Scientific Conference, 24—25.05.2007.* Montenegrin Academy of Sciences and Arts. https://canupub.me/ivs0 (дата звернення: 25.05.2023).

Pawłowski A. (2019). Pejzaż językowy polski współczesnej: polszczyzna, języki obce, języki mniejszościowe. *Poradnik językowy, 8*, 7—27.

Tošović Branko, Wonisch Arno (Ur.). (2010). *Srpski pogledi na odnoseizmeđu srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika.* Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universitдt Graz. Beogradska knjiga.

Zielińska A. (2002). *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej: Studium socjolingwistyczne.* Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy.

Статтю отримано 18.12.2023

LEGEND

ВПО — internally displaced persons.

Закон, 2017 — Law of Ukraine "On Education". (2017). Bulletin of the Verkhovna Rada (pp. 38—39). *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine.* Retrieved May 25, 2023 from http://surl.li/ylal (in Ukrainian).

Закон, 2019 — Law of Ukraine "On Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language". (2019). Bulletin of the Verkhovna Rada № 2704-VIII, April 25, 2019. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine.* Retrieved May 25, 2023 from http://surl.li/rpyzr (in Ukrainian).

ЗМК — mass media.

КМІС — Kyiv International Institute of Sociology.

REFERENCES

Aleksova, K. (2014). The modern Bulgarian language situation in a European context. Diana Ivanova (Ed.), *Language policy in a European and national context* (pp. 65—81). Plovdiv: Paisii Hilendarski University Publishing House. Retrieved December 8, 2023 from (in Bulgarian).

Aleksova, K. (2016). The linguistic situation in Sofia against the background of the linguistic situation in Bulgaria (based on data on ethnolinguistic diversity). *Problems of sociolinguistics 12. The language situation — state and trends* (pp. 254—271). Veliko Tarnovo: Sign "94". Retrieved December 8, 2023 from http://surl.li/sgepj (in Bulgarian).

Berghe, van den, P.L. (2001). Power Differentials and Language. R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 597—603). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Besters-Dilger, Yu. (Ed.). (2008). *Language policy and language situation in Ukraine: Analysis and recommendations.* Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Boiadzhyev, T. (2008a). The language situation in our country in historical and contemporary terms and the European language policy. Part 1. *Bulgarian language, 2.* Retrieved May 25, 2023 from http://surl.li/sgeqn (in Bulgarian).

Boiadzhyev, T. (2008б). The language situation in our country in historical and contemporary terms and the European language policy. Part 2. *Bulgarian language, 3.* Retrieved May 25, 2023 from http://surl.li/sgern (in Bulgarian).

Brown, D. (2001). Williams, Glyn (1939—). R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 924—925). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Brytsyn, V.M. (2007a). Language policy. *Ukrainian language: Encyclopedia* (pp. 375—378). Kyiv: Vyd-vo "Ukr. entsykl." im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).

Brytsyn, V.M. (2007b). Language situation. *Ukrainian language: Encyclopedia* (p. 379). Kyiv: Vyd-vo "Ukr. entsykl." im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).

Chaplenko, V. (1974). *Language policy of the Bolsheviks in Ukraine in the 1950s and 1960s*. Chicago: Ukrainskyi Publitsystychno-Naukovyi Instytut (in Ukrainian).

Chemodanov, N.S. (Ed.). (1975). *New in foreign linguistics*. Vol. VII. Sociolinguistics. Moscow: Izdatelskij dom Progress (in Russian).

Dua, H.R. (2001). Language Development. R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 630—633). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Dzuba, I. (2005). Preface to the 1998 edition. *Internationalism or Russification* (pp. 32—41). Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Encyclopaedia Beliana (Zverejnené v novembri 2013). Retrieved May 25, 2023 from http://surl.li/syiui (in Slovak).

Ferguson, Ch.A. (1959). Diglossia. *Word, 15*(2), 325—340. https://doi.org/10.1080/00437956.1959.11659702

Gajda, S., & Vidovich-Muha, A. (Eds.). (2003). *Contemporary Polish and Slovenian linguistic situation*. Opole: University of Opole, Institute of Polish Philology (in Polish).

Glushytsa, R. (2007). Standardization of the Montenegrin language. Ostojich Branislav (Ed.), *Language situation in Montenegro — norm and standardization. International Scientific Conference, 24—25.05.2007* (pp. 259—266). Montenegrin Academy of Sciences and Arts. Retrieved May 25, 2023 from http://surl.li/sgetp (in Serbian).

Gogolin, I. (2001). The Linguistic Marketplace. R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 612—613). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Gren, Z. (2022). Relations between nationality and religion in a multi-ethnic and multi-religious community (on the example of Cieszyn Silesia). *6th International Scientific Conference "Slavonic Languages in Sociolinguistic View" of the Sociolinguistics Committee affiliated to the International Committee of Slavists "Borderlands of the Slavonic region at the turn of 20th and 21St centuries. Language—Society—culture—identity"*. Vilnius, September 8—10, 2022 (pp. 24—25). Retrieved December 08, 2023 from http://surl.li/sgeum

Henchel, G., & Kittel, B. (2011). Belarusian trilingualism? On the linguistic situation in Belarus on the basis of judgments by Belarusians about the spread of "their languages" in the country. *Vienna Slavic Almanac, 67*, 107—135 (in German).

Hudson, A. (2001). Diglossia. R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 226—230). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Kowalski, P. (2013). Slovenian in Hungary in the light of ecological typologies. *The social functionality of language: aspects, criteria, definitions* (pp. 219—225). Lublana (in Polish).

Krasowska, H. (2012). *Polish minority in south-eastern Ukraine*. Warszawa: Slavic Publishing Center (in Polish).

Kryszyn, T. (2012). Polish language in Belarus. *Acta baltico-slavica, 36*, 217—224 (in Polish).

Kulyk, V. (2023). Language and identity in Ukraine at the end of 2022. *Zbruc*. Retrieved September 18, 2023 from https://zbruc.eu/node/114247 (in Ukrainian).

Le Page, R. (2001). DeCamp David (1927—79). R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (p. 858). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Lucas, C. (2001). Sociolinguistics of Sign Language. R. Mesthrie (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 89—92). Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Masenko, L.T. (2012). Soviet heritage in the language policy of Ukraine. *Ecology of language and language policy in modern society* (pp. 65—72). Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho. Retrieved May 25, 2023 from http://surl.li/sgfaf (in Ukrainian).

Mechkovskaia, N.B. (2003). *Belarusian language: Sociolinguistic essays*. Munchen: Verlag Otto Sagner. Retrieved December 13, 2023 from http://surl.li/sgfcc (in Russian).

Mesthrie, R. (Ed.). (2001). *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics.* Amsterdam — New York — Oxford — Shannon — Singapore — Tokyo: Elsevier.

Mikhalchenko, V.Iu. (Ed.). (2006). *Dictionary of sociolinguistic terms.* Moscow: Institut yazykoznaniia RAN (in Russian).

Mikhalchenko, V.Iu. (Ed.). (2016). *Language and society. Encyclopedia.* Moscow: Izdatelskyi tsentr "Azbukovnik" (in Russian).

Nekvapil, Ji. (2017). Language situation. Petr Karlik, Marek Nekula, Jana Pleskalova (Eds.), *CzechEncy — New encyclopedic dictionary of the Czech language.* Retrieved August 29, 2023 from http://surl.li/sgfcz (in Czech).

Neshchymenko, H.P. (2003). *Language situation in Slavic countries. Description experience. Concept analysis.* Moscow: Nauka (in Russian).

Ostojich, B. (Ed.). (2007). *Language situation in Montenegro — norm and standardization. International Scientific Conference, 24—25.05.2007.* Montenegrin Academy of Sciences and Arts. Retrieved May 25, 2023 from https://canupub.me/ivs0 (in Bosnian).

Pachev, A. (1993). *A Little Encyclopedia of Sociolinguistics.* Pleven: Eurasia-Abagar (in Bulgarian).

Pawlowski, A. (2019). The linguistic landscape of contemporary Poland: Polish, foreign languages, minority languages. *Language guide, 8*, 7—27 (in Polish).

Pylypchuk, O. (2013). From the history of the formation of sociolinguistic terminology: comparative characteristics of the respondents of U. Weinreich and Yu. Zhluktenko. *Language and society, 4*, 131—137 (in Ukrainian).

Selivanova, O. (2006). *Modern linguistics: a terminological encyclopedia.* Poltava — Kyiv: Dovkillia (in Ukrainian).

Shevelov, Yu. (2009). The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900—1941). Condition and status. Larysa Masenko (Ed.), *Juri Shevelov. Selected works in two books* (Book I. Linguistics, pp. 26—279). Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Shveitser, A.D., & Nykolskyi, L.B. (1978). *Introduction to sociolinguistics.* Moscow: Vyshcha shkola (in Russian).

Smal-Stotskyi, R. (1969). *The Ukrainian language in Soviet Ukraine.* New York — Toronto — Sydney — Paris: Naukove tovarystvo im. Shevchenka v ZDA (in Ukrainian).

Sokolova, S.O. (2023). (Ed.). *Territorial and sociocultural conditions of functioning of the Ukrainian language in Ukraine: monograph* [authors: S.O. Sokolova, M.O. Hontar, O.M. Danylevska, H.M. Zalizniak, L.T. Masenko, O.H. Ruda, V.M. Trub, I.M. Tsar]. Kyiv. Retrieved May 25, 2023 from http://surl.li/parnp (in Ukrainian).

Sotirovich, V.B. (2013). *The sociolinguistic aspect of the breakup of Yugoslavia and the Serbian national question.* Third revised edition. Vilnius. Retrieved May 25, 2023 from http://surl.li/sgfip (in Serbian).

Stojanovich, Je. (2007). The identity and status of the Serbian language in Montenegro (then and now). Ostojich Branislav (Ed.), *Language situation in Montenegro — norm and standardization. International Scientific Conference, 24—25.05.2007* (pp. 267—283). Montenegrin Academy of Sciences and Arts. Retrieved May 25, 2023 from https://canupub.me/ivs0 (in Serbian).

Toshovich, B., & Wonisch, A. (Ed.). (2010). *Serbian views on the relations between the Serbian, Croatian and Bosniak languages.* Institute for Slavic Studies at the Karl Franzens University in Graz. The Belgrade book (in Bosnian).

Vasylieva, L.P. (2016). Sociolinguistics in South Slavic countries. *Movoznavstvo, 6*, 37—47. Retrieved May 25, 2023 from http://surl.li/sgfjw (in Ukrainian).

Wingender, M. (2017). The Volga-Ural region in the light of definition, classification and typology of language situations. *Multilingualism in the Volga-Ural region, 1*, 9—26 (in Russian).

Zhluktenko, Yu.O. (1964). Ukrainian-English interlanguage relations. *Ukrainian language in the USA and Canada.* Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu (in Ukrainian).

Zhluktenko, Yu.O. (1990). *Ukrainian language on the linguistic map of Canada.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Zielinska, A. (2002). *Polish minority in Kaunas Lithuania: A sociolinguistic study.* Warszawa: Slavic publishing center (in Polish).

Received 18.12.2023

Svitlana Sokolova, Doctor of Sciences in Philology,
Professor, Chief in the Department of Stylistics,
Culture of Language, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: a-senchuk@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0052-6128

MODERN APPROACH TO STUDYING THE LANGUAGE SITUATION: SLAVIC EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALITIES

The article analyzes the use of the phrase *language situation (linguistic situation)* in different national scientific traditions and approaches to describing the language situation in Slavic countries. It was found that, despite the similarity of the general definitions of this concept, in specific studies the attention is mainly focused on one of three possible aspects — the relationship between the functioning of various idioms within society, the situation with the use of a certain idiom in a certain territory or in a certain community or on the intra-language proper situation, that is, the internal differentiation of language to meet the various needs of society. The choice of research direction is determined primarily by the configuration of the language situation itself, i.e., whether it is endo- or exogenous, whether the state language has an established literary tradition and traditions of stylistic differentiation, a powerful dialect base, how widespread it is outside the range of the main distribution of the language, etc.

Ukrainian society is characterized as being in the process of transformation from an exogenous (characterized by mass bilingualism) to a predominantly endogenous (predominance of the Ukrainian language) language situation. In this regard, there is a great need for research related to the analysis of language behavior of persons who are on the path of changing language preferences. Against the background of active migration processes provoked by the war, the problem of language adaptation of previously Russian-speaking citizens in a new language environment for them and the functioning of the Ukrainian language outside of Ukraine (as a diaspora and foreign language) becomes especially important. Given the limited possibility of making statistically reliable quantitative measurements of the language situation, the importance of studying individual language biographies of persons who have changed or are changing their language behavior is increasing.

Keywords*: language situation, language behavior, language policy, Slavic countries, language functioning, language corpus planning, majority language, minority language, Ukrainian language abroad.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.030
УДК 81'27

О.Г. РУДА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: olenaruda@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0003-2157-193X

НАВКОЛОМОВНИЙ ДИСКУРС ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті з'ясовано зміни в дискурсі довкола мовного питання в Україні після повномасштабного вторгнення на її територію Російської Федерації. Проаналізовано тези й аргументації в дискусіях щодо порушуваних питань мовного життя країни, які з'являлися впродовж усіх років незалежности і тривають нині в публічному просторі, зокрема в соцмережах. Досліджено міфи про мову (мови) і стереотипи, які досі формують погляди українського суспільства на мовну ситуацію. Зроблено висновок, що в умовах війни державну мовну політику оцінюють різкіше, а навколомовний дискурс став радикальнішим, украй символізованим, часто пейоративним. Сьогодні він відображає суспільні рефлексії на націє- та державотвірну функції мови.

***Ключові слова**: навколомовний дискурс, мовне питання, дискусії, російсько-українська війна.*

Російсько-українська війна розпочалася в березні 2014 року, однак відкрита інформаційно-культурна боротьба за свідомість громадян України триває значно довше, і зброєю в ній є, зокрема, маніпулювання питаннями мови. Російська пропаганда десятиріччями активно просувала всередині своєї країни та за її межами, передусім на українських теренах, такі наративи: *«Російська мова об'єднує людей у російський світ — сукупність тих, які розмовляють і думають цією мовою»; «Кордони російського світу проходять кордонами вживання російської мови»; «Усі, хто розмовляють російською мовою, належать до російської культури, а тому мають бути об'єктом особливої турботи і захисту з боку Росії»*. Очільники Російської Федерації, а передусім засоби масової інформації, оцінюва-

Цитування: Руда О.Г. (2024). Навколомовний дискурс під час російсько-української війни. *Українська мова, 2*(90), 30—50. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.030

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

ли будь-яку подію в освітній і мовній сферах України. «Перший канал Росії» навіював мільйонам глядачів міфи про *«примусову українізацію», «русофобію», «бандерівську пропаганду»* тощо. Наратив *«Україна — недодержава»* (відповідно *«українська — недомова»*) є елементом продукованого російською пропагандою міфу про *«один народ»*. «Це та ж гібридна війна, а точніше, гібридний мир, коли потенційно або реально агресивні дії заховані не у фізичному просторі, а в інформаційному або віртуальному. Коли російські фантасти воювали з Україною у своїх книгах, це була гібридна віртуальна війна. Коли Росія ступила на шлях війни з Україною у своїх медіа, це було гібридною інформаційною війною», — зазначав Георгій Почепцов (Почепцов, 2018).

Кремлівська пропагандистська кампанія в Україні, на жаль, мала успіх: частина населення донбаського регіону у 2014 р. підтримала окупаційну владу у квазіреспубліках. До цього, зокрема, призвело безперешкодне поширення дезінформації про мовну політику в Україні, про примусову українізацію всіх сфер суспільного життя, зокрема приватного. Потребою захистити російськомовне населення Кремль обґрунтовував вторгнення в Україну у 2014 р., а визнання у Верховній Раді Закону України «Про засади державної мовної політики» авторства С. Ківалова та В. Колесніченка таким, що втратив чинність, було використано як формальну підставу / причину для захоплення російськими військами Кримського півострова.

У рейтингах проблем, які турбують українців, мовне питання завжди було пріоритетним. Основною причиною цього є його маніпулятивне використання для ідеологійної та політичної мобілізації електорату впродовж усіх років незалежности України: у періоди перед виборами та під час зміни мовного законодавства суспільні дискусії щодо мови лише загострювалися. В умовах законодавчо неврегульованої ситуації масової двомовности в Україні політики радо користалися з невизначености і загравали з усіма мовними групами. Протилежні погляди на курс держави в мовній сфері, які поділяли різні українські політичні сили залежно від своєї проросійськости чи проукраїнськости, сформували *навколомовний політичний дискурс*, характерними ознаками якого були циклічність, високий рівень дискусійности, конфліктність, популізм, маніпулятивність (Руда, 2012). Заяви політиків щодо мовних питань, висвітлення фактів відмови в обслуговуванні державною мовою у сфері послуг і державних органах, повідомлення про дискримінацію і навіть насильницькі дії через мову спілкування спричиняли публічні суперечки. Обговорення будь-яких подій навколо мови (мов) зрештою призводило до з'ясування, як владі краще вчинити в умовах масової двомовности. Нерозв'язані мовні питання в контексті російсько-української війни лише посилили аксіологічні коливання в суспільстві.

Після Революції Гідности 2013—2014 рр. патріотична частина українського суспільства вимагала від керівництва держави нарешті навести лад у мовному законодавстві, надавши реальну, а не суто декларативну підтримку українській мові. Висловлювали нарікання на те, що за всі роки

після розпаду Радянського Союзу жодна влада в Україні не спромоглася перекрити головні канали русифікації та вбезпечити суспільство від неоімперських зазіхань Росії. Зусилля громадськости і проукраїнських політичних сил не були марними: 2019 р. ухвалено Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що утвердив державний статус української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Задля розширення українськомовного простору і функціонального утвердження української мови було впроваджено квоти для українськомовного продукту на радіо й телебаченні, простимульовано розвиток кіноіндустрії та книговидання, унормовано використання державної мови в царині обслуговування і торгівлі. Зрештою, упроваджено інститут Уповноваженого із захисту державної мови — спеціальний орган із мовної політики, наділений функціями контролю за виконанням мовного законодавства.

Два останніх Президенти України впродовж своїх каденцій еволюціонували щодо бачення гуманітарних засад побудови держави. Петро Порошенко у 2013 р. йшов на вибори під гаслом *«Єдина країна — Единая страна»* (Масенко, 2019, с. 14), що посприяло введенню до дискурсу поняття «мовний компроміс». Ідея цього компромісу полягала в наданні рівних прав двом мовам у всіх сферах функціювання суспільства, нібито щоб унеможливити маніпулювання мовними питаннями і руйнувати міфи про гоніння російськомовних. Цю настанову було змінено напередодні наступних президентських виборів 2019 р., що втілилося в гаслі *«Армія! Мова! Віра!»*.

Чинний Президент України Володимир Зеленський і представники його партії «Слуга народу» в мовному питанні мали намір повернутися до так званої «центристської» позиції, зробити «ревізію» в мовно-культурному житті країни. Та все змінило повномасштабне вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р. Щоденні вечірні звернення Президента України, якщо і звучать російською, то обов'язково їх супроводжують ремарки «звернення до громадян інших країн» або в разі заклику до російських військових, а не до російськомовних жителів України, як це було раніше. У День української писемности та мови 9 листопада 2022 р. на сторінці Головнокомандувача Збройних сил України в соцмережі «Фейсбук» було розміщено такий допис: *«Ціною життя кращих ми виборюємо право говорити рідною мовою, бути українцями, визначати своє майбутнє. Українська мова — це мова наших батьків і дітей. Мова нашої Перемоги»* (http://surl.li/pulpj, дата звернення: 06.12.2022). Для утвердження державної мови Верховна Рада України ухвалила запровадити іспит з української мови для всіх, хто бажає отримати громадянство України, а Олексій Данілов, на той час секретар РНБО України, заявив: *«Російська мова має зникнути з нашої території взагалі як елемент ворожої пропаганди та промивання мізків для нашого населення. Англійська є обов'язковою, наша рідна мова є обов'язковою»* (http://surl.li/snzje, дата звернення: 21.10.2022). Військова агресія сусіда посилила настрої в суспільстві щодо максимального куль-

турного від'єднання від Росії та її державної мови як засобу ведення війни. Вторгнення на територію України збройних сил сусідньої країни пришвидшило усвідомлення українською владою та суспільством значення мови для існування (виживання) держави.

У цій статті зроблено спробу дослідити, як змінився дискурс довкола питань мови, що розгорнувся в публічному просторі, після нападу Росії на Україну. Для цього ми порівняли тези й аргументації в дискусіях, які впродовж останніх десяти років тривали довкола порушуваних питань мовного життя країни, з тими, що їх зафіксовано за півтора року російсько-української війни. Проаналізовано події, що формують цей дискурс, основні поняття, які використовують під час дискусій, а також поширені міфи та стереотипи щодо мови (мов) у динаміці.

Текстами навколомовного дискурсу, придатними для нашого аналізу, є, по-перше, тексти політичного дискурсу — розпорядження владних структур, публічні виступи політичних і громадських діячів, по-друге, матеріали, присвячені змінам мовного законодавства, мовній ситуації тощо, по-третє, матеріали у друкованих та електронних виданнях, записи телевізійних шоу і, по-четверте, тексти у віртуальному просторі, породжені суспільними дискусіями щодо питань мовного життя країни.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДИСКУРСУ ЩОДО МОВНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ

Дискусії про мову (мови) в Україні спричинені комплексом подій і явищ у мовному житті держави. Попри різне осмислення причин і обставин білінгвізму антагоністів у мовному питанні тривалий час об'єднувала незадоволеність мовною ситуацією в державі. Зусилля поборників повноцінного функційного утвердження української мови зводилися до пояснень, що гостре мовне протистояння вигідне передусім політикам. Громадські активісти нарікали на те, що всупереч деклараціям про державний захист української мови не було випрацьовано конкретних механізмів контролю за її впровадженням у сфери державного управління, не було передбачено відповідальности за недотримання мовного законодавства, а також не було механізму державного протекціонізму української мови в галузях книговидавництва, засобів масової інформації, масової культури тощо. Решта аргументів на користь повноцінного удержавлення української мови були такими: *«Українська мова — державна», «Українська мова — рідна»; «Українська — мова титульної нації»; «Російська — мова країни, яка розв'язала війну»* тощо.

Натомість прихильники *«мовного компромісу проти розколу»* осердям мовних проблем в Україні вважали відсутність законодавчо визначеного статусу російської мови у фактично двомовній країні. Заяви політиків, у яких ішлося про дискримінацію, утиски російськомовних, заборону спілкуватися рідною (російською) мовою, засвідчували спроби змінити мислення, поведінку, емоції та ухвалення рішень людей за допомогою вико-

ристання маніпулятивної технології, яка має назву *промивання мізків* (Руда, 2012, с. 102). Майстерне викривлення дійсности яскраво ілюструють слова колишнього російського, а нині українського журналіста Матвія Ганапольського, адресовані глядачеві телеканалу «Прямий», який порушив питання мови: *«Ви такий патріот, а саме через вас особисто Україна втратила Крим і має проблеми з Донбасом. Бо саме ви дзвоните на телебачення і кажете, що російська мова — це погано, що російська мова — це Путін. <…> треба якось поступово не давати приводу товаришу Путіну, а ви його друг, бо ви кажете тільки про українську. Ви вар'ят. Ви і такі, як ви, розпалюєте Україну! Ви — головна небезпека в Україні! Не дзвоніть і не розпалюйте ворожнечу. Це грандіозний здобуток, що це двомовна країна! А ви — ворог України!»* (http://surl.li/qawpg, дата звернення: 18.01.2022).

Спекулятивне використання поняття «рідна мова» тривало десятиріччя. Широке поле для заангажованих інтерпретацій і спекуляцій на цю тему створювало також використання понять «мовні меншини» і «мови меншин» у різних текстах — від експертиз «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» до емоційних заяв російськомовних громадян, які насправді ніколи не вважали себе меншиною. З одного боку, мовні ініціативи захисників російськомовних громадян можна пояснити турботою про нібито порушені права національних меншин, а з іншого, — звучали заяви про те, що російськомовні є не меншиною, а більшою часткою населення країни. Так, Олег Фагот Михайлюта та Олександр Фоззі Сидоренко з гурту «Танок на майдані Конго» за місяць до повномасштабного вторгнення Росії в Україну зазначали: *«Знаєш, оця тема: "Если ты говоришь по-русски, то ты не наш". А по суті, як це не наш? У нас проукраїнських російськомовних українців — пів країни. І що, їх треба викреслювати? Ні»* (http://surl.li/pwhpw, дата звернення: 18.09.2022). Так само пояснювали важливість висвітлення подій в Україні російськомовними медіа, оскільки саме на них орієнтуються як російськомовні українці, так і авдиторія за кордоном. Російські пропагандистські тези, висловлені публічними особами — політиками і лідерами думок, зміцнювали хибне переконання в людей, не ознайомлених із відповідною статистикою.

Решта аргументів «захисників» російськомовних громадян України ґрунтовані на таких тезах: *«Державна багатомовність — світова практика»; «Мова не є європейською цінністю»; «Потреби, право вибору громадянина мають бути дотримані, якщо держава хоче називатися демократичною»; «Не потрібно змушувати»*. На користь заморожування ситуації масової двомовности звучало: *«Мова не на часі»; «Немає значення, якою мовою спілкуватися»; «Знання багатьох мов — перевага»; «Двомовність — здобуток»; «Українську мову треба захищати, але не за рахунок російської»; «Українізація, яку здійснювала українська влада, є причиною "від'єднання" Криму і Донбасу»; «В Україні недостатній рівень мовленнєвої культури населення, низький рівень освіти українською мовою»*.

Наведені аргументи не були новими в українському навколомовному дискурсі, а швидше продовженням характерної для попередніх по-

літичних епох практики замовчування та перекручування історії мовного питання. Поряд із міфами *про добровільний перехід українців на російську мову, історичну зумовленість білінгвізму, вимирання української, її штучність, неповноцінність* навіть в інтелектуальних колах побутували переконання *про універсальність, наднаціональність, демократичність російської на противагу локальності, консерватизму, зашореності української* (Руда, 2013). До того ж у суспільній свідомості були закладені патерни, нібито структура суспільних верств корелює з мовним вибором. Ідеться про те, що культурна, інтелектуальна, академічна й активістська спільноти є україномовними, а бізнес-спільнота — російськомовна, тобто російська мова — сфера всього, що має матеріальну, грошову природу, а українська — царина духовного, символічного (http://surl.li/owqid, дата звернення: 12.08.2022). Міфотворчість дотепер формує погляди частини українського суспільства щодо мовної ситуації в Україні.

НАВКОЛОМОВНИЙ ДИСКУРС В УМОВАХ ВІЙНИ

Дискурс довкола питань мови від початку російсько-української війни кардинально змінився. Навіть ті політичні сили, що використовували його як інструмент передвиборної агітації, спекулювали на темі розколу суспільства на підставі вживаної мови, ураз змінили риторику на проукраїнську. А фінансовані Кремлем «лідери думок», які раніше послідовно просували пропагандистські тези про поділ країни за мовним критерієм, принишкли. Дискусії про мову в суспільстві багато хто вважає вичерпаними, проте не тому, що зникла розбіжність у поглядах громадян на це питання, а тому, що *«реальність не залишає місця для дискусії щодо мовного питання. Або ви говорите українською, або мовою тих, хто щойно вбив дітей у Вінниці. Все максимально очевидно»* (http://surl.li/pully, дата звернення: 14.07.2022).

В інформаційному просторі переважають новини з військового та дипломатичного фронтів. Але й мовне питання турбує громадськість. Так, за даними опитування Національного демократичного інституту в Україні, проведеного 2—11 травня 2022 р. (http://surl.li/qawvx, дата звернення: 30.06.2022), зміна мовних преференцій — найпопулярніший вчинок серед українців від початку війни. На другому місці респонденти назвали благодійність, волонтерство, вступ до лав ЗСУ чи тероборони.

Військова агресія сусідньої держави не завадила впровадженню законодавчих і адміністративних рішень у мовній сфері, а навпаки, пришвидшила мовнореформаторські процеси в Україні. У 2022 р. набула чинности стаття 27 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», у якій зобов'язано всіх суб'єктів, зареєстрованих у країні, мати україномовну версію сайтів та сторінок у соціальних мережах. 2023 р. Президент України Володимир Зеленський підписав Закон України «Про захист прав споживачів», що гарантує захист права на отримання інформації про товари та послуги українською мовою. Місцеві

органи влади запроваджували локальні зміни, зокрема щодо найменування міських об'єктів, громади затверджували програми розвитку та функціювання української мови як державної. Водночас будь-які законодавчі ініціативи, що загрожували утвердженню української мови як державної в Україні, стикалися з потужним громадянським спротивом. Так сталося і з нормами законопроєкту «Про застосування англійської мови в Україні», а саме з ідеєю щодо заміни обов'язкового українського дубляжу іноземних фільмів титруванням. Це спричинило гучне обговорення, а представники різних сфер бізнесу і громадські лідери повстали проти цієї ініціативи, яка в перспективі суттєво б обмежила право громадян на отримання послуг державною мовою. Цю норму було вилучено із законопроєкту.

Решта інформаційних приводів для обговорення питань мови це такі: перейменування топонімів, відкриття безкоштовних курсів вивчення державної мови, збирання підписів під петиціями до Президента України або уряду (як-от петиція «Прибрати російську мову із сайту Президента України»), перехід на українську когось із лідерів думок, відмова бізнесу від російської, обговорення прескриптивних новацій, використання обсценної лексики в публічному просторі, а також новинне висвітлення мовних скандалів.

За словами Уповноваженого із захисту державної мови Тараса Кременя, *«2022-й — рік мовного відродження України»* (http://surl.li/owqaq, дата звернення: 24.01.2023). У публічному просторі зросла кількість мовних ініціатив, — як індивідуальних, так і громадських, — спрямованих на популяризацію державної мови. У всіх регіонах України відкривали безоплатні курси української, розмовні клуби, проводили публічні лекції («Всеукраїнський марафон з української мови», ініціатива «Навчай українською», безкоштовний 228-денний курс вивчення української мови «Єдині», проєкт «Мова — ДНК нації» та ін.). Групи в соцмережі «Фейсбук», присвячені питанням мови («Українці розмовляють українською», «Штаб Опору Змосковщенню», «Мовний патруль», «Як це буде українською», «И так поймут!», «Соловей співає» тощо), збільшили кількість своїх підписників. В українському сегменті фейсбуку усвідомлення значущости мови як елемента стратегії виживання країни в умовах війни пов'язане з виникненням хештегів *#МоваМаєЗначення* і *#Єрізниця, #обукраїнювання, #немовчи*, а також національного флешмобу *#ПереходьНаУкраїнську*. У соцмережі «Телеграм» з'явилися проєкти з вивчення української: «Українська мова», «Про мову», «Мовний трибунал» та ін. Російська мова зникла зі сторінок офіційних українських медіа.

Навколомовний дискурс, що формується в умовах російсько-української війни, відображає суспільні рефлексії щодо націє- і державотвірної функцій мови. Дедалі більше українців розуміють, що «мова має значення» і «мова — це зброя». Ці тези є наскрізними в контекстах, присвячених аналізу мовної ситуації сьогодні. За словами письменника Сергія Жадана, *«історія нині не просто переписується — вона переписується українською мовою»* (http://surl.li/pumhk, дата звернення: 08.03.2022).

Мова посилила символічне значення в усіх сферах суспільного життя. *«Російська мова — це СИМВОЛ РОСІЇ. Тому не важливо, з яким символом росії ти носишся по Україні — з російським триколором у руках чи російським язиком на вустах!»* (http://surl.li/pumpi, дата звернення: 01.06.2022; тут і далі дописи наведені зі збереженням мови й авторського написання. — *Авт.*). Якщо раніше мова була основою цивілізаційного вибору українців (Залізняк, 2008), то сьогодні вона стала ознакою належности до однієї зі сторін в екзистенційній війні на виживання. Ідеться вже не про *війну мов як смислів*, як було дотепер, не лише про метафоричну інтерпретацію протистояння в мовному питанні, а про безпосередньо дії проти української мови. Є свідчення заміни українських назв населених пунктів на вказівниках на російськомовні відповідники, вилучення українських книжок із бібліотек і підручників у школах на окупованих Росією територіях. Українські новинні стрічки повідомляли про те, що в окупованому Маріуполі росіяни зняли на «Азовсталі» кліп українською мовою, а його автори під відео, розміщеним на YouTube, зазначили: *«Тепер українська — наш трофей, ми забираємо цю мову собі»* (http://surl.li/pxnts, дата звернення: 10.06.2022). Секретаріат Уповноваженого із захисту державної мови зафіксував факти переслідування громадян України на окупованих територіях за мовною ознакою, зокрема випадки катування, депортації та вбивства за використання української мови. Ці та інші дії були підставою для вживання в публічному просторі поняття «лінгвоцид».

У навколомовному дискурсі поняття «мова» і «війна» тісно пов'язані. Цю російсько-українську війну називають *«Ї проти Z»* (*Ї* — літера, що є лише в алфавіті української мови, як символ України; *Z* — обраний Росією графічний символ «спецоперації»). *«Війна є війною за букви І, Ї, Є, Ґ»*, — написав на своїй сторінці в соцмережі «Телеграм» журналіст Остап Дроздов (http://surl.li/pumuy, дата звернення: 14.05.2023). Можемо згадати і про зображення на стінах будівель, у транспорті та в інших місцях в окупованому Херсоні літери *ї* як символу спротиву російській окупації.

Символічна *війна мов* трансформувалася у фізичній площині у *війну за допомогою мови*. Мова перетворилася на інструментарій військових: *«На блок-постах московити, які косять під рускаязичних українцев, ловляться на тому, що ніц не розуміють української»* (http://surl.li/puole, дата звернення: 15.03.2022). Ще на початку бойових дій вище військове командування наказало бійцям послуговуватися українською через воєнні потреби. *«Українські військові спілкуються виключно українською (навіть не ідеальною), щоб відрізняти й виявляти ворога»*, — інформувало Міністерство оборони України (http://surl.li/puoul, дата звернення: 25.02.2022).

Російська мова здобула чітко артикульованих оцінок мови ворога, агресора, окупанта. У різних контекстах лексеми *мова* і *язык* уживають поряд з одним зі складників дихотомії *«ми — вони»* та її модифікацій. До початку повномасштабного вторгнення ці поняття вже набули концептуального значення у свідомості українців (Соколова, 2019), але тоді ще не сягали рівня регулярного протистояння «свій — чужий».

Сьогодні мову осмислюють як потужний маркер: *«Українська мова — маркер: ти свій чи чужий. Відтепер остаточно»* (http://surl.li/puozt, дата звернення: 23.02.2022). Саме тим, що в українському суспільстві не було критерію розпізнавання «свій — чужий», яким зазвичай в інших країнах є мова, можна пояснити успіхи Кремля під час продукування пропагандистських проєктів на кшталт *«одного народу»*, *«братського союзу»*, *«єдиного простору»* тощо. Та й сьогодні виникають певні труднощі ідентифікації, пов'язані з використанням російської «своїми». *«Як відрізнити наших від росіян, якщо наші не у вишиванках?»* — запитував ще раніше письменник Юрій Андрухович (http://surl.li/rlcbm, дата звернення: 23.09.2022). На початку війни громадяни в соцмережах ділилися своїми спостереженнями: *«Як розпізнати російського диверсанта — у них здебільшого російська із акцентом не нашим»* (http://surl.li/pupks, дата звернення: 13.03.2022). *«Історія про двох українок, яких у Франції побив руский, епічна. Руский виявився українцем, який почув, як дівчата говорили по-рускі і наньос превентивний удар, але, бьючи руских, він теж кричав по-рускі, чим упевнив українок, які самі говорили по-рускі, що він руский»*, — описувала конфліктну ситуацію через уживання мови користувачка фейсбуку (http://surl.li/pupqk, дата звернення: 16.09.2022).

Синонімний ряд оцінювальних означень російської мови розширився: *«московська»*, *«ординська»*, *«свинособача»*, *«москвинська»*, *«роснява»*, *«тюремна»* тощо. До переліку додали назви, у яких використано латинську *z* (поряд із *v* — графічний символ «спецоперації» РФ): *«ruzкий»*, *«z-льська»*, *«uzкій»*, *«rozzійська»*, *«z-льська»*. *«Цікаво, скільки ще рашистських бомб має впасти на голови контужених руССкім язиком, аби в них з'явилася відраза до мови окупанта і повага до себе як до українців?»* (http://surl.li/qcbzo, дата звернення: 22.11.2023) — приклад, у якому подвоєння великої літери *С* є алюзію на назву загонів гітлерівської Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії — СС (нім. SS). Спостерігаємо розширення набору оцінювальної лексики для опису й характеристики російської мови: *«мова орків»*, *«мова смерті»*, *«маргінальна»*, *«мертва»*, *«непотрібна»*. Напр.: *«Кожного разу коли чую, як малі діти розмовляють російською, складається враження, що у них батьки юристи чи лікарі, які по приколу змушують їх теж знати мертву мову»* (http://surl.li/pvifu, дата звернення: 07.09.2022); *«Підкреслено, принципово публічна російська — це моветон. Поганий знак. І вже зовсім скоро має стати чимось непристойним. Як ходити без бронежилета під обстрілом»* (http://surl.li/pvjuw, дата звернення: 11.05.2022); *«Російська мова в Україні має особливий статус — зайва!»* (http://surl.li/pvjtg, дата звернення: 12.05.2022); *«Російська мова в Україні стала ознакою низького інтелекту»* (http://surl.li/pvjyg, дата звернення: 17.05.2022); *«Які гарні зміни, що тепер як на колгоспників дивляться на російськомовних»* (http://surl.li/pytuo, дата звернення: 29.08.2023). Отже, на переконання дописувачів соцмереж, розмовляти в Україні російською — поганий, непристойний тон, ознака низького інтелекту, шкідлива звичка. Вона *«вбиває»* і *«роз'єднує»*, *«тригерить»*: *«Російська мова асоціюється з тими, хто вбиває, гвалтує, грабує, і тими, хто вважає, що "не все так однозначно"»* (http://surl.li/pvliy, дата звернення:

13.09.2022); *«Російська мова стала символом смерті і мук, нею віддають накази бомбити мирне населення України, тож соромно не тільки говорити нею, але й захищати її»* (http://surl.li/pvlod, дата звернення: 21.11.2023). Обмірковуючи тези російської пропаганди про розгул неонацизму в Україні, користувач соцмережі «Твітер» Едвард Стріха зазначав: *«Цікаво, що Майн Кампф у Україні не видавався українською, а поширювався винятково російською мовою. Тобто щоби стати нацистом в Україні, ти зобов'язаний знати російську»* (http://surl.li/pxoxl, дата звернення: 23.09.2022). *«Зараз усе, що російське — то небезпека,* — зауважувала директор дослідницької лабораторії «Рейтинг Лаб» Маріанна Ткалич. — *Ця мова як червона ганчірка, і люди намагаються її позбутися, переходять на українську, аби відсіювати не своїх і визначити ворога»* (http://surl.li/owqcd, дата звернення: 24.01.2023). У суспільстві зміцнюється розуміння, що мова — це така сама за ураженням зброя, як і снаряди: *«Какая разніца, на каком язикє, а самі табличку Маріуполь міняють на Мариуполь, ще не зібравши тіла розбомблених маріупольців... Для русскіх все — зброя. Просто спочатку летять цитатки, музичка і серіальчики, а потім бомби»* (http://surl.li/pvlud, дата звернення: 05.06.2022).

Українська мова натомість — не інакше як *«мовонька», «мова сміливих і вільних людей»* (http://surl.li/pvliy, дата звернення: 13.09.2022), *«мова вільних, мова незламних, мова найстійкіших та найсміливіших людей на Землі, мова, якою говорять переможці»* (http://surl.li/pvlxl, дата звернення: 09.11.2022), *«мова свободи й волі»* (http://surl.li/pvmaj, дата звернення: 09.11.2022), *«мова Героїв»* [*«І те, що українська — це мова Героїв, мова Перемоги — це факт, який не потребує обговорення»* (http://surl.li/qawyd, дата звернення: 09.11.2022)]; *«мова свободи»* [*«Бізнес говорить англійською, кохання — французькою, прагматизм — німецькою, а свобода — українською»* (http://surl.li/pyuwo, дата звернення: 17.11.2022)]. У багатьох контекстах українська мова — символ нескореності [*«Адже у воєнних умовах та жорстоких терористичних актах з боку рф українська мова стала ще й стратегічною зброєю, символом незламності та віри»* (http://surl.li/pvmfz, дата звернення: 09.11.2022)]. Вона *«рятує», «ідентифікує», «єднає і гуртує, тримає вкупі»* (http://surl.li/pvmdg, дата звернення: 09.11.2022). *«Будьмо чесні: говорити українською тепер уже дуже престижно. Що є, то є»* (http://surl.li/pvmiw, дата звернення: 12.09.2022); *«Нині наша рідна мова — це потужний бренд! Розмовляти та думати українською, мовою сильної та незламної нації, — це модно і престижно!»* (http://surl.li/pvmfz, дата звернення: 09.11.2022); *«Українська — це круто! Красиво! Весело! Ніжно!»* (http://surl.li/pvmov, дата звернення: 04.05.2022). А не знати української для українця — ганебна поведінка: *«Раб завжди говорить мовою свого власника, а вільна людина — мовою землі, на якій живе!»* (http://surl.li/pvmtn, дата звернення: 21.05.2022). Позиція прибічників певної системи поглядів екстраполюється і на мову, носії якої надають їй відповідних характеристик. *«Яка мова, такі й думки будуть: московська мова — московські думки»*, — цитують Бориса Грінченка на фейсбук-сторінці «Руху "За мову"» (http://surl.li/pvqeu, дата звернення: 21.05.2022).

Одночасно з осмисленням причин війни помітне намагання інтерпретувати поняття «мир». У навколомовному дискурсі його тривалий час використовували для позначення бажаного ефекту від порозуміння між представниками двох найбільших мовних груп в Україні — україномовних і російськомовних. Використання цього поняття в риториці російських (раніше — і проросійських українських) політиків має іншу мету, а саме запропонувати простий рецепт завершення війни — законодавче утвердження російської мови у статусі другої державної в Україні.

Паралельно з дискурсом про мову розгорнувся дискурс про *мову на війні* та *мову війни*. «Мова на війні» — таку назву мала онлайн-подія, яка відбулася 16 листопада 2022 р. *«Мова — інструмент, завдяки якому ми документуємо досвіди цієї війни і розповідаємо світові правду про злочини Росії»*, — ідеться на фейсбук-сторінці «ПЕН-клубу» — організації, яка об'єднує професійних письменників, редакторів і перекладачів (http://surl.li/pvqgl, дата звернення: 09.11.2022). *«Мова війни — пряма, як наказ, що не може мати подвійного трактування чи якому необхідне якесь уточнення. Ми говоримо чіткіше, простіше, рубаними фразами, економлячи час одне одного і насичуючи розмову інформацією. Без плачів. Без риторичних питань»*, — наголосив письменник Олександр Михед під час відкриття «Book Forum Lviv» (http://surl.li/pvqhj, дата звернення: 24.10.2022). Зміни, які відбулися в мові під час війни, стали об'єктом рефлексій українських майстрів слова (напр., *«А потім нам доведеться відбудувати мову»* Остапа Сливинського). Художнє осмислення мови як зброї властиве воєнній творчості багатьох сучасних письменників, деякі з яких сьогодні на передовій (напр., *«Ось тобі, жінко, мова. Стріляй із неї»* Катерини Калитко).

Громадянський чин під час війни — відмова від усього російського: культури, історії, мови — й повернення до всього українського, що ілюструє напис у київському маршрутному таксі: *«Слово вагоміше кулі. Люди!!! Не розмовляйте мовою орків. Вони прийшли нас вбивати. Адміністрація»*. Сьогодні часто віддають на перероблення книжки російських авторів і взагалі російськомовних, адже *«російські ракети влучають у тіло. Російські книжки влучають у розум»* (http://surl.li/pxoiu, дата звернення: 14.07.2022). У перші дні збройного протистояння в соцмережі «Фейсбук» запустили челенж *«Ні слова москвинською до повної та остаточної перемоги!»*, а в соцмережі «Твітер» розгорнули кампанію під гаслом *«Это мой последний твит на русском»*.

До усвідомлення потреби відмовитися від російської мови дійшов і бізнес попри панівний в Україні стереотип про економічну недоцільність орієнтуватися лише на україномовних споживачів. Так, найбільший сайт пошуку роботи в Україні «Work.ua» на кожній своїй сторінці розмістив таке оголошення: *«Вживання російської мови небезпечне»* (http://surl.li/owvoj, дата звернення: 24.10.2022). *«Якщо хочемо перемоги в майбутньому, маємо зробити рішучий крок уже сьогодні та перейти на українську. Бо російська буде вбивати й ослаблювати нас і нашу країну, і наші бізнеси»* (там само, дата звернення: 24.10.2022). Найбільші банківські установи теж

відмовилися від російської мови: «Монобанк» видалив її з інтерфейсу застосунків, а «Приватбанк» зупинив підтримку російськомовної версії «Приват24» для бізнесу.

Нині заклик до відмови від російської мови, подекуди і до її заборони, звучить частіше: *«Російська імперія нищила українську мову та її носіїв впродовж 300 років. Саме тому я певна, що єдиний спосіб перемогти назавжди — це тотальна заборона російської мови в Україні. <...> Слабкодухі москвомовні люди розуміють тільки силу, і українська мова має стати мовою сили»* (http://surl.li/pvqpq, дата звернення: 26.04.2022). Дискутуючи з уявними опонентами, які стоять на позиції «какая разніца», дописувачі запитують: *«Не для срачу, просто цікаво: люди, які дійсно щиро люблять свою країну, але після 24.02 продовжують спілкуватися рozzійською, співати рozzійською, як ви собі це уявляєте, які аргументи знаходите? <...> Які аргументи сильніші за Бучу, які вагоміші за Харків або Миколаїв?»* (http://surl.li/pvqqt, дата звернення: 13.07.2022).

В умовах війни в дискусіях щодо мовного питання посилилися такі аргументи поборників повноцінного утвердження української мови в державі:

1. *«Володіти українською в Україні — природно»; «Українці обирають українську»*. Цю позицію підсилюють і результати різних опитувань про зміну мовних преференцій — наприклад, збільшення кількости переглядів української «Вікіпедії», зростання частки тих, хто почав переглядати фільми лише українською і не слухає російської музики.

2. *«Мова — інструмент ідентифікації і для своїх, і для світу»*. Дописувачі переконують: *«Українцем тебе робить мова. Не борщ, не сало, не вареники, не вишиванка, яку ти одягнув! Саме українська мова є обов'язковою ознакою українця!»* (http://surl.li/pwert, дата звернення: 15.09.2022); *«Якщо ви розмовляєте російською мовою за кордоном, ви автоматично втрачаєте національну ідентифікацію, бо ніхто не буде з'ясовувати, ви з російськомовного міста чи російський фашист»* (http://surl.li/pwesj, дата звернення: 19.03.2022).

3. *«Російська мова — мова країни, яка розв'язала війну проти України»; «Українська мова — запорука виживання народу, вияв спротиву»*. Українську мову усвідомлюють як прихисток уже не від духовного, а фізичного знищення, гарантію виживання нації загалом і кожного українця зокрема. Напр.: *«Уяви собі: сидиш в Бучі, в підвалі, не висовуєшся. Хтось зверху кричить: "Здесь кто-то есть?". Якою буде ваша реакція? А якою буде реакція на "ХТОСЬ ТУТ Є?" Подумай!»* (http://surl.li/pwevy, дата звернення: 11.07.2022).

4. *«Відмова від російської — шлях до перемоги»*. Напр.: *«Відштовхніть від себе все росіяче: мову, церкву, фільми, пісні, книги... Це ваш внесок у Перемогу»* (http://surl.li/pwezn, дата звернення: 06.07.2022). *«Вивчай українську, розмовляй українською — наближай перемогу!»* — гасло курсів української мови від проєкту «Єдині» (https://yedyni.org/, дата звернення: 06.07.2022).

5. *«Утвердження української мови — сенс боротьби з ворогом»*. Напр.: *«Поки існують люди, яким не байдуже, якою мовою спілкуватися — нація*

житиме. В іншому випадку можна відбити території, але який тоді сенс?» (http://surl.li/pwfcf, дата звернення: 28.09.2022).

За рік після початку повномасштабної війни, коли визріла потреба принаймні почати накреслювати майбутнє життя країни і суспільства після перемоги, мовне питання завдяки низці інформаційних приводів знову актуалізували. Стало зрозуміло, що не всі громадяни, які мають проукраїнські погляди, дотримуються спільної позиції і щодо мовного розвитку України. Проте аргументи, що їх традиційно висували поборники збереження статусу-кво в ситуації двомовности у країні, дещо змінилися під час війни. Якщо раніше те, чому *«мова не на часі»*, пояснювали складною економічною ситуацією, неподоланою корупцією, засиллям соціальних проблем, то у воєнний час мовне питання, на думку багатьох прихильників офіційної двомовности, не варто порушувати як таке, що збурює суспільство і не сприяє консолідації. Цей аргумент супроводжують зазвичай заклики до єднання проти «справжнього» ворога, до припинення сварок усередині українського суспільства через незначущі речі. Напр.: *«Шановні друзі й опоненти, щиро закликаю вас припинити обговорювати мовне питання (у мене 2/3 постів у стрічці про це). Ця дискусія вийшла на рівень, коли вона реально затьмарює наш основний виклик, основну проблему: як нам забезпечити перемогу. <…> Якщо зазнаємо поразки, всі мовні дискусії надовго і повністю втратять актуальність»* (http://surl.li/pzqxg, дата звернення: 19.11.2023).

Під час найгарячіших дискусій щодо мовного питання деякі лідери думок намагаються зменшити градус суспільного збурення. *«А можна просто припинити чубитися щодо мови? Це ж улюблене місце, куди системно лупить росія»*, — написала користувачка фейсбуку Агія Загребельська (http://surl.li/pwhgs, дата звернення: 10.04.2023). Пор.: *«Уже кілька днів ФБ товче черговий мовосрач, знову ділить на своїх і чужих, на патріотів і безродних космополітів, на лібертаріанців і консерваторів… Для чого це? Що це дає для перемоги?..»* (http://surl.li/pwhhr, дата звернення: 10.04.2023).

У маніпулятивних контекстах до повномасштабного вторгнення Росії поняття «війна» і «мова» були пов’язані причинно-наслідковим зв’язком, де мова (або ж мовна політика України) є причиною, а війна — наслідком. Сьогодні риторичні запитання «Чи була незадоволеність мовною політикою і мовною ситуацією (нібито у зв’язку з порушенням прав російськомовного населення України) причиною агресії Росії проти України?», «Чи є провина російськомовних українців у тому, що їхні мовні преференції дали привід очільникам Кремля начебто їх “захищати” від проукраїнськи налаштованих співгромадян?» тощо зринають у дискурсі найчастіше. Справді, російські наративи й вимоги до української влади на початку повномасштабної війни визначали захист російської мови одним із завдань військової «спецоперації» в Україні. Та невдовзі стало очевидним, що це повідомлення — фейк, адже російська зброя масового ураження не обирає цілі за мовою спілкування та геополітичними орієнтаціями. Попри надуманість цієї причини нападу Росії на Україну в суспільстві панує переконання, що невизначеність ідентифікації більшости жителів східних і

південних областей, їхня неспроможність або небажання, урешті-решт, вивчити державну мову, тобто їхня російськомовність, дали підстави вищому керівництву країни-агресора заявляти про загроженість прав цієї спільноти в Україні і намір їх захистити. Тому дорікання російськомовному люду становлять левову частку дискусій навколо мови. Так, видання «Gazeta.ua» процитувало актора театру та кіно, а нині військового Дмитра Лінартовича: *«Якби тут була українська мова і свідомі люди, то цього усього не було б. Гине цвіт нації за тих, хто не розуміє, що таке українськість, що таке рідна земля, мова, культура»* (http://surl.li/pwfgr, дата звернення: 15.04.2022). Видання «Про Львів» (prolviv.com) опублікувало слова відомого музиканта, лідера гурту «ТіК» Віктора Бронюка з його інстаграм-сторінки під назвою «*Вигадують тисячу відмовок: я думаю "на руском", "у мєня чєлюсть рускоязичная": Бронюк звинуватив російськомовних українців у нападі Росії»* (http://surl.li/pwfhw, дата звернення: 10.06.2022). В інтернет-спільнотах така позиція українськомовних громадян переважає. Напр.: *«Ви можете скільки завгодно говорити й запевняти про те, що ось, мовляв, я рускоязичний/язичная, але мене ні від кого захищати не треба. Ворогу ці слова до одного місця. Ворог відчайдушно шукає привід. І ось ця російськомовність — і є той привід. Бо факт є факт. Російська є — значить Росія»* (http://surl.li/pwflw, дата звернення: 19.02.2022).

Загалом рефлексії про масову двомовність в Україні, а швидше про значну кількість російськомовних і їхню концентрацію у східних і південних регіонах як передумову, якщо не причину війни, у дискурсі превалюють. Українці нібито поділилися на два непримиренних табори — українськомовних і російськомовних, — із вуст яких лунають звинувачення в протилежний бік у розпалюванні ворожнечі, а часом і у провокуванні агресії РФ. Використання в контекстах тези *«той, хто розмовляє російською (не переходить на українську) — ворог країни»* є свідомою або несвідомою маніпуляцією, яка вигідна російській пропаганді, адже перемикає увагу зі справді важливих мовних проблем — дотримання мовного законодавства, мовного планування тощо — на рівень особистісного узусу, що справді відіграє деструктивну роль.

Чи залежить патріотизм від мови? Це запитання є центральним під час будь-яких мовних дискусій після подій Революції Гідности. Толерантному ставленню до російської мови сприяли і події, що відбулися на київському Майдані у 2013—2014 рр., активну участь у яких брали не лише українськомовні, а й російськомовні громадяни (Масенко, 2018), і дописи військових, які захищали Україну з 2014 р. на сході. «*Я пам'ятаю, як на початку війни, у 2014—2016 рр., нас ледь не задушили русскоязичним патріотизмом. Атаки й диверсії на гуманітарному фронті були шаленими і добре підготовленими. Бо супостат розумів: де русскій язик — там його земля. Били з фронту, били з тилу, типу свої, україномовні, які за мову, але "без насильства і радикалізму". Рівень брехні, бруду й агресії просто зашкалював»*, — зазначала користувачка фейсбуку Софія Дніпровська (http://surl.li/qawhq, дата звернення: 09.11.2020).

І сьогодні звучать аргументи на захист такої їхньої мовної поведінки, напр.: *«Я розумію наших військових, які говорять російською, бо їм треба думати і говорити швидко, щоб вижити і їм, і нам»* (http://surl.li/pvjuw, дата звернення: 11.05.2022). Маніпулятивне подання цього аспекту мовного життя в умовах війни відбувалося через оприлюднення в різних телеграм-каналах відео жорстоких боїв із підписом *«Вот так воюют русскоязычные защитники Украины!»* як відповідь-докір тим численним громадянам, які нарікають на масове використання мови ворога в Україні. Поет Сергій Жадан, який сьогодні впливає на думку української молоді, в інтерв'ю на ресурсі «Gazeta.ua» ще до початку повномасштабної війни сказав: *«Російськомовні українці, які пішли воювати, — це те, чого росіяни досі не можуть зрозуміти. Та й деякі українці теж»* (http://surl.li/pwhmu, дата звернення: 18.09.2022). В інтерв'ю виданню «Новое время» він переконував, що багато патріотів України, які говорять російською, почуваються вигнанцями у своїй країні: *«Країна, яку вони підтримують, за яку вони борються і готові вмирати на фронті, раптом починає боротися з ними. Вони раптом опиняються в ролі людей, які повинні виправдовуватися і захищатися. Це не конструктивна позиція»* (http://surl.li/pwhnh, дата звернення: 18.09.2022).

Чути голос і російськомовних. Український бізнесмен Олег Гороховський у фейсбуці написав: *«Усе життя говорив і думав російською мовою. Мене ніхто ніколи не притісняв і майже все моє оточення говорило теж російською. Мене не варто було денацифікувати та звільняти»* (http://surl.li/pvliy, дата звернення: 13.09.2022).

У віртуальному просторі представлена й позиція російськомовних громадян України, які войовничо обстоюють маніпулятивні пропагандистські тези «русского міра», відчуваючи пряму загрозу своїй усталеній мовній поведінці. Так, блогер Андрій Луганський писав у мережі «Телеграм»: *«Если власть ничего не будет делать с дискриминацией по языковому принципу — эмиграция украинцев за границу будет значительно усиливаться. Люди не хотят жить в стране, где их публично и безнаказанно дискриминируют, лишают права считаться украинцами (ровно как в русских страшилках от 2014 года). Если в стране дошло до деления украинцев на правильных и неправильных, на определение различных сортов качества людей при полном попустительстве властей — это ставит крест на развитии страны и интеграции в Европейский Союз»* (http://surl.li/pzrfz, дата звернення: 06.11.2023).

Однак більш поширеною в публічному просторі є протилежна настанова щодо мововживання патріотично налаштованих громадян. *«Російськомовний патріот України закінчується там, де починається мовне питання»*, — видозмінив класичну цитату Юрій Космина (http://surl.li/owpzl, дата звернення: 24.01.2023), щоб донести думку, що невизнання російської культурної експансії є такою самою реакцією, як і невизнання російської військової агресії.

Оповіді побутових історій, які стосуються вживання мови, становлять вагому частку контенту соцмереж та інших онлайн-ресурсів. Люди охоче

діляться життєвим досвідом із широкими колами користувачів інтернету. Це здебільшого переповідання комунікативних актів у сфері обслуговування (розмови з продавцями, таксистами, чиновниками), у транспорті, під час перетину кордону, замальовки вуличних розмов із перехожими (місцевими чи переміщеними особами, за кордоном). У фейсбук-групі «Мова. Харків» користувачка Галина Куц розповідала, як *«російські бомбардування Харкова пришвидшили процес занурення людей в україномовний простір»* (http://surl.li/pwias, дата звернення: 29.10.2022) (російськомовна продавчиня, яка раніше завжди чинила спротив переходу на державну мову в обслуговуванні, тепер намагається використовувати слова вітання і прощання українською й дуже тішиться своїм прогресом). Дописувачі оповідають історії примусової «українізації» оточення: *«На базарі я була. Зайшла в молочний відділ. Почала приглядати собі сир та молочко. Одна продавчиня, вихваляючи свій продукт, вигукує: "Купуйте в мене ТВОРОГ свіжий!" А я їй: "А я ТВОРОГ не їм, мені СИРУ треба!" А вона: "Та яка РАЗНІЦА?" Купила я сир, звичайно, не в неї, а в жінки, що стояла поряд...»* (http://surl.li/pzyir, дата звернення: 11.04.2023); *«Здам БЕЗКОШТОВНО батьківську хату переселенцям у селі Каташин. <...> Одна умова, щоб розмовляли на українській мові»* (http://surl.li/pzycl, дата звернення: 25.06.2023). Ці приклади свідчать не лише про моралізаторські зусилля, а й про економічні важелі використання державної мови.

В інтернет-виданнях і соціальних мережах описано багато історій переходу на українську мову російськомовних громадян України. Сьогодні кількість таких оповідей суттєво зросла. Потужний агітаційний ефект справляють такі історії, викладені «агентами впливу» — відомими політиками, артистами, інтелектуалами, спортсменами, воїнами та ін.

Значення мови як фактора ідентифікації українці відчувають найсильніше за кордоном, в іншомовному середовищі та за присутности поруч спільноти росіян. *«За моїм внутрішнім відчуттям, багато російськомовних українців свідомо переходять на українську, навіть перебуваючи в діаспорі, —* зазначив користувач фейсбуку Eugene Nayshtetik. — *По-перше, абсолютно принизливим стало, коли іноземці помилково тебе сприймають за росіян. По-друге, якщо в твоєї суспільної машини під капотом одна з найблагозвучніших мов у Всесвіті, чому б нею не користуватися та не підкреслювати свою суспільну належність?»* (http://surl.li/pwigj, дата звернення: 27.12.2022).

Заохочуючи до використання української, громадян закликають не боятися припускатися помилок, говорити недосконалою мовою, що часто в російськомовних є причиною відмови від переходу: *«Мова це зброя. Це стратегічна зброя доступна всім. Це крутіше за ядерку. Просто перейдіть на українську і ніколи, ніколи, ніколи не розмовляйте російською. Що у вас українська недосконала — то пофіг. Ні в кого не досконала: у Жадана, у Забужко, у Шевченка. Просто забудьте мову ворога»* (http://surl.li/pwiou, дата звернення: 24.12.2022).

Українські журналісти й у воєнний час епатують суспільство висвітленням скандалів навколо питань мови, адже «мовосрач» (маніпулятивна

за своєю природою назва навколомовних дискусій, яка підкреслює зневагу до тих, хто порушує питання функціювання саме мови; виникла ще задовго до початку повномасштабної війни) — безпрограшний спосіб для медіа збільшити читацьку (глядацьку) авдиторію. Мовні скандали, що їх відображають на сторінках інтернет-видань, перетворюються на історії, за розвитком яких уважно стежить уся інтернет-спільнота: *«В Одесі жінку вигнали з закладу за прохання обслуговувати українською: щодо власника вживатимуть заходів»* (http://surl.li/pwmjb, дата звернення: 16.02.2023); за кілька днів: *«Після мовного скандалу хазяїн одеського кафе заговорив українською»* (http://surl.li/pwmmi, дата звернення: 19.02.2023). Ба більше, у дискурсі утвердилася комунікативна подія — *мовний скандал*, — і загал уже не потребує пояснення суті явища (*«Ні дня без мовного скандалу: охоронець "Конфіскату" на Лісовій заявив, що Київ — російськомовне місто»* (http://surl.li/pwmql, дата звернення: 03.07.2023); *«Мовний скандал з бійкою та поліцією трапився в кафе на Броварщині»* (http://surl.li/pwmtc, дата звернення: 15.06.2023); *«Мовний скандал із таксистом: Кремінь каже, що водій не уникне покарання»* (http://surl.li/pwnbg, дата звернення: 26.10.2023). Історії, що ними діляться не лише на сторінках соціальних мереж, а й оповідають як подію на новинних сайтах, збурюють емоції і виводять обговорення конкретної ситуації на рівень дискусії щодо мовної політики в державі загалом.

Оцінки державної мовної політики теж стали різкішими й безкомпромісними: *«Хтось ще вірить, що "лагідна" українізація може бути ефективною? Давно не вірю. Тільки жорстке "не розумію" може щось змінити»* (http://surl.li/pwnok, дата звернення: 24.09.2022); *«Вважаю, що українська мова повинна бути, як вакцинація від ковіду. Не примусовою. Але без неї і до магазину не зайдеш!»* (http://surl.li/pxoor, дата звернення: 27.08.2022). Відмова від російської мови часом означає не тільки небажання її використовувати, а й принципову відмову розуміти російськомовного співрозмовника.

Сьогодні нагальним є завдання сформувати бачення майбутнього України як держави — того, на чому має будуватися подальше життя спільноти людей, які називають себе українцями. Не лише в наукових колах, а й у публічному просторі порушують питання розвитку мовної ситуації в Україні. *«Бути українцем — це прийняти як свої національні традиції в культурі і навіть трохи в побуті. І так — прийняти (чи зберегти) мову, яка найчіткіше виокремлює одну національну групу від іншої, позиціонує її серед інших, бо є найкращим інструментом збереження особливостей національної культури. В українській ситуації саме мова є головним маркером, який вирізняє нас від сусідньої російської нації. <...> нація — це спільнота людей, які читають однією мовою про спільне минуле і вірять у спільне майбутнє»*, — написав у себе на сторінці у фейсбуці історик і народний депутат Володимир В'ятрович (http://surl.li/pwobx, дата звернення: 13.11.2022). Дописувачі зазначають про важливість не лише самому переходити на рідну мову, а й прищеплювати дітям любов до неї: *«Сьогодні не той українець, в котрого батьки розмовляють українською, а той, в кого діти розмовляють українською»* (http://surl.li/pwodm, дата звернення:

03.05.2022). Українізацію України тлумачать як єдино правильний шлях розвитку держави, як відновлення справедливости, як історичний шанс.

Багато хто висловлює переконаність у кардинальній зміні мовного простору в Україні після завершення війни. Ідеться принаймні про нівелювання статусности, престижности, зрештою поширености російської мови, пор.: *«Речь лишиться, але розмовлятимуть нею в Україні маргінали і неосвічені люди. Була речь мовою успіху й культури, стане русскій язик мовою невдах, кримінальних елементів і відвертих злочинців, а також злидарів без унітазів. Русская словесность перетвориться на музейний експонат. <...> Боюся, я до цього не доживу, але Україна не буде з рос. мовою. Це просто неможливо. Відбудеться перехід на українську. Він уже відбувається»* (http://surl.li/qawau, дата звернення: 01.11.2022). Громадяни зауважують про тенденції до поступової українізації публічного простору. Фронтмен гурту «Пирятин», письменник та художник Іван Семесюк упевнений, що українці повністю українізуються досить швидко, адже зник сенс використовувати російську в Україні: *«Оцей момент істини настане»* (http://surl.li/owpua, дата звернення: 24.01.2023). За словами митця, *«функціонально російська мова в Україні втратила всякий смисл, оскільки українська може все те саме, і навіть більше. Адже вона випромінює важливі для нас смисли, які не випромінює російська мова»* (там само). Пор.: *«Пройшовся містом. Уважно слухав. Річ не в самій "російскій мові", а в неусвідомленні українцями історичного моменту. Дехто втрачає навіть можливість застрибнути в останній вагон ментального потягу... В мене немає для вас іншої історії України ніж та історія, що написана українською мовою»* (http://surl.li/qawem, дата звернення: 03.03.2023).

Проте ще й досі частина суспільства сподівається, що в мовній політиці держава дотримуватиметься позиції невтручання в мовні практики громадян. Ті, хто поширює тези про вибір мови як деідеологізовану поведінку, передусім говорять, що технічно порозуміння між україномовним і російськомовним українцями не є проблемою і що мова є «особистісною характеристикою», уподобанням, інструментом і не більше. Навіть під час війни деякі лідери думок обстоюють таку позицію, відкидаючи аргументи опонентів про «мову ворога» як нерелевантні. Так, публічна персона педіатр Євген Комаровський пояснив, чому й надалі послуговуватиметься російською: *«Это язык, на котором я думаю. Мне так комфортнее. Я давно высказал свою позицию, и ее не меняю. Я не ассоциирую русский язык с рашизмом и путиным. Это язык моих родителей, язык моих детей, моих друзей. Это язык 99 % моего окружения. Почему я должен его предать? Я понимаю украинский язык. Но я никогда не смогу говорить на украинском так, как я это делаю на русском. Главное не как я говорю, а что я говорю, что очень хорошо умею объяснять даже очень сложные вещи»* (http://surl.li/pwoiy, дата звернення: 20.07.2022).

Прояви конфліктної поведінки під час обговорення мовного питання часто є наслідками використання так званими мережевими тролями маніпулятивних прийомів: подання неправдивої інформації, перекручуван-

ня фактів, заангажованої інтерпретації, приписування прихованих цілей, спекулятивної аргументації, видавання міфів за реальні факти, дискредитації осіб і груп людей, навішування ярликів, гри на національних, релігійних почуттях, використання негативно забарвлених експресивів, стилістично зниженої, обсценної лексики, іронії тощо. Прикладом такої діяльности є порушення правописного аспекту. Людей нібито турбує засмічення мови застарілими словами й діалектизмами, полонізмами, галичанізмами, «надуманими» зворотами, «западенскими словечками», а також правописні зміни в українській мові. Бурхливі дискусії спричиняють уживання обсценної лексики в дописах і доцільність використання лайливої лексики в повсякденному мовленні, художній літературі, кінопродукції тощо. Питання культури мовлення ніколи не втрачали актуальности, однак у період, коли значна кількість людей перейшла на українську мову спілкування, вони набули нового звучання. Дописувачі на інтернет-майданчиках виправляють лексичні та граматичні помилки своїх ідейних опонентів, дорікають у неграмотності, що її використовують як аргумент під час суперечки. Дискредитація мовної компетенції опонента є потужним інструментом нівелювання переконань і суджень. Об'єднує російськомовних та українськомовних і негативне ставлення до такого явища української мовної дійсности, як суржик: *«Я терпіти не можу суржик. Це спаплюжена українська мова. Звучить просто огидно. В потязі почула, як якась жінка по телефону каже: "Прівєт. Як діла?", то аж теліпнуло»* (http://surl.li/pwpaf, дата звернення: 23.10.2022).

Аксіологічні коливання в українському суспільстві навколо питання мови, зумовлені нерозв'язанням мовних проблем у постколоніальному соціумі, їх використанням для ідеологійної та політичної мобілізації електорату, сформували навколомовний дискурс і визначили його основні характеристики: циклічність, заполітизованість, високий рівень дискусійности, конфліктність, популізм, маніпулятивність тощо.

Від початку повномасштабної російсько-української війни навколомовний дискурс помітно змінився: став радикалізованим, украй символізованим, часто пейоративним; у ньому зникла колишня полярність думок. Такі зміни визначені реаліями суспільного життя в Україні в умовах війни і трансформацією ставлення до мови (мов), переосмисленням значення державної мови в житті суспільства і кожного громадянина. Дискурс навколо питання мови сьогодні відображає екзистенційний стан суспільства — переживання колективної та особистої травми, намагання осмислити причини того, що сталося, зміни життєвих цінностей і пріоритетів. Дедалі більше українців розуміють, що «мова має значення» і «мова — це зброя». Символічна *війна мов* у контекстах трансформувалася у фізичній площині у *війну за допомогою мови*: українська мова стала дієвим інструментом військових.

Однак за рік після початку повномасштабної війни, коли визріла потреба принаймні почати накреслювати майбутнє життя країни і суспільства після перемоги, стало очевидним, що не всі громадяни, які го-

тові захищати українську державність, дотримуються спільної позиції і щодо мовного розвитку України. Це, зокрема, засвідчували численні мовні скандали, що виникали в публічному просторі, і висловлювані неодностайні візії мовного майбутнього України. Сьогодні час від часу в інформаційному просторі виринають відомості про факти недотримання Закону про мову й покарання за них (приписи, штрафи), але агресивного обстоювання вживання російської в усіх сферах життя поменшало.

На наше переконання, динаміка навколомовного дискурсу залежатиме від розвитку подій в Україні, зокрема на фронті, але, найімовірніше, настанови громадян щодо мови міжособистісного спілкування, а також ініціативи громадянського суспільства і влади щодо функціювання мов в офіційній і публічних сферах матимуть чіткий проукраїнський вектор.

ЛІТЕРАТУРА

Залізняк Г. (2008). Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців. Ю. Бестерс-Дільгер (ред.), *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації* (с. 132—166). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Масенко Л. (2018). Українська революція і «російськомовні патріоти»: Україні потрібен мовний закон. *Radio Svoboda* (29.08.2018). http://surl.li/owqdr (дата звернення: 21.01.2019).

Масенко Л.Т. (2019). Мовна політика України у 2017—2019 роках. *Українська мова, 3*, 40—51.

Почепцов Г. (2018). Фейки и дезинформация: что дальше? *Детектор медіа* (05.08.2018). http://surl.li/owqfd (дата звернення: 30.09.2018).

Руда О. (2012). *Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі*. Київ: [б. в.].

Руда О. (2013). Міфологізація мовної дійсності в Україні. A. Matusiak (red. nauk), *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia: Między pamięcią a nie-pamiętaniem. Trauma postkomunistyczna, 1*, 123—132.

Соколова С.О. (2019). «Мова» і «язык»: інтерференція чи мовна концептуалізація? *У просторі культури мови і стилю. Світлані Яківні Єрмоленко* (с. 263—271). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Статтю отримано 26.08.2023

REFERENCES

Masenko, L. (2018). The Ukrainian revolution and "Russian-speaking patriots": Ukraine needs a language law. *Radio Svoboda* (August 29, 2018). Retrieved January 21, 2019 from http://surl.li/owqdr (in Ukrainian).

Masenko, L.T. (2019). Language policy of Ukraine in 2017—2019. *Ukrainian language, 3*, 40—51 (in Ukrainian).

Pocheptsov, H. (2018). Fakes and disinformation: what's next? *Media detector* (August 5, 2018). Retrieved September 30, 2022 from http://surl.li/owqfd (in Russian).

Ruda, O. (2012). *The language issue as an object of manipulative strategies in modern Ukrainian political discourse*. Kyiv: [b. v.] (in Ukrainian).

Ruda, O. (2013). Mythology of linguistic reality in Ukraine. A. Matusiak (Ed.), *Miscellanea Posttotalitariana Wratislaviensia: Między pamięcią a nie-pamiętaniem. Trauma postkomunistyczna, 1*, 123—132 (in Ukrainian).

Sokolova, S.O. (2019). "Mova" and "Yazyk": the interference or linguistic conceptualization? *In the space of language and style culture. For Svitlana Yakivna Yermolenko* (pp. 263—271). Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Burago (in Ukrainian).

Zalizniak, H. (2008). Language Orientation and the Civilization Choice for Ukraine. Juliane Besters-Dilger (Ed.), *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations* (pp.132—166). Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Received 26.08.2023

Olena Ruda, Candidate of Sciences in Philology, Researcher
in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: olenaruda@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0003-2157-193X

AROUND-LANGUAGE DISCOURSE DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The goal of this study was to find out how the discourse related to the language issue, which has developed, in particular, in the Ukrainian segment of the Internet, changed after Russia's full-scale attack on Ukraine. For this purpose, the material was collected during the period of 2012—2021, with a comparison of theses and arguments in the discussions that arose around the appearing issues of the language situation with those recorded during the year of the Ukrainian-Russian war.

Nowadays, the discourse surrounding the language issue has changed. Even those political forces that used it as a tool of pre-election campaigning, speculating on the topic of the division of society on the basis of language, immediately changed their rhetoric. The language-related discourse has lost its former characteristic of debate; it has become more radical, highly symbolised, and sometimes pejorative; the former polarity of thoughts has disappeared. It displays public reflections on the nation-building function of language. More and more Ukrainians are coming to understand that "language matters" and "language is a weapon". The symbolic "war of languages" has transformed in the physical plane into a "war with the help of language". The language has become a weapon of the military.

At the same time, Ukrainian journalists shock the society by covering scandals surrounding the issue of language, as the term 'Movosrach', which is a manipulative denomination for language-related discussions and which emphasises contempt for those who raise the issue of language functioning, arose long before the start of the full-scale war.

Many people are convinced that the language situation in Ukraine will undergo a radical change after the war. This refers, at a minimum, to the levelling of the status, prestige, and ultimately the prevalence of the Russian language. Expert opinions carry significant weight when it comes to the language issue. However, a part of society still hopes that in the language policy, the state will adhere to the position of non-interference in the language practices of society.

Based on the current language policies and the prevailing language attitudes, the development of the language situation in the country is likely to be influenced by the ongoing events; however, it is expected that the trends related to language communication guidelines and the vision for the language development will remain inertial.

***Keywords**: metalinguistic discourse, Ukrainian language, language issue, rhetoric, Russian-Ukrainian war.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.051
УДК 811.161.2'27

М.О. ГОНТАР, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: hontar.m@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1768-2805

СТАВЛЕННЯ ДО МОВ УКРАЇНЦІВ РІЗНОГО ЕТНІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

У статті на матеріалі мовних біографій громадян України різного етнічного походження виявлено особливості їх ставлення до української та російської мов. Установлено, що це ставлення формується та змінюється протягом життя людини передусім під впливом таких чинників, як мовне середовище, освіта і близькі люди. Потужним фактором таких змін стали суспільно-історичні події: Революція Гідности, війна Росії проти України (із 2014 р.), повномасштабне вторгнення 2022 р. Зафіксовано різні прояви відчуження від агресора та його мови: засудження загарбницьких дій, дистанціювання від російської культури, зокрема літератури, перехід на українську мову тощо.

***Ключові слова**: ставлення до мов, соціолінгвістика, двомовність, українська мова, російська мова, російсько-українська війна.*

Стан функціювання мови в суспільстві значною мірою залежить від того, як сприймають цю мову громадяни, як ставляться до її різновидів, з якими цінностями пов'язана мова в їхній свідомості. У суспільствах, де в комунікативному просторі функціює дві й більше мов, важливим є ставлення до кожної з мов та її носіїв, до дво- / багатомовности, а також до змішаного мовлення.

Саме ці та інші аспекти досліджує такий розділ соціолінгвістики, як *ставлення до мов* (англ. *language attitudes*). Ставлення до мов впливає на мовні наміри людей, мовну поведінку та на те, як окремі громадяни чи певні групи сприймають заходи мовної політики, а відповідно й на ефек-

Цитування: Гонтар М.О. (2024). Ставлення до мов українців різного етнічного походження під час повномасштабної війни. *Українська мова, 2*(90), 51—68. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.051

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

тивність такої мовної політики. На думку британського вченого К. Бейкера, «статус, цінність та важливість мови найчастіше й найлегше визначити через ставлення до неї. Таке ставлення може бути визначене на індивідуальному рівні чи на рівні групи або спільноти» (Baker, 1992, p. 10).

Мета розвідки — дослідити ставлення до української і російської мов громадян України різного етнічного походження, висловлене в їхніх мовних біографіях, простежити особливості формування цього ставлення, його чинники, а також зміни у ставленні до мов громадян із рідною російською мовою після початку повномасштабної війни Росії проти України.

Проаналізовано 4 мовні біографії (1 респондентка російського походження з рідною російською мовою та подвійною російсько-українською етнічною ідентичністю, 1 респондентка — представниця російського етносу з рідною російською мовою та українською як другою рідною, 1 респондент — азербайджано-українського походження з рідною азербайджанською мовою і другою українською, а також 1 респондентка вірмено-українського походження, народжена у Грузії, з рідною російською мовою). Записи інтерв'ю для реконструкції мовних біографій зроблено у два етапи. Під час першого етапу наприкінці 2021 р. з усіма респондентами записано інтерв'ю. Ці записи використано передусім для аналізу чинників формування ставлення до мов. На другому етапі з трьома респондентками, для яких рідною є російська мова, записано ще по одному інтерв'ю після 24 лютого 2022 р. На підставі цих повторних інтерв'ю встановлено зміни у ставленні до української та російської мов після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну.

Вивчення різних проблем ставлення до мов має тривалу історію. Одна з останніх публікацій узагальнювального характеру — «Toward a Century of Language Attitudes Research: Looking Back and Moving Forward» («До сторіччя дослідження ставлення до мови: погляд назад і рух вперед») (Dragojevic, Fasoli, 2021). У цій розвідці проаналізовано перші в західній науці праці 30-х років XX ст., у яких зроблено спробу перевірити, чи можуть люди робити надійні та точні судження про особистість мовців, спираючись лише на голос (Allport & Cantril, 1934; Pear, 1931).

Період активного зацікавлення проблемами ставлення до мов розпочався в 60-х рр. XX ст. Зокрема, на цей час припадає застосування В. Ламбертом методу «підібраних масок» для аналізу оціночних реакцій студентів на мовлення англійською та французькою мовами (Lambert, 1960), а також опублікування праці В. Лабова, присвяченої соціальній стратифікації англійської мови Нью-Йорка (Labov, 1966) тощо. Відтоді фахівці із соціолінгвістики і лінгвістичної антропології звертаються до вивчення ставлення до мов, досліджуючи різні аспекти цієї проблеми.

Питанням ставлення до мов в українському суспільстві присвячено низку розвідок українських і закордонних науковців. Американська дослідниця проблем лінгвістичної антропології Л. Біланюк вивчала підсвідоме ставлення українців до української, російської та англійської мов методом «підібраних масок» (Bilaniuk, 1997). О.М. Палінська з'ясовувала ставлення мовців до «львівського мовлення» (Палінська, 2012) та до українсько-

російського мішаного мовлення (Палінська, 2020). Ставлення до цього різновиду мовлення та до української і російської мов в українському суспільстві також проаналізували Ґ. Гентшель і Я. Целер (Гентшель, Целер, 2017). Т.В. Кузнєцова дослідила ставлення до української мови, застосувавши формалізований контент-аналіз популярних інтернет-видань Одеси 2014—2021 рр. (Кузнєцова, 2022). Ціла низка праць політолога В.М. Кулика присвячена з'ясуванню мовних настанов українців у різні періоди незалежности нашої держави на матеріалі масових опитувань і фокус-групових дискусій (Кулик, 2007; Кулик, 2015; Кулик, 2017; Kulyk, 2011). Л.Т. Масенко та Г.М. Залізняк вивчили ставлення мешканців столиці до української мови як державної в умовах її конкуренції з російською (Залізняк, Масенко, 2001). Ставлення мовців до української мови як атрибута державности, престижність спілкування в Україні українською та російською мовами загалом та в різних сферах комунікації проаналізували соціолінгвісти Інституту української мови НАН України у співпраці із соціологами (Соколова, 2023а). Питання ставлення до мови у зв'язку з поняттям мовної свідомости порушено у працях Г.М. Яворської (Яворська, 2000) та П.О. Селігея (Селігей, 2012), у зв'язку з поняттям мовної поведінки — у розвідці О.І. Михальчук (Михальчук, 2015). Ставлення до різновидів української мови в українській спільноті у Великій Британії вивчала К. Гарісон (Harrison, 2021a; 2012b). Повномасштабне вторгнення російської армії на територію України спричинило значні зміни у свідомості українців, що їх досліджували С.О. Соколова (Соколова, 2023б), О.Е. Пчелінцева (Pchelintseva, 2023) та ін.

Для вивчення ставлення до мов застосовують методи, що представляють три дослідницькі техніки (Ryan, 1988; Cargile, 1994; Garrett, 2010; Kircher, 2022). Суть першої техніки полягає в аналізі суспільного ставлення до мов. Цей аналіз є важливим джерелом інформації про статус і цінність мовних різновидів. До методів, які представляють техніку аналізу суспільного ставлення до мов, належать спостереження, включене спостереження, етнографічні дослідження, аналіз державної мовної політики, а також літератури, урядових та ділових документів, дискурс-аналіз друкованих ЗМІ, контент-аналіз соціальних мереж. Друга техніка передбачає непрямі методи, серед яких найбільш популярним є метод «підібраних масок». Третя техніка — застосування прямих методів отримання інформації про ставлення до мов — полягає у відкритому опитуванні людей про їхнє ставлення до мов за допомогою питальника, під час інтерв'ю чи фокус-групової дискусії. Прямі методи дають змогу отримати інформацію про конкретне ставлення: до мови, діалекту, до перемикання мовних кодів, конкретної вимови, граматичних моделей чи вибору лексики.

У нашій розвідці ставлення до мов проаналізовано на матеріалі мовних біографій. Із респондентами проведено мовнобіографічні напівструктуровані інтерв'ю. Такий тип інтерв'ю за низкою параметрів відрізняється від інших інтерв'ю, зокрема від вільного та структурованого. На відміну від вільного інтерв'ю, яке максимально наближене до невимушеної розмови, у дослідника для запису напівструктурованого інтерв'ю вже є на-

перед сформульований список запитань для того, щоб отримати якомога більше потрібної інформації, яка його цікавить щодо певних аспектів мовного життя респондента. Безпосередньо під час інтерв'ю дослідник може змінювати послідовність запитань, реагуючи на хід розповіді респондента, даючи йому можливість висловитися. Водночас дослідник із контексту розмови може зрозуміти, що деякі запитання недоречно ставити саме цьому респондентові, і пропускає їх, ставить уточнювальні запитання чи додає нові, які в нього виникають під час записування інтерв'ю. Запитання стосуються до всіх етапів життя людини, від дитинства і до моменту інтерв'ю, проте не обмежуються лише цим часовим проміжком, адже мовне життя цієї людини пов'язане із життям інших — представників попередніх поколінь мовців у його родині. Частиною мовної біографії можуть бути також запитання про мовні наміри мовця, його бачення мовної ситуації в майбутньому. Мовна біографія постає не просто як констатація певних подій на момент інтерв'ю, а як ланцюжок подій «вчора — сьогодні — завтра». І для кожної людини він свій. Так будь-яка мовна біографія стає унікальною історією.

Термін *мовна біографія* розуміємо як історію мовного життя конкретної людини, сформовану подіями, пов'язаними з мовою, її ставленням до мови, мовним вибором у різних ситуаціях або глобальніше — на певних етапах життя, реакціями інших на цей вибір.

Науковці зазначали, що інтерв'ю має важливе значення для дослідження проблем ставлення до мов: «Вони можуть вивести на перший план як спільні риси і спільне розуміння між учасниками, так і різні точки зору навколо центральної теми. Завдяки своїй гнучкості та відносній спонтанності інтерв'ю можуть не лише підтвердити або поглибити знання, які дослідник сформував про досліджувану тему до проведення інтерв'ю, але й висвітлити абсолютно нову інформацію, нові теми або нові виміри вже існуючих знань... Інтерв'ю створює простір для учасників, де вони можуть говорити про свої погляди на мову власними словами і будувати власні наративи на основі життєвого досвіду» (Karatsareas, 2022, p. 101).

Поняття «ставлення до мов» (language attitudes) — похідне від поняття «ставлення» (attitudes), що є одним з основних понять соціальної психології вже багато десятиліть. «Ставлення (attitudes) — це гіпотетичний конструкт, що його застосовують для пояснення напряму й сталости людської поведінки» (Baker, 1992, p. 10).

Ставлення до мов кваліфікують як «будь-який афективний, когнітивний чи поведінковий показник оціночних реакцій щодо різних мовних різновидів і їхніх носіїв» (Ryan, 1982, p. 7). У витлумаченні зазначено важливі компоненти ставлення до мов: афективний (почуття до об'єкта), когнітивний (думки й уявлення) та поведінковий (готовність до дії). Проте перелік об'єктів таких оціночних реакцій значно ширший: це і ставлення до застосування конкретної мови, до мовного варіанта, діалекту чи стилю мовлення; до вивчення нової мови; до мови меншости, мовної групи, спільноти чи меншини; до мовних уроків; до мовних преференцій;

ставлення батьків до вивчення мови їхніми дітьми, до білінгвізму; питання формування ставлення і його змін. Перелік і стислий аналіз праць із цієї проблематики можна знайти в публікаціях (Agheyisi, Fishman, 1970; Baker, 1992; Dragojevic, Fasoli, 2021).

Ставлення до мов динамічне, воно не формується миттєво, а трансформується протягом тривалого часу з плином життя людини: «Ставлення до мов може змінюватися шляхом повільної еволюції та поступового розвитку. Воно також може робити "хвилеподібні" повороти, подібні до раптового релігійного навернення. Ставлення до мов може змінюватися через внутрішнє мислення, але частіше воно змінюється під впливом соціального середовища» (Baker, 1992, p. 97).

Причини таких змін привертають увагу дослідників. Зокрема, К. Бейкер зазначав, що для об'єктивного аналізу змін у ставленні до мов поряд із соціально-психологічним підходом варто застосовувати також історичний підхід. Перший зосереджується на індивідуальних і малих групових змінах, тоді як другий — на причинах зміни ставлення до мови всього суспільства впродовж десятиліть і століть. Соціолінгвістичні, політичні та географічні пояснення так само важливі для розуміння змін у ставленні до мов. Історія знає багато прикладів, коли значні суспільні зміни впливали на зміни у ставленні до мов. Надзвичайно важливим чинником є інституційний: статус мови в державі, функціювання її в різних сферах суспільства, навчання цією мовою в закладах освіти (там само, p. 98—99). Потужним фактором формування та зміни ставлення до мов у сучасному інформаційному світі є ЗМІ та соціальні мережі.

На формування ставлення до мов впливають також важливі люди (батьки, родичі, друзі), мовне середовище, обставини життя людини. На думку П. Ґаррета, «ставлення до мов — не успадковане, а набуте. Важливими джерелами ставлення є особистий досвід і соціальне оточення... Батьки та вчителі можуть відігравати певну роль у розвитку такого ставлення на особистісному рівні, свідомо чи ні. Батьки можуть демонструвати схвалення або згоду, коли їхні діти висловлюють погляди, з якими вони самі погоджуються» (Garrett, 2010, p. 22).

Демонстрацією впливу близьких людей на формування ставлення до мов слугує мовна біографія азербайджанця, який 17-річним юнаком переїхав до україномовного селища Чорнобаю Черкаської обл. Респондент розповів, що його мати-українка, переїхавши до Азербайджану разом із чоловіком, вивчила азербайджанську мову й традиції, і її всі за це поважали, уважали «своєю»: *«Вона себе вела, як азербайджанка. Люди уважали, шанували її... Вона по-укрАінські і по-азербайджанські... Дівчата виходили зАмуж, то вони мєжду собой общались по-укрАінскі»* [1] (Т., азерб., ч., 51 р., Чорнобай, Черкаська обл.).

[1] Базова мова респондента — українська, він розмовляє з помітним азербайджанським акцентом, його мовлення містить елементи місцевої говірки й суржику, росіянізми він здебільшого вимовляє в українському фонетичному оформленні, передаємо їх графікою базової мови респондента.

Спочатку до України переїхав жити старший брат респондента, а згодом і він. Брат респондента пояснив йому, що якщо він хоче жити у спільноті українців, то повинен вивчити українську мову і послуговуватися нею: *«Брат заборонив мені азербайджанський, потому што давай по-укрАінскі будем говорить, шоб ти учився по-укрАінскі. Потому шо єслі ти хочеш тут жить, то давай по-укрАінскі будем балакать»* (Т., азерб., ч., 51 р., Чорнобай, Черкаська обл.).

Вони так само, як і їхня мати, перейняли модель прихильного ставлення до культури й мови країни, яка стала їхньою новою Батьківщиною. Респондент, мусульманин за релігійними переконаннями, відвідує, крім мечеті, також православну церкву: *«Мусульманин. І паски святить хожу, а як же?»*. Він розмовляє місцевим різновидом української мови і захоплюється літературною мовою священника із цього селища:

М.Г.: Коли ви почали вчити українську мову тут, як вам це давалося і що вам у цьому допомагало?

Т.: Я люблю, коли хтось на чисто укрАінскій розмовляє, я отак сижу слухаю. Дуже подобається.

М.Г.: А де ви чуєте?

Т.: По тілівізору. І батюшка, чИтки вони по-укрАінскі говорять. Я роботу оставляю, слухаю. Мені нравиться.

М.Г.: А тут, у Чорнобаях, [2] *не так чисто говорять?*

Т.: Нє, ну говорять, єсть чисто говорять, єсть так, нечисто. Напрімєр в Чорнобаях мені нравиться батюшка Орест говорить. Як говорить! Просто я стою слухаю. Не знаю, мені нравиться» (Т., азерб., ч., 51 р., Чорнобай, Черкаська обл.).

Водночас важливе значення має мовне оточення. Позитивне ставлення до української мови в респондента з'явилося, саме коли він оселився в Україні в українськомовному середовищі, а в дитинстві він не хотів нею розмовляти: *«Мама украІнка. Вона по-укрАінскі говорила. Я всєгда говорил мнє не нравиться. А потом пришлось приїхать в Україну на місяць в отпуск, ну в гості. І тут мені подобалось, я остався. А тепер люблю і укрАінску мову, люди добрі і так далі...»*. Респондент також розповідав, що мама *«виписувала газєти укрАінські»*, учила дітей читати, *«казала: читайте, вчіться, діти, може колись поїдете в гості, легше буде говорИть. А я кажу... я нікагда не паєду, я буду жить в Азербайджанє»* (Т., азерб., ч., 51 р., Чорнобай, Черкаська обл.).

Для респондента спілкування українською мовою — це вияв поваги до людей, які тут мешкають. Він розповів про розмову з іншим азербайджанцем: *«**Если Округ нас больше людей**, то я стараюсь по-укрАінскі говорИть... А він говОрит: **Почему ты азербайджанец по-укрАински?** — Кажу: **потому што тут украинцы рядом**. Бачиш, ми стоїм балакаєм. Ми должни по-укрАінскі говорить, шоб вони пОняли... **в уважение к украинцам** треба говорить по-укрАінскі»* [3] (Т., азерб., ч., 51 р., Чорнобай, Черкаська обл.).

---

[2] Дослідниця і респондент застосовують ненормативну форму М. в. назви населеного пункту Чорнобай *у Чорнобаях*, яка побутує в усному мовленні місцевих мешканців. Ця форма утворена від паралельної назви селища *Чорнобаї*.

Цей уривок розповіді містить украплення російською мовою без української фонетичної адаптації, адже інформант переповідає розмову, яка відбувалася російською. Імовірно, що інший азербайджанець, окрім азербайджанської мови, послуговувався саме російською, а не українською мовою. Інформант Т. пристосовувався до співрозмовника і перемикав мовний код на російський.

Хоч на момент запису інтерв'ю респондент послуговувався в побуті переважно українською мовою, проте з мовної біографії бачимо, що з російською мовою він стикався ще в дитинстві: у школі були уроки російської мови, у його оточенні *«і російський балакали, і азербайджанський балакали»*. Після переїзду до України його призвали до армії, він служив у підрозділі з українцями, *«і по-укрАінскі, й по-російські в армії говорив. Потом уже на російський перешов в армії»* (Т., азерб., ч., 51 р., Чорнобай, Черкаська обл.). Російською він спілкувався відразу по приїзді до Чорнобаю, поки не вивчив української мови. Отже, для нього, як і для багатьох людей, які зростали в Радянському Союзі, мовою міжнаціонального спілкування була російська.

Крім мовного оточення, на ставлення до мов впливають суспільно-історичні та психологічні чинники, прикладом чого є мовна біографія респондентки С. Із першого інтерв'ю, записаного у вересні 2021 р., дізнаємося, що вона переїхала з Росії до Києва в 1996 р., тоді їй було 28 років. Хоч респондентка перебувала в переважно російськомовному оточенні, проте періодично стикалася з українською мовою в різних ситуаціях. Вона намагалася вступити до вишу і слухала лекції українською мовою з історії України перед іспитом, але не змогла його скласти через брак знань державної мови. Респондентка С. згадувала, що чула українську мову в пологовому будинку і її дивували певні слова. Вона розповідала про російсько-українську двомовність дочки і принципову позицію її класного керівника спілкуватися з батьками винятково українською. Українською також послуговувалася родина близьких друзів її батьків. Інформантка мала бажання вивчати й використовувати українську мову, читала книги, намагалася розмовляти українською з друзями й колегами. Проте майже все її оточення послуговувалося російською.

Респондентка С. розповідала: ***«Я працювала рік на фірмі, великай, размовляють всі расійською. Я хожу і кажу**, спрашиваю, а в чём собственно дело?*[4] *Объясните мне! Ну ладно я русская... **Чому?** Ну как бы уже отдельная страна, независимая, свой язык. **Чому?** А нам так удобно. Я проработала на фирме десять лет, на русском. Деловодство да, уже по закону требовалось документы*

[3] Окремі іншомовні слова чи цілі фрази у висловлюванні базовою мовою: в українське мовлення російською, а в російське українською, які зберігають своє оригінальне фонетичне оформлення, записано графікою мови-оригіналу і виділено напівжирним.

[4] Базова мова першого інтерв'ю респондентки С. — російська. Окремі фрази і слова у висловлюванні — українською в українському фонетичному оформленні, але з російським «аканням».

вести ***украинскою мовою****, как бы да, а-а общались все между собой... Вообще не звучала, никак, нигде... У меня был посыл..., я книжки читаю, я люблю, у меня какое-то было внутреннее, я хотела. Я приставала к своим подругам. Я говорю: давайте вы со мной будете говорить, и я вот как бы чтобы была практика... Был какой-то период они пытались, потом они поняли, что пока я выговорю фразу..., то быстрее будет, когда я им по-русски расскажу, и на этом всё закроем»* (С., рос., ж., 54 р., Київ).

Згодом респондентка почала відвідувати безкоштовні курси української мови: *«****Я потім пішла знайшла курси.*** *Это уже было-о...* ***чи*** *десятый* ***чи одинадцятий.*** *Это было* ***я ще працювала****. То есть это было моё, я хотела, пошла именно для разговорного языка...* ***потім*** *нам даже сертификаты вручали, правда я не дошла. Мне он не нужен. Ну нет как бы смысла, я же ходила не для сертификата»* (С., рос., ж., 54 р., Київ).

Як бачимо, респондентка С. мала внутрішню мотивацію до вивчення української мови, вона багато разів наголошувала: *«У меня был посыл..., я люблю, у меня какое-то было внутреннее; это было моё, это не было обязалово, что ты должна или что там. Я этого хотела... это не от страха, потому что тебя не возьмут на работу, мне хотелось..., вот я получала удовольствие»*. На запитання, чи не було спротиву до вивчення української мови, респондентка досить емоційно відповіла: *«****СпрОтів почався після*** *революции, когда начали заставлять, тогда начался* ***спрОтів****. Когда это было моё, я хотела, я разговаривала... Как бы вот когда у меня есть* ***настрій****, тогда я могу как бы и полчаса, и час говорить. А когда у меня его нема, а мне говорят от ты должна!* (стукає кулаком по столу). *Я никому ничего не должна!.. Как только вот начали тебя заставлять и тоже ущем... ну не то, что ущемлять, за 25 лет жизни в Украине никто меня не ущемлял, но когда тебе рассказывают, что ты не такая, что ты второсортная, что у тебя там какая-то* ***шЕлепа****, потому что там, у тебя начинается отторжение.*

М.Г.: Хтось із людей чи по телебаченню?

С.: Ну, во-первых, да, это льётся со всех каналов, о том, что те кто там кто до сих пор не освоил, это либо враг, который значит на твоей земле до сих пор не знает языка, либо у него что там с мозгами не так. Ну вот и был момент, когда мои непоследовательные подруги... А потом, когда случилась революция, вдруг стало понятно, что русские они же сволочи вообще по природе своей изначально. И вот это вот полилось... тут как-то стало очень странно и очень обидно.

М.Г: Прямо вони вам так...?

С.: Не так, ну они не мне в глаза / но это же в постах! вот когда я услышала из уст своей подруги про шелепу, вот тут меня совсем перемкнуло.

М.Г: Про що почули?

С.: ***ШелЕпи не так стоять****, не может освоить, потому что там что-то не так»* (С., рос., ж., 54 р., Київ).

Хоч респондентка говорила, що негативу до української мови в неї немає, але в її висловлюваннях відчувалася образа, і вона зазначила, що припинила читати українські книжки.

Як бачимо з мовної біографії С., її ставлення до мов є наслідком поєднання різних суспільно-історичних і психологічних чинників: Революція Гідности 2014 р. вплинула на національну та мовну свідомість громадян України, зокрема й на подруг респондентки. Вони усвідомили себе українцями, почали послуговуватися державною мовою. Анексія Росією Криму та початок російсько-української війни на Сході України спричинили негативне ставлення багатьох українців до Росії, росіян, російської мови. Негативні оцінні фрази про носіїв російської мови поширювалися через соціальні мережі, подруги респондентки також різко висловлювалися із цього приводу. І хоч безпосередньо їй ніхто не дорікав її російськомовністю та належністю до російського етносу, вона сприймала висловлювання подруг як образу і вбачала в цьому тиск, примус до використання української.

Водночас С. зазначала, що має подвійну етнічну ідентичність — «*50 процентов русская, 50 процентов украинка*», — оскільки її бабуся родом з України, яку ще зовсім маленькою привезли до Зеленого Клину, урятувавши від голоду. Бабуся української мови не знала. Респондентка дізналася, що бабуся була українкою, лише після переїзду до України під час оформлення громадянства.

Після початку повномасштабної війни С. разом із батьками виїхала з України за кордон. Наведемо уривок із другого інтерв'ю (жовтень 2022 р.), де респондентка говорить про свої почуття стосовно війни і про внутрішню боротьбу: *«**Ну розумієш, нема** плохих народов, есть плохие люди. Я не то что не пытаюсь кого-то оправдывать, я негодую. У меня такая ненависть, я в жизни не ожидала от себя, что такое чувство может, у меня же там есть родственники, есть друзья. Меня выворачивает наизнанку от того, что происходит. Это то, что не укладывается. Эти нелюди... Вот очень много людей, которые с начала войны... отвернуло, перешли на украинский только потому, что случилась война, вот это великое горе, которое нас всех накрыло. У меня нет такого, чтобы я принципиально с 24 **лютава**[5] российский забыла напрочь. Меня колбасит, мне плохо от того, что там происходит, но меня нельзя разорвать на две части. Я не могу, внутри идет борьба. Еще раз, я не оправдываю, я не могу отрезать половину себя. Я 50 процентов русская, 50 процентов украинка»* (С., рос., ж., 54 р., Київ).

Міграція, перебування серед «чужих» посилили відчуття зв'язку з українським народом. Респондентка розповідала про свій досвід: *«Ну ми ж приїхали в березні, березень, потім квітень, народ масово **заселялся и уезжал**, було багацько, отак прямо їдеш і розумієш, що тут всі свої, всі!.. А там просто табуном народ іде, і ти розумієш, що це все **граждане** України»* (С., рос., ж., 54 р., Київ).

Хочемо звернути увагу, що друге інтерв'ю респондентка намагалася давати українською мовою, але в момент емоційної напруги перейшла на російську. Це контрастує з першим інтерв'ю, під час якого вона розмовляла російською мовою з поодинокими вкрапленнями української.

---

[6] Українське слово в російському фонетичному оформленні.

Вплив суспільно-політичних подій на ідентичність та ставлення до мови можемо простежити й у мовній біографії респондентки І., яка мешкає на Київщині в м. Обухові. Вона народилася в Росії. Ще дитиною разом із батьками приїхала до України, родина мешкала у військовому містечку в Чернігівській області. Навчання у школі було російською мовою, від вивчення української мови респондентку звільнили, вивчала лише українську літературу. У музичному училищі навчання було тільки російською. Респондентка І. разом із чоловіком деякий час мешкала в Києві, де до школи з російською мовою викладання пішла її старша дочка. Менша дочка пішла вже до школи з українською мовою викладання в м. Обухові. Дочці дуже подобався предмет «українська мова», вона охоче читала книжки українською, згодом стала студенткою історичного факультету, *«вільно спілкується, і думає, і* ***хорошо*** *говорить, і читає, і нас спонукає...»* [6] (І., рос., 54 р., ж., Обухів, Київ. обл.). Респондентка І. вважає, що саме дочка посприяла її зацікавленню українською мовою: *«Напевно це* ***благодаря*** *молодшій дОчці, шо вона якісь книжки мені підсовувала, там радила якісь книжки»*. Коли діти підросли, респондентка вирішила здобути вищу освіту. Навчання в університеті відбувалося переважно українською мовою. Державною мовою оформляли і документацію в закладах музичної освіти, де вона працювала. У родині послуговувалися двома мовами: із чоловіком спілкувалася російською, з дочками — обома мовами, згодом з онуком — українською.

Наводимо уривок інтерв'ю з респонденткою І., записаного в червні 2022 р.

М.Г.: Яку мову ви визначаєте як свою рідну і як основну-неосновну?

І.: Я вже не можу сказати, яка в мене основна-неосновна. Мені вже іноді немає значення, на якій я мові розмовляю. Я зазвичай переходжу на ту мову, на якій спілкуються зі мною. Все ж таки зараз я налаштовуюся більше на українську мову. Ну і зазвичай події наші такі іще більше нас спонукають до того, щоб ми все ж більше спілкувалися українською мовою. Хоча є люди, які так і спілкуються. Я зараз багато на волонтерстві, там і люди, ну деякі, якось я так для себе помітила, паралелі між мовою і подіями ніяк, ніяк... Бачу, що багато людей намагаються перейти, ну розмовляють не так українською, як я, але теж намагаються. Це відчутно. А от мене вразила молодша за мене жінка, десь років на десять, і вона ну так вперто спілкується російською мовою. І до речі, коли розмова така була, вона не бачить нічого, ніяких паралелей (І., рос., 54 р., ж., Обухів, Київ. обл.).

Перехід із російської мови на українську респондентка сприймала як природний процес за умов російсько-української війни. Вона рефлексувала про це, обговорювала з іншими, дивувалася, що є люди, які не бачать зв'язку між країною-агресором і застосуванням російської мови. Респондентка І. також намагалася розірвати свій зв'язок із російською культурою, віддала свою бібліотеку російськомовної літератури на перероблення.

[6] І. під час інтерв'ю розмовляла українською мовою з поодинокими вкрапленнями російських слів.

М.Г.: Чи з'явилися у вас якісь емоції, позитивні чи негативні, до української чи до російської мови, чи змінилося ставлення до мови або до мовців?

І.: Більше вживати українську мову. Я вже вам більше скажу. Якось довго в мене руки опускалися щось робити..., я себе налаштувала тільки тому, що почала займатися з учнями..., досить недавно я сама там прибирання робила, то я зібрала всі книжки, расійську ***литературу****, і поклала їх на макулатуру. Таке в мене було...*

М.Г.: Відторгнення? Небажання читати й бачити?

І.: Ну да. Шо нам кажуть: ми от така культура-така культура! А яка ж ви культура, яка спонукала своїх ***соотечественников*** *прийти з війною? Ну шо це за культура?..* (І., рос., 54 р., ж., Обухів, Київ. обл.).

Варто зазначити, що ця респондентка й під час першого інтерв'ю в листопаді 2021 року пов'язувала мову з ідентичністю і міркувала про зміни у свідомості українців після Революції Гідности:

І.: У нас завжди було більше ***расійськамовних***[7]*, хоча може і ні, хоча може і* ***пійсят на пійсят****, ну вот я так. А деякі українці які теж, ну я* ***не*** *буду казать хто,* ***вот конкретно****, сказав я тільки українською спілкуюсь, хоча рідна сестра викладачки цієї теж живе в Москві.*

М.Г.: Тобто це особисте рішення людини на користь української?

І.: Да-да. Ну це ж може Майдан трохи змінив людей.

М.Г.: Тобто ви бачите якісь зміни в психології людей? Зміни у ставленні до мов, до сприйняття?

І.: Може ця ситуація дала нам все ж таки, я дивлюсь даже на свого чоловіка, все ж таки українців ідентифітич...

М.Г.: Ідентичність?

І.: Да ідентичність українців проявилась от після Майдану, все ж таки... (І., рос., 54 р., ж., Обухів, Київ. обл.).

Водночас респондентка І. висловила побоювання, що російську мову можуть заборонити в Україні, а вона не хотіла б цього, бо її найближчі родичі, батьки і рідна сестра, мешкають у Росії, з ними вона спілкується російською.

Про свій перехід на українську мову зазначила респондентка М. Вона народилася у Грузії в родині вірменина й українки, мова спілкування в родині була російська, із родиною батька М. розмовляла вірменською, вивчала як предмети у школі грузинську й німецьку. Коли М. було 12 років, її родина змушена була залишити Тбілісі і переїхала до України. Респондентка пішла до школи в м. Лубнах Полтавської обл., де мешкала її бабуся. Навчання у школі відбувалося українською мовою. М. поступово вивчала українську мову, проте спілкувалася і у школі, і вдома російською. Бабуся — учителька російської мови й літератури на пенсії — заохочувала М. читати російську літературу і тренувала її виразно декламувати твори російських поетів. М. за кілька років удалося опанувати українську мову. Вона вступила до медичного училища, згодом до медичного університету

[7] Українське слово в російському фонетичному оформленні.

та здобувала професію українською мовою. Респондентка М. працювала лікарем, викладала і проводила наукову діяльність, активно застосовувала державну мову, але мовою комфорту, спілкування з батьками й сином, із друзями була російська. Зміни відбулися після повномасштабного вторгнення російської армії в Україну.

М.Г.: Чи змінилося ставлення до мов після 24 лютого 2022 р.?

М.: Змінилося, я перейшла майже повністю на українську.

М.Г.: А які були міркування чи почуття?

М.: Злість. На Росію, на росіян, все, що з ними пов'язано.

М.Г.: І відповідно такі почуття до мови?

М.: Ну да.

М.Г.: Я пам'ятаю, що російська мова була для вас важлива, ви хотіли, щоб дитина нею розмовляла.

М.: Ну папа мій не вивчить українську, вдома все одно ми розмовляємо російською. Але все більше і більше з дитиною я починаю говорити українською, і на роботі, і з друзями я намагаюсь перейти на українську мову.

М.Г.: А як реагують на це ті, з ким ви раніше спілкувалися російською?

М.: Нормально. Нас багато, хто перейшов. Якщо раніше я дивилася серіали без розбору, то зараз намагаюся шукати українською. Я навіть ввожу в пошук «онлайн українською» (М., рос., 41 р., ж., Обухів, Київ. обл.).

Респондентка М., на відміну від респонденток С. та І., не є етнічною росіянкою. Для М. російська була радше мовою звички, мовою спілкування в родині, але не сполучною ланкою зі своїм етносом, адже її батьки — вірменин і українка. Вона залишає російську лише для спілкування з батьками літнього віку, а із сином намагається розмовляти українською. І це є показовим, оскільки під час першого інтерв'ю вона зазначила, що не уявляє своє спілкування із сином лише українською.

Важливим чинником формування ставлення до мов, що його назвали в мовних біографіях респондентки з рідною російською мовою, є освіта. І це стосується не лише здобуття освіти респондентками, але й мови освіти їхніх дітей. Навчання протягом кількох років в україномовній школі, згодом у медичному училищі й університеті дало респондентці М. достатній рівень володіння українською мовою, щоб після повномасштабного вторгнення її російсько-український білінгвізм змінився на українсько-російський, і українська стала її домінантною мовою. Ще раніше М. іноді намагалася розмовляти із сином українською, щоб допомогти йому долати труднощі з навчанням в україномовній школі.

Респондентка І. активніше почала послуговуватися українською мовою, коли її молодша дочка пішла до україномовної школи. Вона сказала про свідоме рішення віддати дочку до школи з українською мовою навчання: *«По-перше треба було вже пристосовуватися до української мови, і оточення, я вже розуміла, що навчання в вишах, треба було все ж таки українською мовою. Я розуміла, що для дитини так буде краще. Ну і я розуміла, якщо я тут проживаю, я повинна знати цю мову, і діти мої повинні знати цю мову»* (І., рос., 54 р., ж., Обухів, Київ. обл.). Мовою на-

вчання її дочки в університеті також була українська. Респондентка І. вже в дорослому віці здобувала вищу освіту державною мовою. І української мови в її житті ставало більше. Під час першого інтерв'ю вона зазначила, що вже починає сприймати українську як рідну поряд із російською.

Респондентка С. освіту здобувала російською мовою. Через те, що її батько був військовим, родина постійно переїжджала. С. за цей час змінила кілька шкіл. І в різних частинах Радянського Союзу вона навчалася лише російською мовою. Потім цією ж мовою навчалася в училищі в Росії на вчителя молодших класів. Після переїзду до України С. намагалася вступити до вишу, проте незнання української мови завадило їй. Під час роботи у сфері торгівлі вона послуговувалася лише російською. А царина освіти була тим простором, де респондентка бачила реальне функціювання української мови. Завдяки навчанню в освітніх закладах українською мовою її дочка виросла двомовною: *«**А дочка з народження, в садочок ходила** на украинской мове, **школу закінчила укрАїнською, інститут**. Она знает оба, два, она говорит по-русски, по-украински. Она работает, то есть у неё вообще преград нет»* (С., рос., ж., 54 р., Київ). Інформантка С. розповідала про класного керівника дочки, яка проводила збори лише українською. Хоч освіта респондентки була повністю російськомовною, але досвід її дитини в цій галузі сформував уявлення про абсолютну доцільність застосування української мови в освіті в Україні. Проте самій респондентці не вдалося на високому рівні опанувати українську. На це, безперечно, вплинули російська мова її освіти в дитячі та юнацькі роки, а також російськомовне середовище Києва та найближче оточення. Домінантною мовою комунікації для неї досі є російська.

Проаналізовані мовні біографії громадян України різного етнічного походження продемонстрували, що первинно для них російська мова була мовою міжетнічного спілкування, а для всіх опитаних жінок — також і рідною. Протягом життя відбулося зміщення функцій міжетнічного і загалом публічного спілкування від російської до української мови, але різною мірою. Це супроводжувалося усвідомленням ролі української мови як державної.

Дослідження засвідчило, що ставлення до мов є динамічним, воно формується та зазнає змін протягом життя людини. Найбільший вплив на формування ставлення до мов оповідачів мовних біографій мали такі чинники, як: мовне середовище, близькі люди, життєвий досвід, освіта; важлива роль суспільно-політичних і психологічних чинників. Спосіб поєднання різних чинників, переважання одного над іншими різниться для кожного респондента.

Мовна біографія азербайджанця свідчить про визначальну вагу близьких людей і мовного середовища населеного пункту його проживання. Завдяки тому, що респондент оселився в селищі, де домінувала українська мова, мав позитивний приклад мовної та культурної адаптації старшого брата й матері до країни міграції, у нього сформувалося позитивне ставлення до української мови і сприйняття її як ще однієї рідної. Без-

перечно, важливу роль відіграло й те, що українська мова була рідною для його матері.

Мовні біографії респонденток російського походження, а також респондентки вірмено-українського походження з рідною російською мовою продемонстрували вплив суспільно-політичних, психологічних чинників та освіти. Усі три респондентки позитивно сприймали українську мову як мову освіти. Не завжди це позитивне бачення поширювалося і на інші сфери чи впливало на мовні практики. Проте здобуті під час навчання знання, високий рівень компетенції давали змогу з більшою готовністю сприймати українську мову як свою і полегшували перехід на українську. Натомість недостатній рівень знань української мови ставав перешкодою на шляху такого прийняття.

Інформанти по-різному сприймали суспільно-політичні події, зокрема Революцію Гідности, війну Росії проти України (з 2014 р.), повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р., що впливали на їхнє ставлення до мов. Ті, для кого рідною є російська, важко переживають російську агресію в Україні, відчувають внутрішній конфлікт: з одного боку, вони засуджують загарбницькі дії Росії, починають більше використовувати українську мову або й зовсім змінюють мову спілкування на українську, відмовляються від російської літератури, з іншого, — російська мова й надалі є мовою їх комунікації з батьками, а для представниць російського етносу — частиною їхньої етнічної ідентичности.

Застосування саме методу мовних біографій дало змогу поглиблено проаналізувати ставлення до мов і засвідчити важливість і складність цієї проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

Вишняк О. (2008). Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом* (с. 144—156). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Гентшель Ґ., Целер Я. (2017). Мови і коди в центральних реґіонах України: думки та атитюди. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1*, 103—127.

Залізняк Г.М., Масенко Л.Т. (2001). *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія».

Кузнєцова Т.В. (2022). Ставлення до української мови крізь мас-медійні окуляри. Погляд із Одеси (2014—2021). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика, 33*(72), 6/2, 182—190. http://surl.li/pjvtw (дата звернення: 10.10.2023).

Кулик В. (2015). Еволюція мовних уявлень і настанов українських громадян за останнє десятиліття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 4*(78), 159—173.

Кулик В. (2023). Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022. *Збруч*. (дата звернення: 20.09.2023).

Михальчук О. (2015). Ставлення до мови в координатах мовної поведінки: український контекст. *Studia ucrainica Varsoviensia, 3*, 135—143.

Палінська О. (2012). Ставлення мовців до львівського мовлення: методика «парних масок». *Мова і суспільство, 3*, 257—264.

Палінська О. (2020). Метамовні рефлексії і дискурсивні практики мешканців Центральної України. *Мовознавство, 5*, 28—49.

Соколова С.О. (2023а). (ред.). *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* [автори: С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізняк, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар]. Київ. http://surl.li/parnp (дата звернення: 20.09.2023).

Соколова С.О. (2023б). Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова, 1*(85), 3—19. http://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003

Яворська Г.М. (2000). *Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада.* Київ: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.

Agheyisi R., Fishman J.A. (1970). Language Attitude Studies: A Brief Survey of Methodological Approaches. *Anthropological Linguistics, 12*(5), 137—157. http://www.jstor.org/stable/30029244 (дата звернення: 14.08.2023).

Allport G.W., Cantril H. (1934). Judging personality from voice. *Journal of Social Psychology, 5*, 37—55.

Baker C. (1992). *Attitude and language* (pp. x + 173). Multilingual Matters LTD: Clevedon — Philiadeephia — Adelaide.

Bilaniuk L. (1997). Matching guises and mapping language ideologies in Ukraine. *Texas Linguistic Forum, 37*, 298—310.

Cargile A.C., Giles H., Ryan E.B & Bradac J. (1994). Language attitudes as a social process: A conceptual model and new directions. *Language & Communication, 14*(3), 211—236.

Dragojevic M., Fasoli F., Cramer J. & Rakić T. (2021). Toward a Century of Language Attitudes Research: Looking Back and Moving Forward. *Journal of Language and Social Psychology, 40*(1), 60—79. https://doi.org/10.1177/0261927X20966714

Gardner R.C. & Lambert W.E. (1972). *Attitudes and Motivation in Second-Language Learning.* Rowley, Massachusetts: Newbury House.

Gardner R.C. (1982). Language attitudes and language learning. E.B. Ryan & H. Giles (Eds.), *Attitudes towards Language Variation: Social and Applied Contexts* (pp. 132—147). London: Edward Arnold.

Garrett P. (2010). *Attitudes to Language (Key Topics in Sociolinguistics).* Cambridge University Press.

Harrison K. (2021a). Attitudes towards linguistic variation in the Ukrainian community in the United Kingdom. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism.* https://doi.org/10.1080/13670050.2021.1931019

Harrison K. (2021b). "In Ukrainian, Please!": Language Ideologies in a Ukrainian Complementary School. *Languages, 6*(4), 179. https://doi.org/10.3390/languages6040179

Karatsareas P. (2022). Semi-Structured Interviews. Ruth Kircher and Lena Zipp (Eds.), *Research Methods in Language Attitudes* (pp. 99—113). Cambridge University Press.

Kircher R. & Zipp L. (Eds.). (2022). *Research Methods in Language Attitudes* (p. 475). Cambridge University Press.

Kulyk V. (2007). The Demography of Language Practices and Attitudes in Ukraine. *Harvard Ukrainian Studies, 29*(1/4), 295—326. http://www.jstor.org/stable/41304509 (дата звернення: 14.08.2023).

Kulyk V. (2011). "Beliefs about language status and corpus in focus group discussions on the Ukrainian language policy". *International Journal of the Sociology of Language, 212*, 69—89. https://doi.org/10.1515/ijsl.2011.047

Kulyk V. (2017). Language Attitudes in Independent Ukraine: Differentiation and Evolution. *Harvard Ukrainian Studies, 35*(1/4), 265—292. http://www.jstor.org/stable/44983544 (дата звернення: 14.08.2023).

Labov W. (1966). *The social stratification of English in New York City.* Washington DC: Center for Applied Linguistics.

Lambert W.E., Hodgson R.C., Gardner R.C. & Fillenbaum S. (1960). Evaluational reactions to spoken languages. *The Journal of Abnormal and Social Psychology, 60*(1), 44—51. https://doi.org/10.1037/h0044430

Pchelintseva O. (2023). War, Language and Culture: Changes in cultural and linguistic attitudes in education and culture in central Ukraine after February 24, 2022. *Zeitschrift fьr Slawistik, 68*(3), 398—418.

Pear T.H. (1931). *Voice and personality*. New York: John Wiley and Sons.
Ryan E.B. (1982). An integrated perspective for the study of attitudes towards language variation. E.B. Ryan, H. Giles (Eds.), *Attitudes towards language variation* (pp. 1—19). London: Edward Arnold Publishers.
Ryan E.B., Giles H., & Hewstone M. (1988). The measurement of language attitudes. U. Ammon, N. Dittmar & K. Mattheier (Eds.), *Sociolinguistics: an international handbook of the science of language and society* (pp. 1068—1082). Berlin: Walter de Gruyter.

Статтю отримано 18.11.2023

REFERENCES

Agheyisi, R., & Fishman, J.A. (1970). Language Attitude Studies: A Brief Survey of Methodological Approaches. *Anthropological Linguistics, 12*(5), 137—157. Retrieved August 14, 2023 from http://www.jstor.org/stable/30029244
Allport, G.W., & Cantril, H. (1934). Judging personality from voice. *Journal of Social Psychology, 5*, 37—55.
Baker, C. (1992). *Attitude and language* (pp. x + 173). Multilingual Matters LTD: Clevedon — Philiadeephia — Adelaide.
Bilaniuk, L. (1997). Matching guises and mapping language ideologies in Ukraine. *Texas Linguistic Forum, 37*, 298—310.
Cargile, A.C., Giles, H., Ryan, E.B., & Bradac, J. (1994). Language attitudes as a social process: A conceptual model and new directions. *Language & Communication, 14*(3), 211—236.
Dragojevic, M., Fasoli, F., Cramer, J., & Rakic, T. (2021). Toward a Century of Language Attitudes Research: Looking Back and Moving Forward. *Journal of Language and Social Psychology, 40*(1), 60—79. https://doi.org/10.1177/0261927X20966714
Gardner, R.C. & Lambert, W.E. (1972). *Attitudes and Motivation in Second-Language Learning*. Rowley, Massachusetts: Newbury House.
Gardner, R.C. (1982). Language attitudes and language learning. E.B. Ryan & H. Giles (Eds.), *Attitudes towards Language Variation: Social and Applied Contexts* (pp. 132—147). London: Edward Arnold.
Garrett, P. (2010). *Attitudes to Language (Key Topics in Sociolinguistics)*. Cambridge University Press.
Harrison, K. (2021a). Attitudes towards linguistic variation in the Ukrainian community in the United Kingdom. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*. https://doi.org/10.1080/13670050.2021.1931019
Harrison, K. (2021b). "In Ukrainian, Please!": Language Ideologies in a Ukrainian Complementary School. *Languages, 6*(4), 179. https://doi.org/10.3390/languages6040179
Hentschel, G., & Zeller, J. (2017). Languages and Codes in the Central Regions of Ukraine: Opinions and Attitudes. *Sociology: Theory, Methods, Marketing, 1*, 103—127 (in Ukrainian).
Karatsareas, P. (2022). Semi-Structured Interviews. Ruth Kircher and Lena Zipp (Eds.), *Research Methods in Language Attitudes* (pp. 99—113). Cambridge University Press.
Kircher, R. & Zipp, L. (Eds.). (2022). *Research Methods in Language Attitudes* (p. 475). Cambridge University Press.
Kulyk, V. (2007). The Demography of Language Practices and Attitudes in Ukraine. *Harvard Ukrainian Studies, 29*(1/4), 295—326. Retrieved August 14, 2023 from http://www.jstor.org/stable/41304509
Kulyk, V. (2011). "Beliefs about language status and corpus in focus group discussions on the Ukrainian language policy". *International Journal of the Sociology of Language, 212*, 69—89. https://doi.org/10.1515/ijsl.2011.047
Kulyk, V. (2015). The evolution of language beliefs and attitudes of Ukrainian citizens for the last decade. *Scientific notes of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 4*(78), 159—173 (in Ukrainian).

Kulyk, V. (2017). Language Attitudes in Independent Ukraine: Differentiation and Evolution. *Harvard Ukrainian Studies, 35*(1/4), 265—292. Retrieved August 14, 2023 from http://www.jstor.org/stable/44983544

Kulyk, V. (2023). Language and identity at the end of 2022. *Zbruch*. Retrieved September 20, 2023 from https://zbruc.eu/node/114247 (in Ukrainian).

Kuznietsova, T.V. (2022). Attitudes towards the Ukrainian language through mass media glasses: a view from Odesa. *Scientific notes of V.I. Vernadsky Taurida National University. Series: Philology. Journalism, 33*(72), 6/2, 182—190. Retrieved October 10, 2023 from http://surl.li/pjvtw (in Ukrainian).

Labov, W. (1966). *The social stratification of English in New York City*. Washington DC: Center for Applied Linguistics.

Lambert, W.E., Hodgson, R.C., Gardner, R.C., & Fillenbaum, S. (1960). Evaluational reactions to spoken languages. *The Journal of Abnormal and Social Psychology, 60*(1), 44—51. https://doi.org/10.1037/h0044430

Myhalchuk, O. (2015). Attitudes to language from the perspective of linguistic behaviour: the case of Ukraine. *Studia ucrainica Varsoviensia, 3*, 135—143 (in Ukrainian).

Palinska, O. (2012). The attitude of speakers to "Lviv regional dialect" (the matched guise technique). *Language and Society, 3*, 257—264 (in Ukrainian).

Palinska, O. (2020). Metalinguistic reflections and discourse practices of the inhabitants of Central Ukraine. *Movoznavsvo, 5*, 28—49 (in Ukrainian).

Pchelintseva, O. (2023). War, Language and Culture: Changes in cultural and linguistic attitudes in education and culture in central Ukraine after February 24, 2022. *Zeitschrift fьr Slawistik, 68*(3), 398—418.

Pear, T.H. (1931). *Voice and personality*. New York: John Wiley and Sons.

Ryan, E.B. (1982). An integrated perspective for the study of attitudes towards language variation. E.B. Ryan, H. Giles (Eds.), *Attitudes towards language variation* (pp. 1—19). London: Edward Arnold Publishers.

Ryan, E.B., Giles, H., & Hewstone, M. (1988). The measurement of language attitudes. U. Ammon, N. Dittmar & K. Mattheier (Eds.), *Sociolinguistics: an international handbook of the science of language and society* (pp. 1068—82). Berlin: Walter de Gruyter.

Sokolova, S.O. (2023a). (Ed.). *Territorial and sociocultural conditions of functioning of the Ukrainian language in Ukraine: monograph* [authors: S.O. Sokolova, M.O. Hontar, O.M. Danylevska, H.M. Zalizniak, L.T. Masenko, O.H. Ruda, V.M. Trub, I.M. Tsar]. Kyiv. Retrieved September 20, 2023 from http://surl.li/parnp (in Ukrainian).

Sokolova, S.O. (2023b). Changes in the attitude of Ukrainians to languages against the background of the full-scale russian invasion of Ukraine. *Ukrainian language, 1*(85), 3—19. http://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003 (in Ukrainian).

Vyshniak, O. (2008). The attitude of Ukrainian citizens to the issue of the status of languages in the state. *Language situation in Ukraine: between conflict and consensus* (pp. 144—156). Kyiv: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Yavorska, H.M. (2000). *Prescriptive linguistics as a discourse. Methodological, sociolinguistic and ethno-cultural aspects* (p. 286). Kyiv: Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Zaliznyak, H.M., & Masenko, L.T. (2001). *Language situation in Kyiv: the present day and the future*. Kyiv: Vydavnychyi dim "KM Akademiia" (in Ukrainian).

Received 18.11.2023

Maryna Hontar, Candidate of Sciences in Philology, Junior Researcher
in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: hontar.m@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1768-2805

ATTITUDES TOWARDS THE LANGUAGES OF UKRAINIANS OF VARIOUS ETHNIC ORIGINS DURING THE FULL-SCALE WAR

The article reveals the peculiarities of attitudes towards the Ukrainian and Russian languages by Ukrainians of different ethnic origins based on their language biographies. It has been shown that attitudes towards language are dynamic. They have been forming and changing throughout a person's life, primarily under the influence of such factors as social and historical events, language environment, education, close people, and psychological aspects. The language biography of an Azerbaijanian male illustrated the effect of the language environment and close people on his attitude towards the Ukrainian language. The language biographies of female respondents of Russian origin, as well as a female respondent of Armenian-Ukrainian origin with Russian as her mother tongue, demonstrated the influence of education, psychological and socio-political factors (The Revolution of Dignity 2013—2014, the Russian war against Ukraine (since 2014), and the full-scale invasion in 2022). Attitudes toward languages are linked to the socio-political circumstances in which a person lives. The environment or events affect a person's emotions, which in turn influence attitudes toward languages. Representatives of the Russian ethnic group are experiencing a difficult time during the Russian aggression in Ukraine. They have an internal conflict; on the one hand, they are beginning to use the Ukrainian language more, but on the other hand, Russian continues to be part of their ethnic identity and the dominant language of communication. At the same time, we see different levels of rejection of everything related to the Russian aggressor: condemnation of the aggressor's actions, refusal of Russian literature, and language shift from Russian to Ukrainian.

***Keywords**: language attitudes, sociolinguistics, bilingualism, Ukrainian, Russian, Russian war against Ukraine.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.069
УДК 811.162.1:81-112:81.373.7

А. ПЕЛЯ, доктор габілітований, професор
Інститут мовознавства, Гуманістичний факультет,
Сілезький університет, Польща
вул. Університетська, 4, 40-007 Катовіце, Польща
E-mail: agnieszka.piela@us.edu.pl
https://orcid.org/0000-0003-2115-7456

ВЛАСНІ НАЗВИ, ПОВ'ЯЗАНІ З УКРАЇНОЮ, У ПОЛЬСЬКІЙ СУЧАСНІЙ ТА ІСТОРИЧНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

*У статті досліджено формальну та семантичну структуру вживаних та зниклих з активного вжитку польських фразеологізмів із назвами міст і місцевостей України й похідними від них. Проаналізовано фразосполуки із хоронімами (**Ukraina — niedaleka Ukraina, Pobereże — jak na Pobereżu, Podole — Na Podolu pszenica bez kąkolu**) та ойконімами (**Berdyczów — pisz na Berdyczów, bogaty jak berdyczowski bankier; Poryck — mądry jak porycka szafa; Kołomyja — Anglik z Kołomyi**). З'ясовано самобутність цих фразосполук, у яких задокументовано життя давніх часів та багатовікові польсько-українські мовні контакти.*

***Ключові слова**: історія польської мови, сучасна польська мова, фразеологія, пареміологія, ономастика, польсько-українські мовні контакти.*

Від 24 лютого 2022 року очі всього світу звернено до України [1], де точиться найкривавіша війна останніх років, яку розпочала Російська Федерація. Масмедії від дня агресії щоденно висвітлюють драматичний перебіг воєнних подій, повідомляючи про варварство та звірячу жорстокість агресора у ставленні до цивільного населення, а також про ситуацію в оточених

[1] Статтю підготовлено за планом наукового стажування авторки в Інституті української мови НАН України. Польський оригінал українською мовою переклала Є.А. Карпіловська.

Цитування: Пеля А. (2024). Власні назви, пов'язані з Україною, у польській сучасній та історичній фразеології. *Українська мова, 2*(90), 69—85. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.069

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

і обстрілюваних містах. У спеціальних репортажах журналістів постійно згадувано назви менших чи більших міст, що їх атакують російські загарбники, напр., *Бердянськ, Буча, Харків, Херсон, Чернігів, Гостомель, Ірпінь, Київ, Краматорськ, Львів, Луцьк, Маріуполь, Мелітополь, Миколаїв, Одеса, Полтава, Слов'янськ, Суми, Васильків, Запоріжжя*. Прикметно, що ці міста вже стали широко відомими внаслідок їх героїчної оборони — деякі з них визнано навіть містами-героями [2].

Пропонована стаття певною мірою торкається подій, що відбуваються за східним кордоном Польщі, оскільки в ній ідеться про українські топоніми, зокрема назви міст, які ввійшли до польської фразеології, проте деякі з них, можливо, уже перетворені на руїни. Адже не одна місцевість на території сучасної України зберігає пам'ять про народну культуру та історію поляків. Досить згадати тут хоч би про Кременець, у якому народився Юліуш Словацький або про закладене польським шляхетським родом у XVII ст. місто Станіслав, у назві якого увіковічнено великого коронного гетьмана Станіслава «Реверу» Потоцького [3].

У розвідці, що належить до кола досліджень із фразеології та ономастики, проаналізуємо власне фразеологізми та прислів'я і приповідки, які містять у своєму складі власні назви, пов'язані з Україною [4]. До аналізу залучено фразеосполуки із хоронімами, наприклад *Ukraina, Pobereże*, та ойконімами, наприклад *Kijów, Kołomyja* (сполуки з іншими типами власних назв у матеріалі дослідження поодинокі) [5]. Нас цікавлять не лише пропріальні іменники, а й утворені від них прикметники (напр., *Ukraina — ukraiński, Humań — humański*). Варто зазначити, що наявність таких лексичних одиниць у польській фразеології підтверджує насамперед історія (про це ще йтиметься далі) (Treder, 1988, s. 140). Мета наших роздумів —

---

[2] Український футбольний клуб «Шахтар» (Донецьк) у винятковий спосіб ушанував міста, які ведуть тяжкі бої з російським агресором. Спортсмени в зіграному на початку квітня 2022 р. благодійному тренувальному матчі з грецькою командою «Олімп'якос» виступили у спеціальних сорочках, на яких замість зазвичай написаних прізвищ футболістів подано назви міст-героїв: *Маріуполь, Ірпінь, Буча, Гостомель, Харків, Волноваха, Чернігів, Херсон, Охтирка* і *Миколаїв*.

[3] Станіслав Потоцький герба Пілава (1589—1667) — польський воєначальник і політик, якому сучасники дали прізвисько «Ревера», через те що він надуживав латинським висловом re vera «насправді». За ініціативи його сина Анджея Потоцького закладено Станіслав — місто-фортецю стратегічного значення, що захищало кордони краю від набігів татар. У другій половині XX ст. Станіслав перейменовано на Івано-Франківськ (від імені та прізвища українського письменника Івана Франка).

[4] Слова *Україна, український* уживано в сучасному значенні, навіть якщо вони дотичні до давньої історії: зрештою, така ж ситуація з назвами *Польща, польський* — ці позначення вживають стосовно прадавніх часів (Rieger, 2001, s. 576). Додамо, що ця стаття відсилає до наших інших текстів про фразеологізми з компонентом, пов'язаним з Україною (Piela, 2023a; 2023в).

[5] У статті фразеологію розуміємо широко: вона охоплює як стійкі словосполуки (цілком або частково лексикалізовані), так і фразеологічні порівняння, а також прислів'я. Безумовно, прислів'я в межах фразеології мають різний статус. Деякі дослідники не уналежнюють паремії до фразеологізмів, позаяк вони становлять окремі і готові мінітексти (пор. Lewicki, Pajdzińska, 2001, s. 315, 324).

ґрунтовніший аналіз наявних у минулому словосполук, які є свідченням багатовікових історико-культурних зв'язків між Польщею та Україною. Окреслене завдання видається вартим уваги, оскільки про контакти польської мови з українською мовою, що тривають упродовж століть, у польських дослідженнях зазвичай згадують у контексті напливу окремих українізмів до польської мови або польсько-українського білінгвізму [6]. Проте політичні, економічні й культурні контакти між Польщею та Україною відбилися також у багатьох усталених конструкціях слів.

Зауважимо, що деякі аналізовані фразеологізми з nomen proprium є одиницями, запозиченими з української мови, напр.: *humański dureń* (*z cudzego woza na swój przekłada, nakłada*) 'спритний, хитрий чоловік, який удає наївного, те саме, що *z głupia frant* 'з дурня франт', пор.: *Umańskij dureń, z czużoho woza bere, da na swij kłade* (Swil; SW; NKPP; Weryha-Darowski, 1933, s. 136); *W Łucku zawsze nie po ludzku,* пор.: *W tom Łucku wse ne po ludzku: na okoł woda, a w seredyni bida* (NKPP; PPDar, s. 140; Baliński, Lipiński, 1886, s. 16) [7]. Інші сполуки є фразеологічними інтернаціоналізмами, що походять із латини, їхній лексичний склад відповідає реаліям певного народу, напр.: *Język i do Rzymu doprowadzi* (латинське: *Si fare scimus, bene Romam pergere scimus*) — *Język i (do) Krakowa dopyta — Język i (do) Kijowa dopyta // dowiedzie* (*Jazyk do Kyjewa dowede*) або *Nie zaraz Rzym zbudowano* (латинське *Roma non fuit una die condita*) — *Nie od razu Kraków zbudowano — Nie od razu zbudowano Kijów* (*Kyjiw ne widrazu buw zbudowanyj,* пор. також *Ne razom sia Lwiw zbudowanyj*) (NKPP; PPDar, s. 144; PPBys, s. 18, 196; Nowakowska, Tomczak, 2006, s. 555; Świerczyńska, 2019, s. 80, 176) [8]. Решта стійких сполук виникла на польському мовному ґрунті. Усі досліджувані фразеологізми, прислів'я та приказки становлять пам'ятку культури й документ життя віддалених часів.

Основні матеріали статті дібрано зі збірки «Нова книга польських прислів'їв і приказок» ("Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich") за редакцією Ю. Кшижановського; далі — NKPP) та з праці XIX ст. А. Вериги-Даровського «Польські прислів'я зі шляхетськими прізвищами та назвами місцевостей» ("Przysłowia polskie odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości" (далі — PPDar), а також з історичних і сучасних словників польської мови (SL; Swil; SW; SJPDor; USJP; WSJP PAN [9]).

---

[6] Щодо цього див., серед іншого: Hrabec, 1949; Urbańczyk, 1968; Minikowska, 1980; Rytter, 1992; Łesiów, 1995; Rieger, 2001; Kurzowa, 2007; Kleszczowa, 2010; Pluskota, 2019.

[7] Іноді важко встановити, чи це запозичення з української мови, чи фразеологічні дублети, одночасно посталі в обох мовах. Зауважимо, що у статті всі українські приклади для порівняння подаємо за польськими джерелами.

[8] Склад фразеосполуки *Nie od razu Rzym zbudowano* є лабільним — залежно від нації, яка нею послуговується, заміні підлягає компонент, що становить назву міста: для поляків це *Краків*, для українців — *Київ* чи *Львів*, для чехів — *Прага*, для французів — *Париж*, утім *Рим (Rzym)* наявний в італійській, німецькій та англійській мовах (Świerczyńska, 2019, s. 80).

[9] Пояснення вживаних скорочень подано в кінці статті, див. Список умовних скорочень джерел.

Аналіз фразеосполук з українськими географічними назвами потребує хоч би стислого викладу складної історичної ситуації на давніх теренах України. Українські землі від середньовіччя були об'єктом боротьби за владу між Польщею, Угорщиною і Литвою. Унаслідок політики, яку провадив останній з П'ястів — король Казимир Великий, до Польщі наприкінці XIV ст. було приєднано руські території з містами Галич, Львів, Белз і Володимир. Приєднання Галицько-Володимирської Руси мало велике економічне значення, адже відкривало для Польщі шляхи чорноморської торгівлі. Польські купці почали оселятися в руських містах, а шляхетським родам на тих теренах надавали земельні угіддя (Michnik, Mosler, 1961, s. 103—104; Wyrozumski, 1989, s. 162—165). Значна частина сучасної України, а саме: Волинь, Київщина і Брацлавщина, увійшла до складу Корони (Королівства Польського) у 1569 р. за умовами Люблінської унії, яка об'єднала Королівство Польське і Велике князівство Литовське в одну державу, названу Річ Посполита Обох Народів [10]. Обидва краї мали володаря, котрого обирали разом, спільні сейм і сенат, які здійснювали спільну зовнішню політику, зокрема військову, а безпосереднім наслідком унії стало утвердження Варшави в ролі столиці польсько-литовської Речі Посполитої. Новий державний устрій добре ілюструє забуте нині прислів'я *Bedzieszli z Litwy albo z Kijowa: gdy masz co w mieszku, to Warszawa schowa* 'податки потрапляють до столиці' (NKPP). Після з'єднання Корони з Литвою Польща стала поліетнічною державою, яку населяло багато народів, насамперед поляки, литовці, русини (українці та білоруси), а також євреї (Michnik, Mosler, 1961, s. 220—222, 229; Gierowski, 1989, s. 105—109). Співіснування спільнот із різними мовами, віруваннями та традиціями, що тривало понад два століття — кінець єдности держави поклали трактати про поділи Польщі в 1795 р. — наклало відбиток на багато сфер життя населення держави об'єднаних народів, зокрема суспільну, політичну, економічну, побутову. Неминуче таке тривале співіснування різних етнічних груп у межах однієї держави відбилося і в польській мові, доказом чого є фразеосполуки, обговорювані в цій статті [11].

---

[10] Люблінська унія увінчала тривалий процес з'єднання Польщі та Литви. Тісні зв'язки між обома державами започаткувало одруження Ягайла з Ядвігою, дочкою Людовіка Угорського, котрий зайняв трон по померлому без нащадків Казимирові Великому. 1385 р. у Крево було підписано акт унії між Польщею та Литвою, за умовами якого Ягайло зобов'язався прийняти християнство та приєднати всю територію литовської держави до Корони. Литва на схилі XIV ст. охоплювала величезну територію — до її складу входили землі білоруські, українські з Києвом і частково російські (Смоленська земля). Обрання Ягайла королем Польщі та його коронація в 1386 р. зміцнили зв'язок обох країв. На зламі XV і XVI ст. польсько-литовські взаємини послабилися. Відносини між державами відновилися після підписання акта в Любліні (Michnik, Mosler, 1961, s. 128—129; Wyrozumski, 1989, s. 192—195).

[11] У давній польській мові наявні також конструкції з назвами нинішніх литовських і білоруських міст, напр.: *miód koweński, Połąga to nie koniec świata, Kto w Wilnie nie bywał, ten cudów nie widział, anioł nowogrodzki, Jeszcze dzisiaj w Pińsku nie była, Głowa kiepska — to z Witebska* (NKPP).

Рис. 1. Костел Діви Марії і монастир босих кармелітів у Бердичеві (1918)

1. Свої роздуми розпочнемо з обговорення фразеологічної спадщини польсько-українських мовних контактів. Досліджені джерела засвідчують, що в сучасній польській мові функціонує небагато сполук із цікавими для нас топонімами.

1.1. До нашого часу збереглися лише два фразеологізми з назвами українських міст. Не забуто фразеосполуку з назвою міста *Berdyczów* (укр. *Бердичів*) — нині місто на півночі України, районний центр Житомирської области. Ідеться про зворот *pisz (do mnie) na Berdyczów* 'не хочу тебе знати, між нами все скінчено' (USJP), 'не сподіваючись на реакцію, хоч і слід було на неї чекати' (WSJP PAN). Сполука унаявнює давні реалії — вона стосується відомої колись поштової станції в Бердичеві (рис. 1) [12], місті, яке в давні часи було важливим торгівельним центром, місцем контактів мандрівних купців. Цікаво, що є дві різні інтерпретації обговорюваної конструкції. Перша з них пов'язана з поштою, яка погано працює; недоставлення кореспонденції спричинювало саме розташування Бердичева на окраїні України (PPDar, s. 119). Друге пояснення стосується досконалої роботи пошти — коли неможливо було сконтактувати з адресатом або невідоме було його постійне місце перебування, достатньо «написати на Бердичів» і повідомлення рано чи пізно доходило до одержувача (WSJP PAN; Kosek, 2021, s. 273—288; Jawór, 2008, s. 85). Є і український відповідник аналізованого звороту: *Piszy pisma, czerez Berdyczew, propało* (NKPP; див. *пиши письма через Бердичев (пропало)*, УПНом [13]).

У «Великому словнику польської мови» Польської академії наук (WSJP PAN) зареєстровано ще одну словосполуку з назвою міста, але

[12] Відсилаємо зацікавлених читачів до багатої колекції старих польських поштівок із краєвидами міст і містечок України, що її зберігають у Національній бібліотеці Польщі у Варшаві (Biblioteka Narodowa). Доступ за покликанням: https://polona.pl/

[13] Номис М. (1864/1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інше* (с. 123).

Рис. 2. Коломия — вулиця Тадеуша Костюшка (1904)

вже застарілу. Ідеться про вислів *Anglik z Kołomyi* ‘особа, яку безпідставно вважають шляхетною, належною до світського товариства’, появу якого пов’язують із побудовою нафтопереробного заводу в Коломиї (рис. 2), що привабило до міста британських фабрикантів. У минулому ця сполука була реалізована й у варіантах *Francuz* або *Niemiec z Kołomyi.* Колись казали також *Anglik z Kłaja, Francuz z Mosiny // z Mokotowa.* Як виявилося, найстаршою є сполука з компонентом *Mokotów.* У NKPP її датовано XVIII ст. й зазначено, що вихідним пунктом для утворення цієї конструкції було запрошення княгинею Ельжбетою Любомирською французів до свого мокотовського двору (NKPP; PPDar, s. 161). У такий спосіб зневажливо називали тих, хто переймав галльські звичаї чи послуговувався французькою мовою. Слід зауважити, що в поданих сполуках назву міста вжито метафорично — вона позначає будь-яку місцевість у провінції. З поширенням фразеологічної одиниці nomen proprium відривається від географічних реалій, утрачаючи зв’язок зі своїм десигнатом, унаслідок чого може стосуватися багатьох об’єктів із такою оцінною конотацією (заміна одного оніма іншим у межах тієї самої схеми) (Nowakowska, 2010, s. 103; Nowakowska, Tomczak, 2006, s. 559; Treder, 1988, s. 147; Długosz, 1993, s. 254—256) [14].

[14] Пор. епоніми *kołomyja* ‘замішання, заворушення, заплутана, складна ситуація’ і *kołomyjka* ‘зменш. до kołomyja’, ‘український народний танець’, ‘мелодія до такого танцю’ (USJP). Уперше слово *kołomyja* зафіксовано в SJPDor, а *kołomyjka* — у SW (див. також діалектне *kołomyje* ‘глибока вибоїна, заповнена водою’). Пор. *коломи́я* ‘глубокій выбой, наполненный водой’, ‘городъ Коломыя’ (Грінченко Б. (1907—1909/1927). *Словарь української мови.* Том II, с. 272); [*коломия*] ‘глибока вибоїна, наповнена водою’ — п. [*kolomyje*] ‘тс.’ (можливо, з укр.), схв. [*kolmmija*] ‘колія’, слн. *kolomnja* ‘тс., слід від коліс’; — псл. [*kolomyja*] ‘вибій, наповнений водою’ (букв. ‘те, що колесо мне’), складне слово, утворене з основи іменника *kolo* ‘коло, колесо’ і дієслова *myti* ‘мити’ (див. ще ко́ло, ми́ти) (*Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (1983—2012). Том II, с. 519).

1.2. У сучасній польській мові ще вживано конструкції з прикметниками *ukraiński* або *ruski*. Дві з них пов'язані з кулінарією, пор. позначення: *barszcz ukraiński* 'густа, кисла юшка з буряків із дрібно нарізаними овочами' і *pierogi ruskie* 'вареники з начинкою з білого сиру, картоплі та підсмаженої цибулі', які через війну в Україні перейменували нині в *pierogi ukraińskie*. Варто зауважити, що *pierogi ruskie* є традиційною українською стравою, а прикметник *ruski* походить від назви *Rusi* — історичної держави у Східній Європі, утвореної в IX столітті внаслідок об'єднання східнослов'янських племен довкола Києва (*Київська Русь*, пол. *Ruś Kijowska*), а точніше, того краю, який називали Червона Русь, або давньої країни в північно-західній Україні та південно-східній Польщі, а не від, як нині помилково вважають, назви *Росії* (пор. пол. *rosyjski*). Помилка виникла у зв'язку з тим, що в розмовній польській мові *ruski* це 'стосовний Росії', а *Ruska, Rusek* — зневажливі й глузливі назви 'осіб російської національности' (USJP).

Із прикметником *ruski* в першому значенні словники польської мови фіксують ще фразеологізм *popamiętać ruski miesiąc* 'запам'ятати покарання надовго, відчути щось дошкульно' (USJP). Позначення *ruski miesiąc* 'дуже довго' було вживане в польській мові до XVII ст. — його занотував Соломон Рисинський у перших зібраннях польських прислів'їв, виданому 1618 р. Однак водночас на це позначення натрапляємо і в іншій сполуці, а саме: *poleżysz ruski miesiąc* (PPRys). Вислів походить від прийнятого в давній Русі юліанського календаря (раніше — візантійського), у якому кожний місяць починався пізніше, ніж у григоріанському календарі (цю систему числення днів року за місяцями запроваджено в Польщі в XVI ст.), а тому пізніше й закінчувався. Звідси й усталилося переконання, що руський місяць довше триває [15].

Тут можна пригадати і сполуку *dum(k)a ukraińska* 'меланхолійна і сумна українська народна пісня, оперта на мотиви балад; епічний твір, що розгортається на тлі історичних подій і бере таку пісню за зразок' (SJPDor). Однак сучасні лексикони реєструють уже саму лексему *dum(k)a* без означення її прикметником, похідним від назви держави (пор. фіксації в USJP, WSJP PAN). Варто ще додати, що початок війни в Україні надав офіційному привітанню у Збройних силах України *Sława Ukrajini!* (польське: *Chwała Ukrainie!*) міжнародного статусу, воно також уживане разом із відповіддю: *Herojam sława!* (польське: *Bohaterom chwała!*). Президент України Володимир Зеленський цими словами завершує кожне своє звернення, виголошуване щодня від початку російської агресії.

[15] У WSJP PAN зафіксовано конструкцію *Musi to na Rusi* та є і довший її варіант *Musi to na Rusi, a w Polsce jak kto chce* 'людина має свою волю і нічого не робить під примусом', стосовний росіян. Я. Бистронь писав, що прислів'їв про Росію є небагато, оскільки «(...) те саме, що казали про Русь, переносили й на Москву і нелегко було це розрізнити» (PPBys, s. 175). Дослідник зазначав, що до «великорусів» відсилали, напевно, і прислів'я з лексемою *Rusek*, пор. *Rusek do czytania, Chochlak do śpiewania, Polak do opowiadania* — іменем *Chochlak* у минулому називали українців (*Chochlak* 'русин, українець' у SW).

2. Серед засобів давньої польської мови знаходимо значно більше стійких сполук, що містять у своєму складі власні назви, пов'язані з Україною. Історичний фразеологічно-паремійний пласт охоплює, крім інших, одиниці, які ілюструють непросту ситуацію на етнографічно руських (нині — українських) землях, долучених до Корони.

2.1. Складну історію українських земель добре унаявнюють сполуки з хоронімами *Ukraina, Pobereże, Podole*. Зареєстроване в XVII ст. порівняння *jak na Ukrainie* 'хто сильніший, той і кращий' пов'язане з воєнним досвідом наших східних сусідів (SL). К. Вуйчицький генезу цієї сполуки пояснив так: «Уживаємо це прислів'я, за Г. Кнапським, коли хочемо сказати про щось, де діють лише силою, де хто сильніший, той і кращий. Отже, Україна, яка часто зазнавала нападів лиходіїв, гайдамаків та іншої голоти, що діяла тільки силою зброї, стала приводом для створення вищезгаданого прислів'я» (Wójcicki, 1830, s. 13). У NKPP цю сполуку зафіксовано з пейоративним значенням 'панує беззаконно, свавільно'. Цей негативний відтінок значення становить результат закономірної асоціації — скрізь, де точиться безкінечна борня, завжди панує беззаконня (укр. *bezhołowje, безголов'я / безголів'я*). Варто нагадати, що разом із висловом *jak na Ukrainie* в минулому функціонував і вислів *jak na Pobereżu* 'робити щось свавільно, примушуючи, за принципом: хто сильніший, той і кращий' (NKPP; PPBys, s. 167) [16]. У SL уживання лексеми *Pobereże* проілюстровано такою цитатою: «Завжди буде такий край, як мовлять посполиті, *jak na Pobereżu*, усякому гультяйству, лиходійству й розбишакам на грабунок відданий» (Star. Pob. A 3 b) (SL відсилає до статті *Ukraina*). Про те, що давні українські землі постійно зазнавали нападів, свідчать ще й інші приказки, напр.: *Na Ukrainie niejeden ginie; Posiej na Ukrainie jezuitę, a urodzi się hajdamaka; Temu na Ukrainie służyć, kto chce szabelki użyć; Przecież to nie Ukraina* 'не все дозволено, закон зобов'язує' (NKPP; PPBys, s. 167). Збройні сутички виникали й на Поділлі — краї в Україні над Дністром і Бугом. На Поділлі поляки стикалися і з татарськими та турецькими військами, що підтверджує прислів'я, яке функціонувало вже в кінці XVI ст. *Nie (po)trzeba po guzy jeździć na Podole* 'і в шинку духопеликів вистачить, не треба їздити до татар' (SL; Swil; SW; NKPP), а сумнівну звитягу подільських вояків увічнила паремія *Rycerz na Podolu, a tchórz na Podgórzu* 'воїн, який вихваляється своїми героїчними вчинками, самохвал' (NKPP).

В історичному матеріалі є також вислови, що безпосередньо пов'язані з етимологією назви *Україна* (пол. *Ukraina*). Старопольська мова засвідчує іменник *ukrainia* зі значенням 'чужий край коло кордону' (SStp). Пізніші історичні словники польської мови реєструють загальну назву *ukraina* зі значенням 'пограниччя, порубіжжя, край на рубежі', з якого розвинулися метафоричні значення 'дуже віддалене місце, далекі краї, край світу, кінець світу', тобто смисли, що виникають із його структури, а саме: 'на

[16] Загальне позначення *pobereże* означало 'побережжя, місце на березі, смуга землі по берегах' (Swil; SW; SJPDor).

Рис. 3. Привіт із Сокаля. Ощадний банк (1915)

краю, скраю, на березі', пор. прикметники *ukrajny, ukrainny, ukraiński*, які вжито в історичному значенні 'прикордонний, скрайній' (SL; Swil; SW; SJPDor) [17]. Ілюстрацією цього можуть слугувати сполуки: *Poszedł jak za Ukrainę* 'пропав, і слід за ним простиг' (також *Poszedł na Podole*); *Pan Bóg i z Ukrainy słyszy; Niedaleka Ukraina* 'про не дуже далеку місцевість', *Z dalekiej (cudzej) Ukrainy* [18] (NKPP; PPBys, s. 168).

2.2. В обговорюваній групі фразеологізмів є також сполуки з назвами міст. До їхньої появи спричинилися важливі події, пов'язані із захистом кордонів Корони, а пізніше Речі Посполитої Обох Народів від турецьких, татарських і волоських нападів. Уже від XV ст. татари постійно розоряли місто *Сокаль* (рис. 3) — сутички, які в ньому відбувалися в 1519 р. за панування Зигмунта Старого, увійшли до приказки *Kwita z sokalskiej bitwy*. У битвах із татарами прославився Костянтин Острозький, великий гетьман литовський, якого противник спершу переміг, а трохи згодом він сам здобув над противником перемогу і тим самим зрівняв із ворогом рахунок. Згідно

[17] Слово *ураїна (оукраина)* 'погранична територія' як апелятив було записано в 1496 р., а як назва краю з'явилося в документах у XVI ст. (*Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: у 2 т.* (1977—1978). Том II, с. 474; Bednarczuk, 2018, s. 14—15; більше про генезу назви *Україна, український, українний, українець* див. Ułaszyn, 1947; Łesiyw, 1994; Łesiyw, Melnyk, 2011). Історики української мови виводять цю назву значно раніше і вказують на першу згадку про неї в Іпатіївському літописі, уміщеному в «Повісті минулих літ» під 1187 роком, а згідно з останніми розшуками — навіть ще раніше, в XI ст. (Скляренко В.Г. (2006). Походження назви Україна. *Мовознавство, 5*, 15—33; Скляренко В.Г. (2017). *Дослідження з етимології та історичної лексикології української мови* (с. 631—661); Півторак Г.П. (1993). *Українці: звідки ми і наша мова*).

[18] К. Вуйчицький писав, що вислів *z dalekiej Ukrainy* „...перетворився на прислів'я для позначення віддаленості місця... Нині подібний вислів *niedaleka Ukraina* вживаємо в протилежному значенні, указуючи на близькість місця: *to niedaleka Ukraina, Wszakże to nie na Ukrainę*" (Wyjcicki, 1837, s. 15).

Рис. 4. Ратуша в Самборі (1905)

з А. Веригою-Даровським, поляки вживають це прислів'я в ситуації, коли хтось комусь відплатив за принципом «око за око» (PPDar, s. 187—188).

У XVII ст. *Кам'янець-Подільський* прославився як неприступне місто, яке захищало південно-східні рубежі Речі Посполитої від турків. У давні часи казали, що *Kamieniec do Polski klucz*. Зрештою, саме географічне положення міста, розташованого в закруті річки Смотрич, сприяло його неприступності, що відобразилося в приказці *W Kamieńcu jak w wieńcu // Kamieniec jak wieniec: naokoło woda, a we środku bieda* (пор. *Kamienieć, wienieć, kruhom woda, a w seredyni bida*) (NKPP; PPDar, s. 140). У вжитку було також прислів'я *Za Pana Bogusza Turek z Kamieńca nie rusza*, що походить із пісні, у якій зображено постать Мартина Богуша, славного захисника Кам'янця-Подільського.

У польську фразеологію вписані також міста *Збараж* і *Зборів*. Битви, що відбувалися в їхніх околицях у 1649 р. за правління короля Яна Казимира, увійшли до прислів'я *Pod Zbarażem jeden Polak dziewięć Tataryw goni, pod Zborowem zaś jeden Tatar dziesięć Polaków pędzi* (PPDar, s. 203—204). У фразеології увічнено також іншу воєнну сутичку часів цього правителя, що відбулася поблизу нинішнього села Жванець коло Кам'янця-Подільського, а саме: *Bitwa pod Żwańcem durnia z pohańcem* [19] (пор. різні її варіанти: *Była bitwa pod Żwańcem, biła się dupa z zasrańcem; W bitwie pod Żwańcem bił się kiep z zasrańcem*). Вислів є алюзією до невдало проведених збройних операцій проти татар у 1653 р. (PPDar, s. 204—205). Воєнна невдача коронних військ спричинили іронічне формулювання *Wielki to rycerz, był przecież pod Żwańcem / Oto mi rycerz spod Żwańca* 'про того, хто удає із себе сміливця, молодця'. Старе місто *Самбір*, розташоване над

[19] *Pohaniec* 'про того, хто сповідує іслам, поганин, язичник (зазвичай про татар, турків)' (пор. українське *pohaneć*) (SJPDor).

Дністром, увійшло до прислів'я *Chcieć morza koło Samborza* 'буквально — хотіти моря коло Самбора' (рис. 4), 'бажати неможливого' у зв'язку зі словами, сказаними королівським урядовцем Кшиштофом Збаразьким на сеймі в 1627 р. Депутат захищав релігійні права русинів (східної церкви) такими словами: *«Бо якщо хочуть, щоб Русі не було в Русі, то це є річчю неймовірною так само, як мені б захотілося, щоб море було б коло Самбора, а Бещади — коло Гданьська. Жоден розум, жодна сила примусити не можуть, щоб не було Русі в Русі. А що, як комусь заманеться, щоб не було поляків у Польщі?»* (PPDar, s. 184).

У XVII ст. під час турецьких і татарських війн у селищі *Знесіння* поблизу Львова (нині — ландшафтний парк у Личаківському районі цього міста) на узгір'ї під назвою *Баба* закладено оборонні укріплення, що дало початок сполуці *Pod Babą leżał*. Матеріали NKPP доводять, що прислів'я із цим онімом уживали ще у XVIII ст. Його живучості сприяв, напевно, зв'язок з апелятивом *baba* — зворот залежно від контексту розуміли двозначно (Długosz, 1993, s. 255). До засобів польської фразеології ввійшов і вислів Богдана Хмельницького з гідронімом *Pamnitaj (Pamiętaj), Lasze, po Słucz nasze*, що пізніше стало гаслом гайдамаків, пор.: *O! Tak, Lasze, po Słucz nasze* (Случ — річка в Україні, притока Горині).

Серед давніх фразеологічних засобів є небагато висловів, що стосуються пізніших історичних подій, напр.: *Przepadł jak Szwed pod Połtawą* 'зникнути без сліду', пов'язаний із поразкою, яку в Північній війні зазнали шведи в 1709 р. або *Pod Barem biło się ono z carem*, що був натяком на учасників утвореної в 1768 р. барської конфедерації, яка виступала проти Росії та останнього короля Польщі Станіслава Августа Понятовського (NKPP; PPDar, s. 175—176; Wyjcicki, 1830, s. 275—277).

3. Із застарілих конструкцій слів можна почерпнути відомості не лише про воєнні події, що відбувалися на українських землях, а й знайти інформацію про розмаїту культуру, наприклад про багатства українських земель або про їхніх жителів та пов'язаних із ними стереотипів (Jędrzejko, 2002, s. 74—75).

3.1. Деякі забуті сполуки із хоронімами свідчать про високий матеріальний статус осіб, які жили на українських теренах, напр.: *Ma wujaszka na Ukrainie* 'може сподіватися на великий спадок; є заможним', *bogaty jak wołyński obywatel* (NKPP; PPBys, s. 168). Це також ілюструють сполуки з назвою *Podole*, що вказують на цінність подільських земель, напр.: *Na Podolu jak w stodole* (алюзія до родючих подільських ґрунтів), *Na Podolu pszenica bez kąkolu; Jedź na Podole, tam wisi chleb na kole; tęgi jak wół podolski* (NKPP) та компонентом *Wołyń* — цей регіон славився відгодівлею худоби, що підтверджують сполуки: *po bydło, jak zawsze, na Wołyń* (PPBys, s. 167), *Po rozum na Litwę, po pieniądze do Korony, a po bydło na Wołyń* (NKPP). Стійкі формули віддзеркалюють властивості та ментальність українського народу, напр.: *Na Ukrainie co chłopiec, to muzykant, Serce podolskie — poczciwe serce*, пор. також сполуку з етнонімом: *Ukrainiec: co w sercu, to w głowie; co w myśli, to w słowie* (NKPP).

У зібраному матеріалі, крім поданих сполук, є ще й такі, як: *wino pobereskie* ‘волоське вино, яке провозили через Побережжя (пол. *Pobereże*)’ (NKPP), *babka podolska* ‘бабка наполовину з дріжджового, наполовину — з бісквітного тіста’ (SW) (пор. *ciasto podolskie, placek podolski*) та *barszcz podolski* ‘борщ з буряком, квасолею, нарізаними капустою, кислими огірками і т. ін.’ (SJPDor).

3.2. Фразеосполуки з компонентом, що є назвою великого міста, наприклад *Bar, Berdyczów, Kijów, Lwów, Łuck*, або меншого міста чи села, наприклад *Babczyńce, Brusiłów, Machnówka, Poryck, Zawałów*, дуже семантично диференційовані. На увагу заслуговують ті, які становлять своєрідну візитівку певного міста (Nowakowska, Tomczak, 2006, s. 558). З них можна збагнути, чим колись славилися українські міста. Наприклад, *Бар* виділявся виробництвом високоякісного вибілювального мила, *Київ* уславив високого класу тютюн ручного виробництва, *Львів* здобув визнання завдяки вправному управлінню містом, а також виробництву панчіх та розводженню риби, а *Переяслав* пов’язаний із вирощуванням індиків, пор.: *Sławne to jak barskie mydło; To dobra tabaka, bo spod Kijowa*[20]*; Panna krakowska, polityka lwowska, trzewik gdański, piernik toruński; Trzewiczki z Wieliczki, pończoszki ze Lwowa, kawaler z Lublina, panna z Ujazdowa; Dobre panom lwowskie ryby, chudakom z kapustą grzyby*[21] (NKPP), *Chodzi jak indyk perejasławski*[22] (PPDar, s. 171). Історія польської мови засвідчує більше таких сполук, напр.: *Derażnia na garnki, Klewań na dziady, Ołyka na łyka* (пор. українське: *W Ołyku po łyka, w Klewań po dida, a w Derażniu po horszki*) (PPDar, s. 130; PPBys, s. 196) (ідеться про давні волинські містечка; перше славилося горщиками, друге — дідами (‘жебраками’), які збиралися на свята і відпусти, третє — ликом, з якого виробляли взуття); *Zwiahelskie kożuchy; tuczyńskie warneczki; ostrogskie spodki* (давні волинські міста; мешканці *Звягеля* (нині — місто в Житомирській області) займалися ковальством, у *Тульчині* (нині — у Вінницькій області) випікали варнички — гречані перепічки із сиром, а *Острог* асоціювався із шиттям так званих стосів (пол. *spodik/spodek/spodak*), чоловічих шапок, які євреї-хасиди надівали для відзначення суботи (шабату) (PPDar, s. 204).

До фразеології ввійшли також назви міст, у яких відбувалися ярмарки. Волинському Бердичеву останній польський король надав привілей організовувати десять торгів щороку, а вигідне положення міста на торговому шляху і низьке мито на іноземні товари прискорили його розвиток. На так званих бердичівських контрактах швидко багатіли банкіри й купці, переважно євреї[23]. Колись Бердичів був центром єврейської культури та ре-

[20] У паремії застосовано гру слів — тютюн, тертий палкою, або власного виробництва (NKPP; PPBys, s. 196), де об’єднано онім *Київ* та апелятив *кий* (пол. *kij*).

[21] Львів славився торгівлею рибою до кінця XVIII ст. Мабуть, від XVI ст. на бочках, у яких засолювали рибу, вибивали знак лева, указуючи на герб міста, який слугував торговим знаком львівської риби (*Polska albo opisanie...*: 77 та примітка № 236).

[22] Лукаш Жолкевський, переяславський староста, запросив до Переяслава єзуїтів, а ті завезли до України невідомих ще в ті часи свійських птахів — індиків (PPDar, s. 171).

[23] Іменник *kontrakty* означав ‘з’їзд у певний час до певного місця для укладання різних умов, угод’ (Swil).

лігії, через що його називали «Волинським Єрусалимом» (LPPH, s. 101). У польській мові слід залишив такий вислів: *Targuje się jak przekupka berdyczowska; Bogaty jak berdyczowski bankier; Koniarz jak berdyczowscy Żydzi* або згаданий уже зворот *pisz na Berdyczów*, який у минулому було реалізовано з іншим пропріальним компонентом, а *Pisuj na Machnówkę* (*Махнівка* (пол. *Machnówka / Machniwka* — село (нині — у Вінницькій області), розташоване неподалік Бердичева) (NKPP; PPBys, s. 197—198). Та місцевість як резиденція останнього київського воєводи Антонія Потоцького відома була азартними картярськими іграми, яким під час контрактів віддавалася місцева шляхта, що засвідчив зворот (*grać*) *po machnowiecku* 'грати добре, вдало' (NKPP; PPDar, s. 157).

Не тільки вислови з поданими хоронімами свідчили про багатство українських земель. Сполуки з назвами міст також вихваляли прекрасні умови життя на східних рубежах давньої Речі Посполитої, напр.: *babczyniecka ziemia* 'урожайна' (*Бабчинці*, пол. *Babczyńce* — містечко на Поділлі) та *Olszana, kochana* (*Ольшана*, пол. *Olszana* — селище коло Києва (у нинішній Чернігівській області), відоме родючими ґрунтами) (NKPP; PPDar, s. 164). Прислів'я з пропріальним компонентом *Olszana* виражає емоційне ставлення мешканців до цієї місцевости. Переважають вислови, що передають прив'язаність до певного місця, напр.: *Wolałbym w Markowej świnie paść* (*Маркова*, пол. *Markowa* — село на Покутті, у нинішній Івано-Франківській області) та *Lipsze u nas w Kołomyi* — джерелом цього прислів'я є переказ про посла, який життя в Коломиї ставив вище за розкоші Парижу (NKPP; PPDar, s. 159). Тут можна ще пригадати сполуку *Kołomyja nie pomyja, Kołomyja miasto*, що бере під захист це негативно оцінюване місто (NKPP) [24].

Деякі сполуки із власною назвою містять алюзію до давніх магнатських і шляхетських маєтків. Вислів *już po Tarnorudzie* подає інформацію про долю *Тарноруди* (пол. *Tarnoruda*) — нині села у Хмельницькій області. Її власник Ксаверій Малчевський розкішним життям розорив свій маєток. Натомість приказка *Jak w Europie monarchowie, tak książęta w Zawałowie* оповідає про європейський рівень життя володарів містечка *Завалів* (пол. *Zawałów*) — князів Яблоновських, розташованого неподалік Галича (SGKP, s. 485). Натомість із вислову *szlachcic owrucki* 'убогий шляхтич' дізнаємося про низький рівень життя шляхти волинського містечка *Овруч* (пол. *Owrucz*). Порівняння *mądry jak porycka szafa* увійшло до польської мови завдяки багатій бібліотеці, зібраній у порицькому замку Тадеушем Чацьким, відомим на Волині просвітителем (PPDar, s. 177). З давнім маєтком Чацьких пов'язаний також вислів *brusiłowska biblioteka*. Місто *Брусилів* (пол. *Brusiłów*), розташоване поблизу Києва в нинішній Житомирській області, «(...) славилося солодкими горілками на взір гданських, які тут виробляли, що їх називали брусилівка» (SGKP, s. 390). Тадеуш Чацький зібрав у Порицьку цінну бібліотеку, а його син Віктор заснував у Брусилові фаб-

[24] У минулому район Коломиї славився багатими покладами солі (*Polska albo opisanie..*, s. 80).

рику напоїв, яку жартівливо називали *brusiłowską biblioteką*. Алкогольні вироби цієї фабрики були відомі по всій Україні (пор. українське *О се (se) Brusiłowska!*) (NKPP; PPDar, s. 123, 137, 177, 182).

Деякі фразеосполуки відбивають стереотипні судження про міста й людей, які в них живуть (Jaracz, 2003, s. 120) [25]. Ментальність мешканців і вирізняльні риси певних місцевостей засвідчують такі сполуки: *humański dureń* ‘розумово обмежена людина’, *szlachcic połtawski ‘наклепник’, frajer z Kulparkowa* [26]; *W Łucku zawsze nie po ludzku; W Stanisławowie każdy na swojej trawie* ‘нічого задарма, треба платити’; *W Poznaniu poważni, we Lwowie wymowni, w Krakowie ludzcy ludzie* (NKPP; PPDar, s. 176). Цікаво, що в забутих прислів’ях *Львів* зіставляють із польськими містами напевне тому, що в давній Речі Посполитій він був важливим господарським і культурним осередком, напр.: *Jeden ze Lwowa, drugi z Krakowa* ‘про відмінність людських характерів’, *Co w Krakowie, to nie we Lwowie / Co we Lwowie, to nie w Krakowie* ‘що край, то звичай’, *Kraków pan, Lwów (Poznań) ociec, Warszawa matka, Lublin jest siostra tobie (Lublin siostra każdemu Polakowi)* (NKPP; PPDar, s. 155—156; PPBys, s. 194—195). Можна тут ще згадати український вислів *Starszyj Hałycz wido Lwowa*, пов’язаний з польським *Dawniejszy Sławkyw od Krakowa* (NKPP; PPDar, s. 135). Назва *Lwów* уходила до складу ще й інших сполук, напр.: *Lwów nie każdemu zdrów* (з фінансового погляду), *Ile Lwów liczy kpów, tyle pomyślności życzę jegomości* (слова віншування); *Lwów widział już wielu kpów, u których brzuch tłusty, a łeb pusty* (вияв неприязні мешканців до приходьків із села), *Napisano we Lwowie pod figurą lwa: nie czekają dwóch na jednego kpa* (алюзія до кам’яних статуй левів, які охороняють входи до львівської ратуші) (NKPP; PPDar, s. 155—156; PPBys, s. 194—195).

Насамкінець подамо деякі задокументовані в польських словникових картотеках сполуки, що мають різну семантику, напр.: *wiedźma kijowska* (пов’язана з народними повір’ями — під Києвом збиралися чарівниці в ніч св. Яна — 7 липня — в Україні на Івана Купала); *Niedaleko Sokal Buga, nie będzie ta, będzie druga* (відсилає до народної пісні), або вислів з оронімом *Bodajeś się rozpadł jak Gyra Szembekowska* (гора Шембека (пол. *Gyra Szembekowska*) — узгір’я коло Львова, яке розвалилося внаслідок ерозії (NKPP; PPDar, s. 142, 165—166, 188).

Отже, проаналізовані фразеосполуки із пропріальним складником, пов’язаним з Україною, засвідчили багатство історичних фразеологічних і паремійних одиниць порівняно зі сполуками, нині вживаними в польській мові. Причини відсутности в сучасній мові описаних сполук слід шукати в позамовних змінах — в іншій геополітичній ситуації Польщі та України.

---

[25] Пор. стереотипне зображення мешканців описуваних регіонів та міст, напр.: *Haliczanie — rzetelni, ale pyszni; Kijowianie — mężni, ale mściwi; Kołomyjczanie — zgodni, ale samochwalcy; Lwowianie — mili, ale lubieżni; Podolanie — silni, ale niedowcipni; Wołynianie — z rozumem nie z sercem* (PPDar, s. 207—219). Я. Бистронь писав, що ті оцінки «з історико-культурного погляду цілком безпідставні» (PPBys, s. 200—201).

[26] Вислів походить із мови Львова (пол. *gwary lwowskiej*); у Кульпарку коло Львова розташована лікарня для душевнохворих (NKPP).

Поданий фразеологічно-паремійний матеріал є доказом того, що «...дослідження ономастичних складників фразеологізмів і прислів'їв є незмінно важливим для пізнання процесів у культурі та суспільному житті певного народу» (Ananjewa, 2006, s. 745). Знання про минулі епохи можна черпати не тільки з історії, а й із самої мови. У літературі предмета підкреслено, що фразеологія з топонімним компонентом становить цінне джерело відомостей про давній світ. Адже пропріальні компоненти стійких сполук функціонують як культурні конденсати (носії культурних змістів), що зберігають інформацію про минулу реальність — давні постаті, місця чи важливі події в житті певного народу (Szerszunowicz, 2006, s. 153—154). Без сумніву, усі описані в цьому тексті сполуки мають непересічне значення як для Польщі, так і для України, оскільки становлять мовне свідчення багатовікових історико-культурних зв'язків, які поєднують обидві країни.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

LPPH — Wilamowski M., Wnęk K., Zyblikiewicz L.A. (1998). *Leksykon polskich powiedzeń historycznych*. Krakyw: Znak.

NKPP — *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. (1969—1978). J. Krzyżanowski* (red.). T. I—IV. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Polska albo opisanie... — Starowolski Sz. (2000). *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*. Gdańsk: Tower Press. http://surl.li/quotz (дата звернення: 25.11.2023).

PPBys — Bystroń J. (1933). *Przysłowia polskie*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności.

PPDar — Weryha-Darowski A. (1874). *Przysłowia polskie odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości*. Poznań: Nakładem Księgarni J.K. Żupańskiego. http://surl.li/quotg (дата звернення: 19.10.2023).

PPRys — Rysiński S. (1618). *Proverbiorum Polonicorum A Solomone Rysinio Collectorum Centvriae Decem Et Octo*. Lubcz: Kmita, Piotr Blastus. http://surl.li/quoro (дата звернення: 20.11.2023).

SGKP — *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (1880—1914). F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, J. Krzywicki (red.). T. I—XV. Warszawa: Nakładem Wł. Walewskiego. http://surl.li/quosm (дата звернення: 10.10.2023).

SJPDor — *Słownik języka polskiego*. (1958—1969). W. Doroszewski (red.). Том I—XI. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

SL — Linde S.B. (1854—1860). *Słownik języka polskiego*. T. I—VI. Lwów: Drukarnia Zakładu Ossolińskich [wyd. fototypiczne: Warszawa: Gutenberg Print, 1994—1995].

SStp — *Słownik staropolski*. (1953—2002). S. Urbańczyk (red.). T. I—XI. Wrocław—Warszawa—Kraków: Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.

SW — *Słownik języka polskiego*. (1900—1927). J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.). T. I—VIII. Warszawa: Nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego.

Swil — *Słownik języka polskiego*. (1861). A. Zdanowicz i in. (red.). T. I—II. Wilno: *Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda*.

USJP — *Uniwersalny słownik języka polskiego*. (2003). S. Dubisz (red.). T. I—IV. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

WSJP PAN — *Wielki słownik języka polskiego PAN*. P. Żmigrodzki (red.). http://www.wsjp.pl (дата звернення: 11.01.2024).

ЛІТЕРАТУРА

Ananjewa N. (2006). Proprialny składnik frazeologizmów jako fenomen lingwokulturowy. M. Czermińska, K. Meller, P. Fliciński (red.), *Literatura, kultura i język polski w kontekstach i kontaktach światowych. III Kongres Polonistyki Zagranicznej, Poznań 8—11 czerwca 2006* (s. 741—746). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

Baliński M., Lipiński T. (1886). *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*. T. 3. Warszawa: Druk S. Orgelbranda Synyw. http://surl.li/quopz (дата звернення: 27.12.2023).

Bednarczuk L. (2018). Z południowo-wschodniej peryferii polszczyzny. L. Citko (red.), *Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną* (s. 11—54). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytet w Białymstoku.

Długosz K. (1993). Nazwy miejscowe w przysłowiach. M. Biolik (red.), *Onomastyka literacka* (s. 253—258). Olsztyn: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie.

Gierowski J.A. (1989). *Historia Polski 1505—1764*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Hrabec S. (1949). *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*. Toruń: Nakładem Towarzystwa Naukowego w Toruniu.

Jaracz M. (2003). Stereotyp onimiczny w przysłowiach polskich. M. Białoskyrska, A. Belchnerowska (red.), *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny, 2*, 113—123. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

Jawyr A. (2008). *Homo scribens i homo legens w polskim słownictwie i frazeologii*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Jędrzejko E. (2002). Obrazki z dziejów Polski — czyli jeszcze o historyczno-kulturowym aspekcie frazeologii i paremiologii. A.M. Lewicki (red.), *Problemy frazeologii europejskiej V* (s. 61—78). Lublin: Norbertinum.

Kleszczowa K. (2010). Rola słowotwórstwa w przejmowaniu i stabilizacji pożyczek (na przykładzie polskich ukrainizmów), Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська (ред.), *Відображення історії та культури народу в словотворенні* (с. 110—119). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Kosek I. (2021). Z zagadnień motywacji jednostek frazeologicznych — pisz na Berdyczów. *Prace Językoznawcze, 2*, 273—288.

Kurzowa Z. (2007). *Ze studiów nad polszczyzną kresową. Wybór prac*. Kraków: Universitas.

Lewicki A.M, Pajdzińska A. (2001). Frazeologia. J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski* (s. 315—333). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Łesiów M. (1994). *Ukraina wczoraj i dziś*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

Łesiów M. (1995). Zagadnienia polsko-ukraińskich wzajemnych stosunków językowych. M. Łesiów i M. Sajewicz (red.), *Rozprawy slawistyczne: Studia z językoznawstwa słowiańskiego, 10*, 245—258. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

Łesiów M., Melnyk M. (2011). *O Ukrainie. Prawie wszystko...?* Olsztyn: Wydawnictwo Katedra Aksjologicznych Podstaw Edukacji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Michnik H., Mosler L. (1961). *Historia Polski do roku 1795*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.

Minikowska T. (1980). *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w*. Warszawa-Poznań-Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Nowakowska A., Tomczak L. (2006). Jak daleko z Kołomyi do Grójca? Nazwy miejscowe w polskiej frazeologii. Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz (red.), *Onimizacja i apelatywizacja* (s. 553—561). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Nowakowska A. (2010). Frazeologia a onomastyka, czyli frazeologia nazwoznawcza i onomastyka frazeologiczna. R. Łobodzińska (red.), *Nazwy własne a społeczeństwo, 1*, 97—106. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem.

Piela A. (2023a). Nearby Ukraine... Choronyms related to Ukraine in Polish phraseology. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica, 57*, 89—102.

Piela A. (2023b). Nazwy miejscowe Kresów Wschodnich w zapomnianej polskiej frazeologii. *Język Polski, 3*, 101—113.

Pluskota T. (2019). *Słownik nazw miejscowych i ich wariantów od XVI do XVIII wieku. Województwo bełskie, ruskie, wołyńskie, podolskie i bracławskie*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.

Rieger J. (2001). Język polski na Wschodzie. J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski* (s. 575—590). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Rytter G. (1992). *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Szerszunowicz J. (2006). Substytucje i redukcje komponentów toponomastycznych w translacji idiomów (na przykładzie tłumaczenia idiomów włoskich na język polski). *Białostockie Archiwum Językowe, 6*, 153—161.

Świerczyńska D. (2019). *Przysłowia w 12 językach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Treder J. (1988). Nazwy własne we frazeologii zachodniosłowiańskiej. *Gdańskie Studia Językoznawcze, 4*, 131—159.

Ułaszyn H. (1947). *Pochodzenie etniczne nazwy Ukrainiec*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.

Urbańczyk S. (1968). Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego. S. Urbańczyk (автор), *Szkice z dziejyw języka polskiego* (s. 295—304). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Wójcicki K.W. (1830). *Przysłowia narodowe z wyjaśnieniem źrydła początku oraz sposobu ich użycia. Okazuiące charakter, zwyczaie i obyczaie, przesądy, starożytności i wspomnienia oyczyste*. T. II. Warszawa: Nakładem Hugues et Kermen. http://surl.li/quomv (дата звернення: 20.01.2024).

Wójcicki K.W. (1837). *Klechdy. Starożytne podania i powieści ludu polskiego i Rusi*. T. II. Warszawa: Drukarnia Piotra Baryckiego. http://surl.li/quono (дата звернення: 11.01.2024).

Wyrozumski J. (1989). *Historia Polski do roku 1505*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Статтю отримано 10.02.2024

Agnes Piela, Associate Professor of Linguistics
Institute of Linguistics, Faculty of Humanities,
University of Silesia in Katowice, Poland
Uniwersytecka Street, 4, 40-007 Katowice, Poland
E-mail: agnieszka.piela@us.edu.pl
https://orcid.org/0000-0003-2115-7456

UKRAINE-RELATED PROPER NAMES IN MODERN AND HISTORICAL POLISH PHRASEOLOGY

The present text represents a trend in the research in phraseology and onomastics. The article focuses on the still used and forgotten lexical combinations (phraseologisms, proverbs) which contain a proprial component associated with Ukraine. One analyses combinations with geographical names, i.e. choronyms, e.g.: Ukraina — niedaleka Ukraina 'Ukraine — not remote Ukraine', Pobereże — jak na Pobereżu 'Pobereże — as in Pobereże', Podole — Na Podolu pszenica bez kąkolu 'Podolia — in Podolia [there is] wheat without corn cockle, and oikonyms, e.g.: Berdyczow — pisz na Berdyczow 'Berdychiv — [literally] address your letter to Berdichiv', bogaty jak berdyczowski bankier 'as rich as a Berdychiv banker; Poryck — mądry jak porycka szafa 'Poryck — [literally] as clever as a Poryck wardrobe'; Kołomyja — Anglik z Kołomyi 'Kolomyia — an Englishman from Kolomyia'. The lexical structures in question constitute an interesting testimony of life in remote historical periods and the former realia encoded in them represent the long-standing Polish-Ukrainian linguistic contact.

***Keywords**: the historical and the modern Polish language, phraseology, paremiology, onomastics, Polish-Ukrainian linguistic contact.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.086
УДК 811.161.2'282'38

Л.Т. МАСЕНКО, доктор філологічних наук, професор, провідний
науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: masenko14@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-7759-4734

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИК ПРОЗОВИХ ЖАНРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті актуалізовано роль Григорія Квітки-Основ'яненка у формуванні нової української літературної мови. Основну увагу зосереджено на з'ясуванні народнорозмовної специфіки художньої мови письменника, відображеної у фонетичних, морфологійних і синтаксичних особливостях. Детально досліджено лексичний склад творів Г. Квітки-Основ'яненка, основу якого становить тогочасний слобожанський говір із вкрапленнями церковнослов'янської і російської мов. Відзначено також високий ступінь варіантности словоформ, зумовленої неусталеністю норм на початковому етапі формування літературної мови.

***Ключові слова**: українська літературна мова, слобожанський говір, церковнослов'янізми, русизми, лексична варіантність.*

Значну роль у становлення нової української літературної мови відіграла творчість першого українського прозаїка Григорія Квітки-Основ'яненка. Його історична заслуга полягає в тому, що він перший серед українських письменників свідомо поставив перед собою мету створити прозову літературну оповідь на ґрунті української мови.

Деякі аспекти особливостей українськомовних творів Г. Квітки-Основ'яненка з'ясовано у працях Г.А. Левченка (1946), Ф.П. Медведєва (1968), І.Є. Грицютенка (1972), М.М. Пилинського (1976), В.М. Русанівського (2001), О.М. Муромцевої (2008) та ін. дослідників. Проте актуаль-

Цитування: Масенко Л.Т. (2024). Григорій Квітка-Основ'яненко як основоположник прозових жанрів української літературної мови. *Українська мова, 2*(90), 86—104. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.086

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

ним завданням вивчення мови українського прозаїка досі є її системний аналіз, що й визначило мету пропонованої статті.

У першій половині XIX ст., коли писав Г. Квітка-Основ'яненко, побутувало переконання в непридатності української мови для серйозних літературних жанрів навіть у середовищі українських літераторів, не кажучи вже про російські урядові й літературні кола. Українці В. Нарєжний, С. Сомов, М. Гоголь та ін. у цей період писали прозові твори російською мовою.

Завдання Г. Квітки-Основ'яненка ускладнювала поява за два роки до його виступу з українськомовною прозою повістей Миколи Гоголя «Вечера на хуторе близ Диканьки». Звернення українця М. Гоголя до російської мови у прозових оповідях із життя українського народу ніби доводило на практиці неможливість його художнього відтворення засобами рідної мови. Зазначимо, що й сам Г. Квітка-Основ'яненко розпочинав свою творчу діяльність із російськомовних фейлетонів, оповідань і комедій. До української мови він звернувся пізніше, керуючись прагненням розвинути її творчу функцію в царині художньої прози. Про це свідчить, зокрема, його «Супліка до пана іздателя», опублікована в літературному альманасі «Утренняя звезда» 1823 р.: «...Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять, та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати» (Квітка-Основ'яненко, 1981, т. III, с. 443—444).

Творча діяльність Г. Квітки-Основ'яненка, значною мірою визначальна для становлення прозових жанрів на українськомовній основі, продовжила загальний напрям розвитку нової української літератури й літературної мови, визначений творчістю І. Котляревського. За своїми основними ідейно-тематичними характеристиками українські оповідання та повісті письменника належать до літератури народницько-етнографічного напряму, а мовним джерелом їх слугує усне народне мовлення і фольклор тогочасного українського села. Як і в «Енеїді» І. Котляревського, основним тлом, на якому відбувається дія і сентиментально-дидактичних, і гумористичних творів Г. Квітки-Основ'яненка, є український сільський побут, особливості народної матеріальної і духовної культури в її різноманітних виявах. «Нас увів у мужицьку хату Григорій Квітка, який писав під ім'ям Основ'яненка», — зазначав П. Куліш в епілозі до роману «Чорна рада».

У творах Г. Квітки-Основ'яненка детально описано традиційні народні обряди, зокрема весільний і погребальний («Маруся», «Конотопська відьма», «Божі діти», «Щира любов»), звичаї, пов'язані із церковними святами («От тобі і скарб»), народні вірування і уявлення про потойбічний світ, у яких християнський світогляд наклався на первісний поганський («Мертвецький великдень», «Конотопська відьма», «От тобі і скарб»).

Як і в «Енеїді» І. Котляревського, значну питому вагу лексичного складу «Малоросійських повістей» Г. Квітки-Основ'яненка становить народна лексика з найрізноманітніших галузей побутового і духовного життя тогочасної української людности. Так, уже перше оповідання

«Салдацький патрет», що відкривало збірник, увійшло до класичного фонду нашої літератури не лише завдяки художній майстерності автора у збереженні веселої різноголосої та багатобарвної атмосфери знаменитого українського ярмарку, а й завдяки точності й деталізованості відтворення народного побуту, що надало оповіданню додаткової історичної цінности як своєрідній малій енциклопедії з української етнографії. Як приклад наведемо фрагмент із довгого переліку ярмаркових предметів, виставлених на продаж: *Тут же біля неї продавалася терта кабака і тютюн у папушах; а там — залізний товар: підкови, гвіздочки, сокири, підіски, ухналі і усе, чого треба. А тут вже — лавки з красним товаром для панів: струкуватий перець на нитках, родзинки, хвиги, цибуля, усякії сливи, горіхи, мило, мед, медянички, свічки, тараня, ще по весні з Дону навезеная, і суха, і солона; кав'яр, оселедці, яловичина, ніжки, шпильки, голки, гаплики і для нашого брата свинина. Дьоготь і в шерітвасах, і в мазницях; продавались і самі квачі; а побіля їх стояли бублики, буханці, горохв'яники, гречаники; носили у ночовочках печеню, шматками покраяну: на скільки тобі треба, на стільки й бери. А там купами капуста, буряки, морква огородня — а хатньої наші жінки не продають, держать про нужду на нашу голову — цур їй! Тут же був хрін, ріпа, картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть. А тут з Водолаги горшки, кахлі, миски, покришки, глечики, кухлики... та я ж кажу: нема того на світі, чого не було на тому ярмарку...* («Салдацький патрет»).

У творах Г. Квітки-Основ'яненка детально описано різний одяг, диференційований за віком, статтю і соціальним становищем особи, переліки страв, що їх уживали в селянських і панських родинах у буденні та святкові дні, народні найменування за спорідненістю і свояцтвом, назви різноманітних сільських ремесел і ремісників, багато лексем на позначення предметів хатнього вжитку, назв народних розваг та ігор, а також назви з народної медицини — хвороб, лікувальних трав тощо.

Мова творів прозаїка орієнтована переважно на усне розмовне мовлення, що побутувало в селянському середовищі тогочасної Слобожанщини. Завданню літературного освоєння живомовного народного джерела найкраще відповідала обрана письменником форма прозової оповіді від імені уявного оповідача — Грицька Основ'яненка, типового представника тогочасного українського селянства. Використання характерного для російської прози першої половини XIX ст. прийому заміни автора уявним оповідачем (у такій оповідній манері написано, зокрема, «Вечера на хуторе близ Диканьки» М. Гоголя) давало змогу відтворити реальне життя «у формах самого життя», з погляду особи, що походить із того ж середовища, про яке веде оповідь. Настанова на усну розповідь, відтворену перед уявними слухачами безпосереднім очевидцем подій або ж переказану ним зі слів інших людей, визначає композиційну будову творів Г. Квітки-Основ'яненка, а також низку їхніх мовностильових особливостей. Деякі з них мають характерний початок, властивий усним народним переказам, казкам, легендам: *Був собі колись-то якийсь-то маляр... ось на*

умі мотається, як його звали, та не згадаю... Ну, дарма; маляр та й маляр («Салдацький патрет»); *Був собі чоловік та жінка. Чоловіка звали Нечипором, а жінку Пріською* («Мертвецький великдень»).

Сентиментально-дидактичні повісті й оповідання починаються з розгорнутої сентенції-роздуму, яка є своєрідною тематичною преамбулою твору. Роздум має форму усного монологу, виголошеного довірчим тоном, із безпосереднім звертанням до слухачів, заохоченням до співучасти у філософствуваннях оповідача: *Часто мені приходить на думку: і чого б то чоловікові так дуже пристращатись на сім світі до чого-небудь, не то щоб до якої вещі, а то хоч би і до наймиліших людей: жінки, діточок, щирих приятелей і других? Перше усього подумаймо: чи ми ж на сім світі вічні? І що є у нас, хоч скотинка, хоч хлібець на току, худобинка у скриньці, так сьому так усе без порчі й бути? — Ні, нема тут нічого вічного! Та й ми самі що? Сьогодні жив, завтра — що Бог дасть! Адже ж живучи промеж людей, тільки й чуєш: там дзвонять по душі, там голосять по покійнику, там справляють старцям обід...* («Маруся»); *Чи знаєте ви, люди добрі, що то є суд Божий? Чоловік з злості зробить яке лихо другому, вкраде що, приб'єть, зовсім вб'єть, та як ніхто не бачить того, що він зробив, ніхто не виявить на нього, свидітелі не докажуть, так він собі і байдуже, і не боїться нічого, і дума, що йому се так і минеться* («Перекотиполе»).

Характерними для усних народних переказів є і кінцівки гумористичних творів Г. Квітки-Основ'яненка: *От і вся* («Салдацький патрет»); *От вам і конотопська відьма!* («Конотопська відьма»); *От тобі і скарб!* («От тобі і скарб»).

У деяких гумористичних творах у фіналі використано також прийом, що імітує усний переказ — оповідач посилається на конкретних осіб, від яких нібито чув викладену історію, що має розвіяти можливі сумніви слухачів у її достовірності: *Так казала мені стара Куцайка, розказуючи сюю повість, та й божилася, що сьому, каже, іменно правда була. А мені, каже, розказувала про се покійна ковалиха Оксана, а вона чула від Явдохи, дядини старої Потапихи, що була опісля за Денисом Буцем* («Мертвецький великдень»); *А сюю повість, або казку, та розказував мені покійний Панас Месюра — коли знаєте; і вона дуже довга* («Конотопська відьма»).

Синтаксична структура українських оповідань і повістей Г. Квітки-Основ'яненка, передусім гумористичного характеру, також підпорядкована мовностильовій меті імітації живої усної оповіді. Оповідач раз у раз перериває розповідь зверненими до уявних слухачів вставними словами й реченнями, що заохочують, інтригують або переконують у правдивості розказаного (*«послухайте», «а послухаймо», «я ж кажу», «як кажуть», «коли сказать», «коли чували», «аж утопишся, розказуючи», «не против ночі розказуючи», «тривайте лишень, я вам усе розкажу», «от єй-богу, що правда»* тощо), робить відступи, навіяні асоціативними спогадами із власного життєвого досвіду, висловлює своє ставлення до переказуваних подій, нерідко залишає фразу або речення незакінченими: *А послухаймо, як у лиху годину справлявся Тихон Брус, і що він робив, і що він заробив тут* («Добре

роби, добре й буде»); *Тривайте лишень, я вам усе розкажу: і відкіля він так пізно приїхав, і зачим не дали йому добре й виспатись. Ось кете лишень кабаки, в кого міцніша, та й слухайте* («Конотопська відьма»); *Раз — о, сміху було! (я ще служив тогді у колегії і вчивсь склади писати, бо був ще хлоп'я по дев'ятнадцятому году!) — писарчата узяли та й списали таку бумагу, щоб суддеві у ченці постригтись, а його жінку віддати заміж за пана обозного, що з нею було, частенько у лісок за губами ходить* (там само); *Що ж то за чоловік, той Хома Масляк? Еге! Ось бачите: батько його був кріпко заможненький і усе чумакував...* («От тобі і скарб»).

Особливості розмовного синтаксису виявляються також в емоційній насиченості, експресивності мови. Характерною її рисою є відсутність послідовности у викладі подій, значна кількість незакінчених, уривчастих фраз і речень, вигуків, звуконаслідуваних слів, питальних і окличних речень: *Як же москаль озьметься за сеє діло, ну! — тільки почухайся та й відійди* («Салдацький патрет»); *А як тільки нашого братчика, хоч би і у кабаці, обдурюють, так ну, ну, ну!* (там само); *Тільки що молодиці любенько посідали і кожна з своїм крамом розташувалась, аж ... тю! Москаля нечистий і вродив з стовпцями біля них!* (там само); *Як же опісля розслухали та роздивились і вгадали, що то салдат мальований, так аж об поли вдарили руками та — фіть, фіть! — посвистали та й пішли до возів* (там само); *Батечки! піднялися танці і скоки, так що ну!* («Маруся»); *Така гульня була, що крий боже!* (там само); *А морока та й годі! Се мені такого лиха наробила не хто, як моя Пріська! На якого трясця вона мені їх давала? А бодай вас з жінками! На якого гаспида вони вигадали вареники? Хто їх видумав ліпити? Який нечистий звелів їх по пущанням їсти? Який бесурмен вигадав їх п'яному давати? Ох, се усе наші жіночки! Від них нам усе лихо! Через свою і я тепер пропадаю... як таки піввареником усіх обділити?* («Мертвецький великдень»).

До виразних ознак розмовного синтаксису, що надають оповіді швидкого темпу, уналежнюємо також пропуски дієслів і заміну їх звуконаслідувальними словами: *Луп очима! стоїть салдат!* («Салдацький патрет»); *Шубовсть у шерітвас з чоботами зовсім і кричить...* (там само); *А служба нічичирк: стоїть собі гарненько і пальцем не кивне, і очима не поведе, і усом не моргне* (там само); *Пан Уласович, сеє почувши, та за шапку, та з хати, та не оглядаючись — додому...* («Конотопська відьма»); *Зирк! і вздрів Марусю, а вона аж у третіх сиділа* («Маруся»).

Живомовної експресії мові Г. Квітки-Основ'яненка надають і численні повтори як окремих лексем, вигуків, сполучників, підсилювальних часток, так і синтаксичних одиниць, а також нанизування однорідних членів речення і однорідних підрядних речень: *А тут трохи погодя і прийшла до неї молодиця, уся голова обв'язана, і йде і оха, і прийшла оха, і сіла і усе оха* («Конотопська відьма»); *А не хитрі ж і вони! Покинули саму невістку з наньмичкою поратись: вона й муки насіяла, вона й калган, вона й бібки, вона і перець, і сіль, вона усе перетовкла...* («От тобі і скарб»); *...а наш сердечний Забрьоха сидить, мов гарячим борщем похлинувся... і казати б то, і у горлі застряло, і поблід, і посинів, і зопинився, і сльози пустив* («Конотопська відь-

ма»); *От і почав їм усе розказувати: як був учора п'яний, як додому прийшов, як заснув, і як пішов до вутрені, і що тут з ним було, і як мерці хотіли його розірвати за вареник, і як півень заспівав, і як вони пропали, і як він тут заснув...* («Мертвецький великдень»).

Формування творчости Г. Квітки-Основ'яненка відбувалося на мовному ґрунті рідних йому слобожанських говірок. Близькість цих говірок до середньонаддніпрянських, на основі яких почалося становлення літературної мови у творчості попередників і сучасників письменника І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського та ін., визначила гомогенну діалектну основу української літературної мови на початковому етапі її формування, сприяла процесам інтеграції діалектних систем у єдину загальнонародну мову. Унаслідок цього мова Г. Квітки-Основ'яненка в основних своїх фонетичних, морфологійних і синтаксичних рисах має небагато відмінностей від тієї системи, що пізніше усталилася як єдина загальнонародна мова.

До фонетичних діалектних рис слобожанських говірок мови письменника, які лишилися поза нормою української літературної мови, належить регресивна асиміляція [й] до наступного [м]: *наньмичка, заньмати, приньмається, виньмав, піньмати* та ін., властиве багатьом українським говіркам «середнє» [л]: *білш, тілки, скілки, пилненько, смертелний* та ін.

Мова письменника відображає і таке характерне для початкового етапу становлення літературної норми явище, як фонетична неусталеність, варіантність словоформ. Закономірність значного варіювання форм рідної говірки у творах Г. Квітки-Основ'яненка відзначав свого часу М.М. Пилинський: «Цей період розвитку української літературної мови, як нам здається, характеризується не стільки виробленням і стандартизацією її норм, скільки їх виявленням і унаочненням» (Пилинський, 1976, с. 15). Слово *ярмарок* в оповіданні «Салдацький патрет» зафіксоване у трьох формах (*ярманка, ярмарок, ярманок*), поряд із прислівниковою формою *ніде* широко вжито фонетичний варіант *нігде*, інколи паралельно вжито форми із протетичним *в* і без нього (*око — воком, город — у вогородах, Одеса — у Водесу*), непослідовно відбито чергування [о] з [і]: поряд із *регіт — від реготу, ослін — на ослоні, двір — двора, стіл — стола* та ін. трапляються форми з [о] в закритому складі — *бідность, милость, радость* поряд із *радість, сход* (*до сход сонця*), *словця* (*і словця не сказала*), *коров, жартовлива,* і навпаки — не типова для сучасної української мови заміна [о] на [і]: *під ліб, із підліб'я* (Білодід, 1958, с. 167).

Порівняння різних редакцій творів свідчить про те, що письменник усвідомлював потребу мовної інтеграції до єдиної системи, уникаючи вузькодіалектних форм. Так, уживану в першій редакції оповідання «Салдацький патрет» слобожанську дієслівну форму *кае* письменник пізніше замінив на *каже*.

Народнорозмовна основа мови творів Г. Квітки-Основ'яненка позначилася і на такій специфічній групі слів, як іншомовні запозичення, у вживанні яких письменник орієнтувався на форми, адаптовані в усно-

розмовній стихії, а не на староукраїнську або тогочасну російську писемну традицію. Ідеться, зокрема, про таку фонетичну рису, як послідовна заміна в іншомовних запозиченнях звука [ф] народнорозмовним [хв] або [х]: *шалхвея, хвига, парахвіяни, анахтемський, хвунт, хранцузи, хранцюзька водка, охвицер, охвицерівна, хверт, картохлі, кохве, кохвейна, хвіалки, цихвіра, хвильозоп, хвилозохвия.* В адаптованих народнорозмовних формах письменник подав й інші запозичення: *патрет, хальора, кунпанія, рештанти, калавур, лепорт, турбація, сікуція, парлація, сконтоновати, салдат, мундєр, оружжо, пачепорт* та ін.

Неприродність іншомовних слів і позначуваних ними понять зі сфери високої «панської» культури для мовної свідомости селянина іноді спеціально підкреслюється оповідачем: *...А вже вона не дурно аж чотири шаги заплатила пану Сімейону за тую рихтму, як він її взива!* («От тобі і скарб»).

Гумористичний ефект створює в розповіді героя оповідання «От тобі і скарб» Хоми Масляка перекручені в дусі народної етимології назви заморських вин: *Та хоч наш Масляк пив усякії напитки, як сам опісля розказував, що, каже "пив мадеру, шатай-моргай, шатай-на-хвіст, реєвеє, барбоське, шальпанську і порчене пиво".*

Простонародні уявлення про іноземців, зокрема побутування в народній мові етноніма «німець» як загальної, не диференційованої за національною належністю назви іноземців, відображають такі слова оповідача з твору «Добре роби, добре й буде»: *...був і в аглицьких німців.*

В уснонародній, а не офіційній церковній формі вжито й особові наймення: *Хвеська, Хвенна, Хведько, Хверлущенко, пан Ахвтанасій, пан Симейон, Явдоким, Прокіп Ригорович* та ін.

Чимало у творах Г. Квітки-Основ'яненка слобожанських лексичних діалектизмів, що пізніше не закріпилися в українській літературній мові: *ке, кете* (*кете, озьміть; Ке лишень, поцятаюсь я он з тою дівчиною; Ке Кубраківна?; А ходи-ке сюди!; Ке сюди камінець* та ін.), *маботе* (*Дума сердешна Маруся, що, маботе, се з очей їй стало...*), *ськати* (*Та де ж нам луччого Василя ськати?*), *збиржа* (*Не поскупись наняти збиржу... Наум зараз шатнувсь, наняв збиржанина, і побігли що є духу з цильориком додому*) та ін.

Відмінності від сучасної норми спостережено і в морфологійній системі творів письменника, що пояснюємо як неусталеністю літературної мови на початковому етапі її формування, так і впливом місцевих діалектних рис. До таких явищ уналежнюємо, зокрема, неусталеність, порівняно із сучасними нормами, уживання закінчень *-а* (*-я*) або *-у* (*-ю*) іменників ч. р. — поряд із послідовно вживаним *закону, народу*, що відповідає сучасній нормі, слова *світ, стіл* і *двір* мають тільки закінчення *-а-*, пор.: *на край світа; трохи чи не до світа гуляли* («Маруся»); *сів... в кінці стола* (там само); *як скочить з-за стола* («Конотопська відьма»); *преводити його до двора; не пішла з двора* («Маруся»). Деякі іменники мають у родовому відмінку паралельні форми: *вертаючись до табора* і *мерщій до табору* («Салдацький патрет»); *без сорома* і *без сорому* («Маруся»); *вивів з острога* і *побігла до острогу* («Козир-дівка») (Білодід, 1958, с. 168).

У «Курсі історії української літературної мови» зазначено: «В мові Квітки широко виявлені не тільки форми типу *радости, напасти, милости, смерти, бідности* (род. відм. одн. при основі на два приголосні з закінч. *-и*, що було типове для більшості письменників XIX ст. різної діалектної належності), а й такі форми, як *пам'яти, погибели, печали*, що вже становлять безсумнівний вияв діалектної особливості. Так само, як діалектне (хоч, можливо, і не без деякого впливу рос. мови), у Квітки виступає майже цілком послідовно іменникове закінч. *-ам* (в прикметниках *-им*) в орудн. відм. множини з прийменником по: *по очам, по неділям, по травникам, по воротям, по плотам, по маленьким ярмаркам*» (Білодід, 1958, с. 168).

Значно ширшу варіантність спостережено в мові Г. Квітки-Основ'яненка серед дієслівних форм. Дві паралельні форми (з м'яким і твердим закінченням) мають, зокрема, дієслова у 3-й особі множини: *ходють, кажуть, сидять, плюють* поряд із *ходют, кажут, капотят, слухают, дзвонят, продают.*

Діалектні морфологійні риси простежуємо у формі 3-ї особи однини дієслів I дієвідміни на *-еть*: *удереть, нагулеть, ждеть, заснеть, не поможеть, колеть, ідеть, плачеть, покинеть.* Властиве народній розмовній мові вагання в уживанні цих форм засвідчують паралельні варіанти в замовленнях Явдохи Зубихи, очевидно, записаних письменником «з народних уст»: *А хто сидить та ждеть, той нехай собі заснеть* і *А хто жде та дожида, так нехай собі дріма* («Конотопська відьма»).

Вплив слобожанських говірок відображають і такі форми 3-ї особи однини дієслів I дієвідміни, як: *морга, дьорга, дрига, дума, забажа, похвата, гра, гуля, зна, запліта, прибира, збира, хова* та ін.

Не ввійшли до нормативних також дієслівні форми 3-ї особи множини II дієвідміни на *-уть*, які трапляються у прозі письменника: *бачуть, розтратють, носють, роблють, голосють*, а також дієприслівникові форми: *лежучи, голосючи, видючи, сидючи* та ін.

Неусталеність літературної норми в мові Г. Квітки-Основ'яненка, як і в інших українських письменників першої половини XIX ст., відбиває паралельне вживання дієслів недоконаного виду із суфіксами *-ова-* і *-ува-*: *підв'язовати, викидовати, випитовати, жартовати, дивовавсь, красоватись, нагадовати, торговалась, куповала, дяковав, частовати, бідствовати, рятовати* та ін. і *видумувати, підписувати, облічував, розглядував, мандрував, залічувавсь, переполіскував, потурбувати* тощо. Іноді варіюються ті ж самі лексеми: *танцювати — танцьовати, розпитовала — розпитувала, поціловала — поцілував, розказовати — розказував, орудовали — орудував* та ін.

До специфічних для початкового періоду формування рис нової літературної мови зараховуємо також уживаний у прозі Г. Квітки-Основ'яненка вказівний займенник *сей* (*сяя, сеє, се*), що його пізніше було замінено на *цей* (*ця, це*): *се було; сеє кажучи; слухаючи сюю кумедію.* У мові персонажів займенник зрідка вжито в інших варіантах: *Отцей не вигада!* («Маруся»); *...дам... отсії жаб'ячої кісточки* («Конотопська відьма»); поширені також повні форми відносних займенників: *усякії, тії, тая, самії, такеє.*

Характерною рисою досліджуваної мови є розвинута лексична варіантність, багатство синонімних рядів: *А не хто уже виспівувати, як соловейко! Защебетав, залящав, зачиркав, засвистав, затріщав...* («Маруся»); *говорять, щебечуть, розказують* («Конотопська відьма»); — *Здоров був, батьку, вельможний пане сотнику! — заклекотіла громада, загули чоловіки, залящало жіноцтво, запищала дітвора, та й поклонились йому низесенько...* (там само); *...буду тебе і поважати, і шановати* (там само); *...та й сумовав, і журивсь* (там само); *...далі вже він і сякий, і такий, і стидкий, і бридкий, і поганий, і мерзенний* (там само); *...то на ній усе чепурненько, любенько, штепненько — як на картинці* («Щира любов»).

На відміну від фонетичної варіантности, синонімійна лексична насиченість була одним з важливих чинників розвитку загальнонаціональної літературної мови.

Значення Г. Квітки-Основ'яненка у стилістичній розбудові української мови полягає в тому, що він заклав основи двох мовностильових течій української художньої прози — сміхової, гумористичної і нової в українському письменстві сентиментальної течії. У зв'язку із цим характер лексичного складу його творів різного жанрового спрямування має суттєві відмінності. У гумористичних оповіданнях і повістях письменник розвивав традиції «Енеїди» І. Котляревського й генетично споріднених з нею середньовічних «низьких» жанрів. Лексика таких оповідань Г. Квітки-Основ'яненка, як «Салдацький патрет», «Мертвецький великдень», «От тобі і скарб» значною мірою ґрунтована на просторіччі з усіма його характерними властивостями — емоційною виразністю, експресивністю, національним колоритом. Використання письменником лексичних, фразеологічних і синтаксичних засобів живого усного мовлення надає оповіданням емоційної насичености й колоритности: *Та й закрутив же носом наш Кузьма Трохимович, неначе тертого хріну понюхав! З біса-бо йому досадно стало, що увесь ярманок, і що то на місці народу було, таки, мабуть, душ з п'ятдесят, коли іще не більш, та усі ж то до єдиного, усі не пізнали, що салдат намальований, а думали, що живий; а тут, чорт його зна, відкіля узявся швець та й закепковав його роботу нінащо* («Салдацький патрет»).

Як і «Енеїда» І. Котляревського, гумористичні оповідання Г. Квітки-Основ'яненка наповнені просторічними словами зниженої емоційно-оцінної конотації: *пузо, пика, бельбахи, патли, лахва, шлятись, швандяти, лупити, не второпати, чухрати, прочухатись, забаляндрасити, шатнутись* (*по шинкам*), *бебехнути* (зі знач. 'впасти'), *процвиндрити, трощити* (зі знач. 'їсти'), *чесати* (зі знач. 'іти'), *потюпати, чкурнути, подуріти, показитися* тощо; лайливими словами, вульгаризмами: *брехун, мандрьоха, гаспидська Явдоха, суча дочка, шельмовська, анахтемська дочка, якого чорта, якого гаспида, чортма, до гаспида* тощо; близькими до лайливих висловів закликаннями, ворожбою й прокляттями: *кат їх зна, кат їх бери, лисий дідько зна, не узяв його /її/ кат, урагова мати його зна, чорт його зна, погибель його зна, так трясця ж їх матері; Щоб мені очі повилазили, щоб мені руки і ноги покорчило, щоб мені трясця, щоб на моїй твари сіло сімсот*

пістрячок та болячок, коли, каже, не зроблю так, що ти з Оленою завтра у вутрені обвінчаєшся та ін.

У зазначених оповіданнях і повістях багато народних фразеологізмів та ідіом: *аж за вухами лящало*; *на руку ковінька*; *пошити у дурні*; *чмелів слухати; дати дьору*; *не мав дев'ятої клепки*; *ханьки мняти*; *хоч око виколи*; *до нових віників буде тямити*; *аж жижки трусяться*; *хоч нехай кіл на голові тешуть*; *зна, де раки зимують*; *кишки до сміху порвати*; *туди, де козам роги правлять*; *дуба дати*; *витришків куповати*; *напекти раків*; *курам буде на сміх*; *позичати у Сірка очей*; *на ладан дихати*; *ні пари з уст*; *баляси точити*; *вихиляси строїти* тощо; порівнянь: *дметься, мов шкураток на вогні*; *минеться, як на собаці присохне*; *почервоніла, як рак*; *сидить, мов гарячим борщем похлинувся*; *глита, мов попів мурло*; *зостався, мов облизаний*; *кричать не своїм голосом*; *мов з них чорт лика дере* тощо; прислів'їв і приказок: *Коли, каже, не піп, то й не микайся в ризи*; *Якого пива наварили, таке будемо й пити*; *Собаці собача смерть*; *Катюзі по заслузі*; *Не іначе, як собаче* тощо.

Стильовій настанові на знижено-комедійний тон оповіді підпорядковано в гумористичних творах письменника й використання художніх засобів, запозичених із фольклору. Як приклад наведемо один із «портретів» конотопських «відьом», виразно позначений впливом стилістики народних небилиць: *П'ята була Домаха Карлючківна. Як ще змолоду дівувала, так така була хороша, що й розказати не можна. Зростом собі невеличка: хоч у яку хату ввійде, так головою стелі достане; суха та цибата; на голові волосся, як на кужелі вовна; а коли роззявить рот, так і лопата улізе; нісочок, як у рябця; а як дивиться з Конотопа очицями, так одним у Київ, а другим у Білагород, та й ті мов сметаною заліплені; а личком біленька, як чумацька сорочка, та ще к тому мов граблями уся твар її подряпана* («Конотопська відьма»).

З пародійною метою використав письменник у повісті «Конотопська відьма» й елементи поетики староукраїнської релігійно-культової літератури, зокрема композиційний прийом «єдиноначатія» — усі чотирнадцять розділів повісті мають подібний зачин. Комедійний ефект підсилює в повісті також знижено-пародійне використання церковнослов'янської лексики. Інколи таке застосування лексичних особливостей релігійних текстів спостерігаємо і в мові автора: *Відщеннула йому двері, кличе його, кличе; аж нема гласу, ні послушанія; лежить наш пан сотник, мов одубів.* Проте найвиразніше пародійна функція цього стильового прийому застосовується в мовній партії одного з головних персонажів «Конотопської відьми» — писаря Пістряка. Мова Пістряка — це комічна суміш перекрученої церковнослов'янщини, тогочасного російського канцеляриту й українського просторіччя. Ось зразки цієї мови: *Зіло для нашого братчика, хитрого та розумного писаря, любезноє діло єсть, єгда начальствующий такий дурень, як наш пріснопоминаємий пан Забрьоха! Не оскудіє і десниця, і шуйця і восполняється кишеня і скриня. Не вменш, боже, таківських!; Горе, Уласовичу! Горе постиже мою утробу до раздраженія!; Чи ви обуяли? — закричав на нього. — Чи ви таки попросту одуріли? Вам не довліг ніякого*

рішення іспускати без потребности моєї, затим, що треба усякоє діло угозбити і законнеє присовокупленіє соєдинити...

На іншій стильовій основі ґрунтована мова сентиментальних творів Г. Квітки-Основ'яненка. Природно, що у віднайденні мовностильових засобів для творення нейтрального й високого прозового стилів, письменник звертався передусім до джерел українського фольклору. Мова народної словесности, що її можна кваліфікувати як загальнонародну наддіалектну модель, її естетичне багатство до певної міри компенсувало відсутність таких необхідних для формування багатостильової національної літературної мови наддіалектних систем, як міське койне і усне мовлення вищих верств суспільства. Уснопоетична народна творчість, що сконденсувала в собі живу історичну пам'ять народу, його духовне життя, стала тією основою, на якій формувався середній і високий стиль української літератури. Як зазначав Г.А. Левченко, «у "Марусі" українська народна мова представлена значно ширше, різнобічніше, ніж у попередній творчості і, в тому числі, в "Салдацькому патреті". Квітка не тільки повніше використовує розмовну побутову мову. Змальовуючи Україну... Квітка повинен був перенести увагу в своїх стилістичних шуканнях з знижених типів розмовної мови на фольклорно-пісенні форми мови» (Левченко, 1946, с. 93).

У стилі народнопісенної поетики послідовно витримано зображення головної героїні повісті «Маруся». Виразно позначено фольклорним впливом уже портрет Марусі на початку твору: *Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані.*

Традиційні фольклорні епітети й порівняння, поширені в народній творчості пестливі форми іменників і прикметників, повні прикметникові й займенникові форми постійно супроводжують образ Марусі, створюючи ліричну, народнопісенну тональність оповіді: *Почервоніла, як калина, закрилась рученьками і голову похилила*; *Схилила головоньку на білую ручку, а слізоньки з очиць так і капотять!*; *стрепенулась, як тая рибонька*; *так би і летіла до Василя, як та голубка до голуба*; *довго дивилася йому у вічі, як тая ясочка* та ін.

Як зазначала О.М. Муромцева, домінувальну групу серед емоційно-експресивної лексики у Г. Квітки-Основ'яненка становлять зменшено-пестливі слова. На думку дослідниці, це відбиває, з одного боку, рису, властиву мові українського народу, з іншого, — свідчить про надзвичайно сильний фольклорний струмінь у творчості письменника. Крім того, цю лексичну особливість можна пояснити й свідомим бажанням Г. Квітки-Основ'яненка довести здатність української мови виражати високі почуття (Муромцева, 2008, с. 16). Значну кількість зменшено-пестливих лексем містить, наприклад, опис ранку на початку повісті «Маруся», пор.: *вітерець, гілочки, соловейко, пісеньки, стеблинки, на сонечку, травонька, тихесенько, ріденький туманець, як клубочки* тощо. Поширеним є вживан-

ня знижено-пестливої лексики у звертаннях: *батечку, тіточко, тітусю, паниченьку, добродієчку* і под. (Муромцева, 2008, с. 16).

Фольклорні епітети і звертання письменник уживає і в сценах зустрічей Марусі з Василем, відтворенні розмов і освідчень закоханої пари, напр.: *Не сердься на мене, не відворочуйся, не затуляй очиць твоїх білою рученькою; дай її мені сюди, нехай пригорну її до свого серденька, та тогді і вмру, коли тобі невгодна щирая моя любов!;* або в таких звертаннях: *Марусенько, моя лебідочко, зірочко моя, рибочко, перепілочко!; мій сизий голубоньку; моя зозуленько; моя перепілочка; моя лебідочка; мій соколику; мій лебедику; мій соколику милий; моє серденько; моя паняночко; мій козаченьку; моя галочка.*

Деякі сцени повісті відтворюють уснорозмовні обрядові структури. Так, звернений до батьків монолог Марусі з благанням не розлучати її з коханим написано у формі народних голосінь: *Таточку! голубчику! Соколику, лебедику! Матінко моя ріднесенька! Утінко моя, перепілочка, голубочко! Не погубляйте свого дитяти; дайте мені, бідненькій, ще на світі пожити! Не розлучайте мене з моїм Василечком. Не держіть мене як дочку, нехай я буду вам замість наньмички: усяку роботу, що скажете, буду робити і не охну. Не давайте мені ніякої худобоньки: буду сама на себе заробляти, буду вас доглядати і шановати, аж поки жива. Хоч один годочок дайте мені з Василечком пожити, щоб і я знала, що то за радість на світі!..*

Дослідник творчости Г. Квітки-Основ'яненка Агапій Шамрай зазначав: «Прощання Марусі із своїм коханим на кладовищі, промови батьків над її труною — остільки емоціональні, що втрачають навіть риси розповідного стилю, наближаючись до чистої лірики, прибираючи то форм голосіння, то пісенного ладу... Виразна ритмічність його мови розкриває нам у деякій мірі секрети творчої лабораторії письменника, показує на той матеріал, що служив йому для витворення нового прозового стилю. Це безперечно вплив народної поезії» (Шамрай, 1930, с. 21).

У пошуках мовної основи високого повістевого стилю Г. Квітка-Основ'яненко не міг не звернутися і до такого традиційного писемного джерела, як церковнослов'янська мова релігійних текстів. Проте якщо фольклорні мовні елементи входили в українськомовний прозовий текст як його органічний складник, то адаптація церковнослов'янської лексики і синтаксису зазнавала значних труднощів. Основною причиною, що стала перепоною на шляху засвоєння новою українською літературною мовою церковнослов'янських мовних елементів, була русифікація української церкви.

Майже одразу після приєднання України до Росії було запроваджено цензуру церковних видань. У 1720—1721 рр. російський уряд видав указ, згідно з яким в Україні дозволяли друкувати лише ті церковні книжки, що повністю узгоджені з російськими виданнями. З богослужбових текстів усували всі особливості української мови. За Катерини II було введено обов'язкову російську вимову в богослужбові відправи, заборонено вживати українську мову в проповідях і наближати до української вимову релігійних текстів, написаних по-церковнослов'янськи (Житецький, 1987, с. 141—142; Дорошенко, 1970, с. 80—81).

Українська словесна культура, що почала формуватися на основі народнорозмовної мови, була штучно відторгнена від її давніх джерел — розвиненої писемної культури Київської Руси. Їх спадкоємний зв'язок унаслідок російської колонізації було перервано. Привілеї на використання церковнослов'янської спадщини як базової для нової літературної мови перейшли до імперського народу. У процесах становлення російської літературної мови, що активно відбувалося протягом XVIII ст., церковнослов'янській мові, як відомо, належала провідна роль.

Русифікація церкви й богослужбової відправи, позбавивши українську народну культуру її природних зв'язків зі сферою елітарної духовної культури, які за повноцінного національного розвитку активізуються в добу утворення літературних мов, загальмувала формування елітарної літератури на національній основі. Проблема віднайдення мовного стилю, який би адекватно відтворював високі сфери національного духовного життя, наштовхувалася на значні труднощі. Розв'язати її зміг лише геній Т. Шевченка, але частково — у межах поетичної мови. Створення ж розвиненої прозової мови із широким стилістичним діапазоном в умовах функціонально обмеженого побутування української мови в першій половині XIX ст. було неможливим. Саме тому майже всі українські письменники цієї доби, зокрема й Т. Шевченко, писали прозові твори поросійськи. Українськомовна проза Г. Квітки-Основ'яненка, його спроби створити на ґрунті рідної мови високий літературний стиль є поодиноким винятком, і в цьому передусім полягає значення його творчости для становлення нової української літературної мови.

Мовні вади, властиві насамперед сентиментальним творам Г. Квітки-Основ'яненка, пояснюємо зазначеними вище об'єктивними причинами. Одним із недоліків мовностильового оформлення аналізованих оповідань і повістей письменника є те, що церковнослов'янська лексика, яку він використовував, згідно з тогочасною мовною реальністю, у формах, наближених до російської вимови, порушувала мовностильову цілісність українського тексту, вносила в нього певний стилістичний дисонанс.

Найбільшу питому вагу церковнослов'янська лексика становить у тих епізодах творів, де оповідач проголошує певну повчально-моралістичну сентенцію. Майже всі сентиментальні твори Г. Квітки-Основ'яненка починаються з таких вступів-роздумів, що за стилем наближаються до релігійної проповіді і становлять своєрідну ідейно-тематичну преамбулу. Цитати зі Святого Письма, значна кількість церковнослов'янізмів властиві також мові тих персонажів, які є речниками моралістичних настанов автора, зокрема Наума Дрота з повісті «Маруся», Тихона Бруса з оповідання «Добре роби, добре й буде», Олексія Таранця з повісті «Щира любов».

Церковнослов'янізми й цитати з релігійних текстів Г. Квітка-Основ'яненко вводить у тих русифікованих формах, у яких вони побутували в тогочасній релігійно-проповідницькій мові, лише злегка українізуючи вимову церковнослов'янських або російських слів: *Ей, молись, щиро молись! пам'ятуй, що у «Отченаші» читаєш: да будеть воля твоя, ізбави нас*

од лукавого! («Маруся»); *Тим-то й горе, що й сам милосердний господь, що милосердію його і міри нема, та й той не змилувався над нашими або дітськими слізьми. Адже ж чули, як панотець-батюшка нам розказував, як у старовину господь прогнівався на людей, у однім городі, що відступилися від создателя, царя свого, та почали п'янствовати, бездільничати, красти, промеж себе убійство і усякії скверніі діла робити, і об'явив їм, що на усіх вас, каже, пішлю вогонь з неба і попалю усіх; коли ж обрітеться між вами хоч одна правідна душа, так через такого тільки усіх вас помилую. Як же не знайшлося промеж них ні одного праведного, та вони усі і погибли на вікі вічні* («Добре роби, добре й буде»); *Адже пам'ятуєте, що Сифа, Адамового сина, рід та звали синами божими, а Каїнів рід — синами чоловіческими. Хоч воно і не те, що благородні і прості, як ми тепер зовемо, а усе одні луччі, а другі нижче. З того-то віку так і пішло. І як стали мішатися сини з роду Сифового з родом Каїновим, от і умножилися гріхи на землі до ність кінця, і так що бог істребив їх водою* («Щира любов»).

До релігійно-проповідницьких рис у мовленні персонажів Г. Квітки-Основ'яненка належать численні утворення на *-аніє*, *-еніє*, що позначають абстрактні поняття: *помишлєнія, созданіє, посміяніє, сженіє, рожденіє, воздиханіє, неоставленіє* та ін. До цієї ж лексичної групи зараховуємо слова на позначення церковних відправ, обрядів і свят: *до пана дяка на розгрішеніє; до церкви на посвященіє; до церков на одіяніє; без покаянія* та ін. Впливом релігійної лексики пояснюємо і такі слововживання, як: *пристрасщатись до уременного; батько скорбящий; на вічную жизнь; гріх смертельний; непорочна, як голуб білий; відкриваються усі злії діла; посила їм благодітелів; помогав немощним та болящим; премудрії речі; многії літа; добрії і покірнії діти; катюжії руки; святеє діло; за його гріхи й неправди прежнії; усе зле та лихеє* тощо.

Деякі церковнослов'янізми зафіксовані у просторічно адаптованих формах: *перед вутренею; туто постижно вмершому.*

Крім церковнослов'янізмів, значний за обсягом пласт лексики в сентиментальних творах Г. Квітки-Основ'яненка становлять русизми. За джерелом походження і стильовими характеристиками їх поділяємо на три групи.

До першої групи належать лексеми, запозичені з російської народнорозмовної мови. Переважання їх у мові письменника пояснюємо міжмовними контактами слобожанських говірок із сусідніми російськими в територіальних умовах українсько-російського пограниччя. Ці запозичення з російської мови письменник зафіксував згідно з їх реальним побутуванням у формах, адаптованих в українськомовному середовищі: *парень, парень важний, парнюга, горниці, лучче, вп'ять, безспрося, хвабрий, зділай милость, іспідліб'я, розговорює, урем'я, уременно, рябіти* (рос. *«робеть»: Так обрябіла при вас*), *пропитовати* (рос. *«пропитывать» — «годувати»*), *любезне діло, не царамонься, абеда / абєда* (рос. *«обида»*), *кріпко полезна вещ, натощака, не мішай* (зі знач. *«не заважай»*), *до якої вещі, у дрімучому лісі, не звісні від своєвольників, чуствуєш, на почотному чоловікові, совіт добрий, батрак, на*

опрочих плюють, дівочка, скитався, з її діверями, щеголяй, іменно, бездільник, досаждаєш, білоручка, надвоє думала, тут-здесь, волшебствує тощо.

Лексичну невнормованість початкового періоду становлення української літературної мови відображає паралельне вживання в мові творів Г. Квітки-Основ'яненка слів-дублетів, перше з яких українське, а друге — російське: *треба — надо, тутечка — здесечка, хіба — разві, каже — говорить* і под. Цю особливість мови письменника В.М. Русанівський трактував як відображення рис слобожанського говору першої половини XIX ст. (Русанівський, 2001, с. 157). Наведені приклади можна продовжити: *тут-здесь; шутливий* і *жартовливий; парень* і *парубок; старик, старичок* і *старий; город* і *місто; городянка* і *міщанка; на посад* і *на покуть; дядюшка* і *дядько; колдун* і *чаклун* та ін.

Низка характерних деталей в оповіданні «Салдацький патрет» ілюструє вплив територіальної близькости російської мови на говірки Слобожанщини. Українські парубки з'являються на ярмарці, *співаючи московської пісні "При далінушці стояла"*. Вони ж полюбляють похизуватися в розмові російським слівцем: *Пайдем, хлопці, дальш*. У мовленні персонажів поширені також властиві російській мові звернення і форми ввічливості: *ходи сюди, дядюшка!; Ваше благородіє, господа солдатство!; господа служба; Здрастуй, дядюшка!; Добре, тьотушка, ходіть* та ін.

Джерелом другої лексичної групи запозичень із російської прози у творах Г. Квітки-Основ'яненка було тогочасне російське ділове мовлення. Оскільки протягом XVIII ст. адміністративно-ділова сфера в Україні була уніфікована за законами Російської імперії і староукраїнське ділове мовлення заступила офіційна російська мова, письменник, відтворюючи ці сфери тогочасної української дійсности, неминуче був змушений звертатися до відповідної російської лексики. Згідно з мовною реальністю українського села початку XIX ст. проза письменника наповнена російською термінологією, що панувала в адміністративно-урядовій, судочинній і військовій справах, пор.: *уїзд, волосне правленіє, справник, обиватель, розбор зділать, неплатящі общественного, наділеніє обирателей полем, недоїмка, письмоводитель, свідитель, слідствіє проізводить, понятиї, закон сполнити, на місці преступлєнія, представляй доказательства, обществу приказати* тощо.

Багато лексем запозичено через посередництво російської мови з військової термінології, зокрема назви осіб за військовим чином або повинністю: *охвицер, копитан, салдат, командерство, калавурний*; зброї: *оружжо, піка, нагайка, пушка*; предметів військового побуту: *мундєр, муниція, провиант, прибор* тощо.

Вимушене засвоєння штучної системи російської адміністративно-ділової мови нівечило розум і вдачу тих українців, котрі намагалися «вибитися» в начальство і вже перед тим були інтелектуально й духовно скалічені чужомовною освітою. Ці обставини й сформували поширений тип «письменного» українця — недорікуватого морального каліку, увічненого в класичних образах Шельменка-денщика і сільських писарів.

Повну несумісність убогої мови писарів, скаліченої впливом чужого бюрократичного канцеляриту, із живим усним словом українського селянина відтворено в багатьох діалогах. Наприклад, бесіда селянки із представниками сільської влади в повісті «Сердешна Оксана»:

— Та'дже твій Охрім вже вмер, — казав голова. — І состоїть исключенним із ревізьких казок і з общественних відомостей — підхопив писар, мотнувши патлами, і покинув писати. — Та знаю, що вмер, — казала Векла, — і стоїть заключенним у відомості, як пан писар по-письменному каже.

— Казусное діло! — обізвавсь-таки писар, штрикаючи себе пальцем у лоб. — Не імієтьcя приміру. Треба — надобно спросити у господина ісправника разрішенія.

— Та нічогісінько свого не треба, — сказала удова. — Ти таки, пане писарю, і не розрішайся, і не казися, — а ось, що, панове громадо, зробіть... («Сердешна Оксана»).

Над незбагненністю російської канцелярської мови іронізує і оповідач гумористичних творів Г. Квітки-Основ'яненка: *...а тут і почали писати — не против ночі розказуючи — оправки, та очні ставки, та свидітельські показанія, та ... куди! усього і не згадаю, і не вимовлю, як там у суді зоветься; а тільки звелося на те, що таки Хомі дали добру прочуханку та ще узяли і підписку, "що, каже, доволен і жаловаться нігде не буду", та на самий чистий четвер і відпустили* («От тобі і скарб»).

Якщо проаналізовані дві групи запозичень із російської мови у творах Г. Квітки-Основ'яненка відповідали життєвій мовній реальності і їх письменник уживав для адекватного мовного відтворення дійсности, то русизми третьої групи мають інше походження. Використання їх обмежене сентиментальними творами, що вимагало від письменника створення нових словесно-мистецьких форм, для яких побутова народнорозмовна мова була завузькою. Природно, що Г. Квітка-Основ'яненко, який починав літературну творчість із російської мови і продовжував писати паралельно з українськомовними російськомовні твори, у стильових пошуках ще не розробленого в українській художній мові прозового жанру звернувся до літератури російського сентименталізму. Найвиразніше спостерігаємо вплив відповідної стилістики російської літератури для відтворення почуттів і переживань героїв: *Та й припала йому на плече, зазираючи йому у вічі, та так пильно, ніби той баранчик, що його хотять різати, а він жалібно дивиться, так і вона зиркнула на Василя, а сльозинка, неначе тая росочка на цвіточку, так у неї в очицях засяла; та так жалібно, як тая сопілочка заграла, так вона його спитала: — Як же ти мене після сього покинеш?* («Маруся»); *Не розпитуйте ж мене, яково було нашій Оксані: хіба б жаром на полом'ї писати та іскрами засипати, так тогді б потрапив, як списати...* («Сердешна Оксана»); *А тим часом гуляла з подружками, як птичка у аері: була веселенька, як день у маї місяці, жартовлива, як вітерець у садку меж квіточками, приязнива до усякого, як красна весна, звичайна проти всякого, як панянка, а роботяща, як бджілка, і як та робила усе медок, так і у Галочки усяка робота була до діла і до добра* («Щира любов»).

Зі словника російської сентиментальної прози письменник запозичив і такі вислови, як: *поблiднiв наш Василь та вп'ять і похмуриться* («Маруся»); *усіх презрю для тебе* (там само); *а як побачила тебе, світ мені незмилився, усім я нудила, усюди я скучала* (там само); *такі думки постигли її* («Щира любов»); *дух захватує* (там само); *Без тебе я не жив, а маявся* (там само); *ти ніж мені у серце встромляєш* (там само); (серце) *кріпко у ній бушовало* (там само) тощо; порівняння й метафори: *мов тая птичка* («Сердешна Оксана»); *мов чижичок проспівав* («Щира любов»); *як полом'я спихне* («Сердешна Оксана»); *Се все Оксана чула і як на вогні горіла* (там само); *очиці, як жар* («Щира любов»); *Я, мов птичка, вибилась з хмарочок густесеньких та темних, біля сонечка літаю* (там само); *А та, сердешна, бліда-бліда, як глина, руки зчепила, серце так і колотиться, душа боїться, і усім тілом трепещеть...* (там само); *Він так і обмер, поблід, як стіна, впав на стіл* (там само) тощо.

Особливо багато подібної фразеології в мові оповідача і в діалогах повісті «Щира любов». Майже суцільно русифікована мовна партія Олексія Таранця, батька Галочки, що намагається говорити «по-вченому» з «благородним» офіцером — нареченим дочки. Мову Таранця характеризують такі вислови, як: *Молод чоловік, та який приятний!; Та що за преумнії розговори говорив; кріпка полезна вещ від усього; коренна мужичка; до усього доброго ретиві* тощо.

Якщо використовувані Г. Квіткою-Основ'яненком фольклорні елементи високого стилю органічно доповнювали народне розмовне мовлення, то штучність уведених стильових ознак тогочасної російської сентиментальної прози, мова якої ґрунтована переважно на зразках французької літератури відповідного жанру, а відтак була далекою і від власних народних мовних джерел, не кажучи вже про українські, порушувала гомогенність мовної основи сентиментальних його творів. Зловживання сентиментальною російськомовною стилістикою знизило художню вартість деяких його творів, зокрема таких, як «Щира любов» і «Божі діти». Показово, що надмірна залежність від зразків російської прози в цих творах негативно вплинула і на ідейно-тематичне і на мовностильове оформлення зазначених творів — надуманий неприродний конфлікт і надмірна ідеалізація героїв поєднується з перевантаженням тексту запозиченими мовностильовими засобами.

Значно вдалішими є ті сентиментальні українськомовні твори письменника, у яких автор обмежено використовував російськомовні елементи художнього стилю, надаючи перевагу питомим джерелам фольклорної поетики.

Отже, аналіз української прози Г. Квітки-Основ'яненка дав змогу виділити такі мовні джерела його творчости:

1) народнорозмовна мова українського селянства Слобожанщини;

2) мовностильові засоби українського фольклору;

3) церковнослов'янська мова і релігійні тексти;

4) російська мова у трьох її стильових різновидах — уснорозмовному, офіційно-діловому і художньому.

Перші два питомі джерела становлять мовностильову основу всіх творів Г. Квітки-Основ'яненка, тоді як церковнослов'янізми і русизми властиві лише творам сентиментально-дидактичного жанру. Використання їх було пов'язане з пошуками мовних засобів для формування високого літературного стилю. Складність цього завдання у зв'язку з вилученням української мови з адміністративно-ділової, релігійної та освітньої сфер у колоніальних умовах Російської імперії, обмеження форм її побутування усноразмовними різновидами і фольклором зумовили певні мовностильові прорахунки у творчості Г. Квітки-Основ'яненка. Це не применшує, проте, визначальної ролі літературної діяльности першого українського прозаїка в історії нової української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

Білодід І.К. (ред.). (1958). *Курс історії української літературної мови: у 2 т.* Том І. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.

Грицютенко І.Є. (1972). *Естетична функція художнього слова: в українській прозі 30—60-х років XIX століття.* Львів: Вид-во Львів. ун-ту.

Дорошенко Д. (1970). *Короткий нарис історії Християнської Церкви.* Друге доповнене видання. Вінніпеґ.

Житецький П.Г. (1987). «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. *Вибрані праці. Філологія.* Київ: Наукова думка.

Квітка-Основ'яненко Г.Ф. (1981). *Зібрання творів: у 7 т.* Том III. Київ: Наукова думка.

Левченко Г.А. (1946). *Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст.* Київ — Харків: Радянська школа.

Медведєв Ф. (1968). Вклад зачинателя: до 190-річчя з дня народження Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. *Прапор, 11*, 82—86.

Муромцева О., Муромцев І. (2008). Григорій Квітка-Основ'яненко в історії української літературної мови. І. Муромцев (упоряд.), *З історії української літературної мови: вибрані праці* (с. 9—24). Харків: Сучасний друк.

Пилинський М.М. (1976). *Мовна норма і стиль.* Київ: Наукова думка.

Русанівський В.М. (2001). *Історія української літературної мови.* Київ: АртЕк.

Шамрай А. (1930). Шляхи Квітчиної творчості. Г. Квітка-Основ'яненко, *Вибрані твори: у 2 т.* Том І. Харків — Київ: Книгоспілка.

Статтю отримано 21.03.2024

REFERENCES

Bilodid, I.K. (1958). *History of the Ukrainian literary language course: in 2 vols.* Vol. I. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR (in Ukrainian).

Doroshenko, D. (1970). *A brief outline of the history of the Christian Church.* Updated second edition. Winnipeg (in Ukrainian).

Kvitka-Osnovianenko, H.F. (1981). *Collection of works in seven volumes: in 3 vols.* Vol. III. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Levchenko, H.A. (1946). *Essays on the history of the Ukrainian literary language of the first half of the 19th century.* Kyiv — Kharkiv: Radianska shkola (in Ukrainian).

Medvedev, F. (1968). Contribution of the initiator: to the 190th anniversary of the birth of G.F. Kvitka-Osnovianenko. *Prapor, 11*, 82—86.

Muromtseva, O., & Muromtsev, I. (2008). Hryhoriy Kvitka-Osnovianenko in the history of the Ukrainian literary language. I. Muromtsev (Ed.), *From the history of the Ukrainian literary language: selected works* (pp. 9—24). Kharkiv: Suchasnyi druk (in Ukrainian).

Pylynskyi, M.M. (1976). *Language norm and style.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Rusanivskyi, V.M. (2001). *History of the Ukrainian literary language*. Kyiv: ArtEk (in Ukrainian).
Shamrai, A. (1930). Paths of the Kvitka's creativity. H. Kvitka-Osnovianenko, *Selected works: in 2 vols*. Vol. I. Kyiv — Kharkiv: Knyhospilka (in Ukrainian).
Zhytetskyi, P.H. (1987). Kotliarevskyi's "Eneida" in connection with the survey of the Ukrainian literature of the 18th century. *Selected works. Philology*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Received 21.03.2024

Larysa Masenko, Doctor of Philology, Professor, Leading Researcher
in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: masenko14@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-7759-4734

HRYHORIY KVITKA-OSNOVYANENKO AS A FOUNDER OF PROSE GENRES OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article analyzes the role of the creative work of Hryhoriy Kvitka-Osnovyanenko in the formation of the novel Ukrainian literary language. The writer laid the foundations of two linguistic and stylistic trends of Ukrainian literary prose, namely laughing and humorous one thus continuing the Ivan Kotlyarevskyi's activity, and a new for the Ukrainian literature sentimental one. The article is mainly focused on highlighting the vernacular specificity of the H. Kvitka-Osnovyanenko's stories and novels reflected in phonetic, morphological and syntactic features. The lexical structure of the writer's language, which is based on the contemporary patois of the Slobozhanshchyna region with Church Slavonicisms and Russianisms inclusions, is studied in detail. The wealth of the synonymous series as well as the high variability of the word forms, which may be explained by the absence of stable norms at the initial stage of the formation of the literary language, are noted. The lexical irregularity and territorial proximity to the Russian dialects areals led to some cases of the parallel use of Ukrainian and Russian lexemes to denote the same realities in the texts of H. Kvitka-Osnovyanenko.

Searching for linguistic means for the formation of a high style, the writer turned to folklore sources as well as to imitation of contemporary works of the sentimental Russian literature. The results of the study have proved that the folklore sources used by H. Kvitka-Osnovyanenko organically complemented the vernacular nature of his works, while the linguistic and stylistic adoptions from the Russian literature broke the homogeneity of the linguistic basis of individual works of the sentimental genre affecting their ideological and thematic solution. However, these drawbacks do not diminish the fundamental importance of the legacy of the first Ukrainian novelist in the history of the Ukrainian literary language.

Keywords: *Ukrainian literary language, Slobozhanshchyna patois, Church Slavonicisms, Russianisms, lexical variability.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.105
УДК 811.161.2'373.45.613"20"

Г.М. КУЦАК, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
вул. Григорія Сковороди, 2, м. Київ, 04655
E-mail: hannakutsak@ukma.edu.ua
https://orcid.org/0000-0001-7901-2669

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У СЛОВОТВІРНОМУ ОСВОЄННІ НОВІТНІХ ЗАПОЗИЧЕНЬ ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ ДІЙ І СТАНІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ XXI ст.

У статті проаналізовано словотвірне освоєння новітніх іншомовних лексем для позначення дій і станів в українській мові XXI ст., установлено тенденції відбору словотворчих засобів для їх дієслівного оформлення в контексті словотвірних норм. Систематизовано регулярно вживані питомі дієслівні словотворчі суфікси, що експлікують процесуальну семантику в освоєних чужомовних лексемах, виявлено варіанти їх адаптування до дієслівної системи української літературної мови.

***Ключові слова**: новітні запозичення, словотвірне освоєння, питомі словотворчі дієслівні суфікси, питомі словотворчі дієслівні префікси, чужомовні основи.*

Поповнення лексичного складу української мови новими одиницями завжди привертало увагу науковців. Запозичення для позначення нових процесів, технологій, концепцій і под. особливо помітні в науковому й публіцистичному писемному мовленні. Іншомовні слова як джерело поповнення лексичної системи, вплив внутрішньомовних і позамовних чинників на лексико-семантичну, словотвірну адаптацію запозичень в українській мові, а також словотвірні моделі із чужомовними формантами досліджували О.А. Стишов (Стишов, 2005), В.М. Фурса (Фурса, 2005), М.І. Навальна (Навальна, 2011), І.О. Коробова (Коробова, 2013), Ю.В. Романюк (Романюк, 2013), Л.М. Архипенко (Архипенко, 2014), О.О. Тараненко (Тараненко, 2015), Я.В. Битківська (Битківська, 2019), М.П. Баган

Цитування: Куцак Г.М. (2024). Основні тенденції у словотвірному освоєнні новітніх запозичень для позначення дій і станів в українській літературній мові XXI ст. *Українська мова, 2*(90), 105—120. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.105

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

(Баган, 2020), В.П. Олексенко (Олексенко, 2021) та ін. Проблему нормативного освоєння іншомовної лексики, кодифікації новітніх запозичень порушували Н.Ф. Клименко (Клименко та ін., 2008), К.Г. Городенська (Городенська, 2009; 2013; 2020), Т.А. Коць (Коць, 2010), Є.А. Карпіловська (Карпіловська, 2011; 2012), Л.П. Кислюк (Кислюк, 2013) та ін.

На початку XXI ст., а надто у другому його десятиріччі, чужомовні одиниці потрапляли до української наукової мови та публіцистики так стрімко, що лінгвісти з об'єктивних причин подекуди не встигали оцінити доцільність їх уживання. Така активізація запозичень спричинила певну невпорядкованість: пристосування до граматичного ладу української мови відбувається неоднаково, часто з хитаннями у словотвірному освоєнні. На думку К.Г. Городенської, «аналізові нових словотвірних явищ, спричинених глобалізаційними впливами, процесів освоєння новітніх запозичень нерідко бракує критичної лінгвістичної оцінки, об'єктивності, фахових рекомендацій щодо потреби та доцільності їх уживання» (Городенська, 2013, с. 4). Освоєння запозичень у будь-якій національній мові потрібно ґрунтувати на традиціях їх уживання. Кодифікацію мовних одиниць пов'язують з упорядкуванням набутих у певний період розвитку мови змін, зумовлених об'єктивними чинниками. Її витлумачують також як «цілеспрямовані й свідомі селективні процеси вироблення норм літературної мови» (Скопненко, Цимбалюк, 2007, с. 183). Кодифікацію норми визначають як систематизацію «мовних явищ у словниках, граматиках, довідниках з культури мови, що орієнтують мовців на взірцеву *літературну мову*, дотримання установленої мовної норми» (Єрмоленко, 2004, с. 260).

Освоєння лексичних одиниць, запозичених з інших мов, — складний процес, який потребує випробування часом, мовною практикою, різними мовними нормами і передбачає, з одного боку, увідповіднення нової лексики з основними закономірностями української граматики, узвичаєними в мові словотвірними моделями, установлення несуперечливости освоюваної лексики соціокультурному характеру національної мови, підпорядкування чужомовних одиниць загальним стилістичним нормам мови-реципієнта; з іншого, — систематизацію сформованих нових правил, коригування комплексу мовних одиниць. Саме тому деякі явища в мовній практиці треба оцінювати в контексті прескриптивної норми, яку в українському мовознавстві витлумачують як «сукупність тенденцій відбору і правил уживання мовних засобів» (Коць, 2010, с. 175).

Лінгвісти вважають, що кодифікацію мовної одиниці завершує її фіксація в нормативних, загальномовних і галузевих словниках (Карпіловська, 2008, с. 151). За сучасних умов її ускладнено обсягом і динамікою їх надходження, розширенням функційних різновидів текстів, у яких постають нові чужомовні одиниці, що відбивають глобалізаційні процеси. До того ж, як констатувала Є.А. Карпіловська, «друковані й електронні тексти подають строкату картину побутування в мові означень нових понять суспільного життя, зокрема літературного стандарту й різнотипних субстандартів сучасної української мови» (там само). Систематизація пра-

вил у різних підсистемах мови відбувається неоднаково. Кодифікацію лексичних одиниць науковці вважають складнішою за кодифікацію, наприклад, ортографійних, частково й граматичних одиниць, які можна перевірити у відповідних словниках (Єрмоленко, 2014, с. 6). Наявність слова в лексикографійних працях не завжди потверджує його кодифікацію. За спостереженнями С.Я. Єрмоленко, те, що донедавна критерієм найвищої оцінки вважали кодифікацію норми в академічних словниках, сьогодні нейтралізовано (там само, с. 3). Демократизація суспільства, стрімкий розвиток нових технологій, застосування яких виходить за межі спеціалізованих сфер людської діяльности і які стають ближчими до пересічних громадян, а також відчутна стильова дифузія спричинили в аналізований період певну неусталеність принципів запозичення лексичних одиниць.

Мета цього дослідження — проаналізувати словотвірне освоєння в українській літературній мові XXI ст. чужомовних основ для позначення дій і станів, визначити тенденції відбору словотворчих засобів для їх дієслівного оформлення.

До аналізу залучено дієслова, утворені переважно на українському ґрунті від чужомовних основ, одні з яких уже потрапили до реєстрів словників української мови [1], а інші поки що використані у спеціальному вжитку мовної практики в першій чверті XXI ст.

Установлюючи кодифікаційні ознаки слова, лінгвісти беруть за основу насамперед писемні тексти, що ілюструють уживання мовної одиниці, неодноразово зафіксованої з тією самою семантикою в певному (так само й фаховому) контексті. Швидке входження слів-чужинців до мовної практики сучасного українського суспільства й активне вживання їх у професійних сферах спонукають до вивчення засобів пристосування запозичень, аналізу відповідности / невідповідности цих засобів чинним нормам і систематизації найтиповіших уживань освоєних іншомовних одиниць. Значної кількости нових освоєних запозичених лексем поки що немає в нормативних, загальномовних чи галузевих словниках.

Відстежити появу нових мовних одиниць у науці й техніці активно допомагають тексти засобів масової інформації та фахові тексти різних галузей. Вони найвиразніше оприявнюють те, як мова «реагує» на глобалізаційні процеси: як поповнюється лексикон української мови, які зміни відбуваються у словотвірному освоєнні чужомовних одиниць. На думку Н.Ф. Клименко, «активна соціодинаміка впливає на лінгводинаміку, на розвиток лексики мов, активність та продуктивність словотвірних способів» (Клименко, 2017, с. 1).

Тривалий період українському науковому мовленню був властивий іменний характер — переважали терміни-іменники. Серед них було чимало лексем для позначення опредметнених дій і станів. Живомовна основа українського лексикону сприяє його врівноваженню в межах поняттєвих категорій у книжному мовленні: збільшенню кількости діє-

[1] До цих дієслів у дужках подано покликання на словники, у яких їх зафіксовано.

слів-термінів, які дедалі активніше замінюють іменники для позначення опредметнених дій і станів. Основний ресурс граматичного маркування освоєних одиниць у сучасній українській літературній мові становить суфіксальний словотвір. Саме тому на етапі динамічного входження нових чужомовних одиниць актуальним і надалі є їх словотвірний аналіз.

Мовна практика сьогодення засвідчує деяку неоднозначність у сприйманні й адаптуванні запозичень. З одного боку, намагання українців «долучитися» до глобалізаційних процесів спричиняє негативну тенденцію — появу значної кількости чужомовних одиниць в українському лексичному корпусі, з іншого, — прагнення мовців уживати звичні словоформи зумовлює позитивну тенденцію: використання питомих словотворчих засобів для пристосування іншомовних слів. Це відбувається переважно за допомогою продуктивних формантів з огляду на внутрішні закони сучасної української літературної мови. За узагальненнями О.Н. Синявського, у практичному застосуванні мають значення лише продуктивні словотворчі засоби, які можуть творити нові слова, тобто ті з них, що в підсвідомості народу сприймані «як живі словотворчі елементи» (Синявський, 2018, с. 117).

Широке вживання словотворчих засобів в освоєних запозиченнях робить їх упізнаваними, тому сучасне суспільство сприймає іншомовні одиниці здебільшого без проблем, за потреби пристосовує їх до української граматики, утворюючи від них іменники, прикметники, дієслова.

У досліджуваний період у практиці освоєння запозичень спостерігаємо тенденцію до активізації дієслівної деривації. У реєстрі «Словника української мови» у 20 томах (далі — СУМ-20) дієслова-інновації становлять значну частку всіх новотворів (Широков та ін., 2018, с. 80). Серед цих новотворів багато похідних від чужомовних одиниць.

Найбільше дієслівних лексем з'явилося насамперед у сфері інформаційних технологій, чимало — у царині бізнесу, фінансів, психології, косметології та ін. Серед них переважають дієслова, утворені від англізмів. Мовознавці поділили ці дієслова на дві групи: опосередковані англізми-дієслова зі зв'язаними коренями англійського походження та відсубстантивні англізми-деривати (Битківська, 2019, с. 64—65). Найпомітнішими з-поміж англізмів-дериватів, своєрідно маркованими є дієслова, утворені від іншомовних іменників із формантом *-инг-/-інг-*. В українській мові вони сполучувані лише з питомим продуктивним дієслівним суфіксом *-ува-*, напр.: *банкінг**ува**ти, булінг**ува**ти, клінінг**ува**ти, копірайтинг**ува**ти, майнінг**ува**ти, роумінг**ува**ти, свінг**ува**ти, серфінг**ува**ти, скринінг**ува**ти, трейдинг**ува**ти, тюнінг**ува**ти* (СНА), *хостинг**ува**ти, шопінг**ува**ти.* До деяких із них у нинішній мовній практиці зафіксовано варіанти — спільнокореневі дієслова із суфіксом *-и-*, пор.: *булінг**ува**ти* і *бул**и**ти* (СНА, *розм.*), *копірайтинг**ува**ти* і *копірайт**и**ти*, *майнінг**ува**ти* і *майн**и**ти* (СНА, *комп.*), напр.: *Хто, на вашу думку, може «**булінгувати**» (бути «**булером**»)*? (https://tinyurl.com/kfuuksn2, дата звернення: 15.01.2024) [2] і *Водночас найпоширенішими проблемами у колективах є булінг та мобінг (на-*

[2] В ілюстративному матеріалі збережено авторське слововживання.

сильство у сфері праці). Чому не варто ***булити*** *і яка відповідальність передбачена за цькування?* (https://tinyurl.com/3hjf3wux, дата звернення: 15.01.2024); *Володіти криптовалютами та* ***майнінгувати*** *мають право, зокрема, фізичні особи* (https://tinyurl.com/2e6hzjmb, дата звернення: 15.01.2024) і *Волинянка вкрала електроенергії на 400 тисяч, щоб* ***майнити*** *криптовалюту* (https://tinyurl.com/38eb2759, дата звернення: 15.01.2024). Дієслово *шопінг**ува**ти* має спільнокореневий варіант *шоп**и**тися* (СНА), сформований суфіксом *-и-* та постфіксом *-ся*, який у структурі дієслова слугує засобом збереження граматичної семантики неперехідности, характерної для лексеми *шопінг**ува**ти*.

У деяких спільнокореневих дієслівних структурах чужомовний формант *-инг-/-інг-* залишено, аби усунути омонімію. Зокрема, різні лексичні значення виражає освоєне в українській мові новітнє запозичення *банкінг**ува**ти* (дія, процес, пов'язані з банкінгом — різновидом діяльности банку) і давнє запозичення *банкувати* ['здавати карти партнерам, маючи у своєму розпорядженні банк' (СІСТСС, с. 69)].

За допомогою дієслівних суфіксів *-ува-, -изува-/-ізува-* освоєно чужомовні лексеми (здебільшого з англійської мови, рідше з німецької, французької, італійської чи інших мов) — дієслова та іменники, що є назвами опредметнених дій і станів або назвами предметів. Динамічне входження таких слів до сучасної української мови спричинило можливість по-різному тлумачити способи їх словотвірного освоєння. Нерідко складно визначити, від чужомовного дієслова чи іменника постало в ній похідне дієслово. Саме тому до наведених нижче дієслівних одиниць у дужках подано частиномовну належність лексем у мові-джерелі, яка може засвідчувати неоднозначне словотвірне освоєння цих дієслів в українській мові, пор.: *брен**д**ува**ти* (англ. ім. *brand*; СНА, *марк.*), *бриф**ува**ти* (англ. дієсл., ім. brief; СНА), *вірир**ува**ти* (франц. дієсл. *virer*), *гайп**ува**ти (хайп**ува**ти)* (англ. дієсл., ім. *hype*; СНА), *гендер**ува**ти* (англ. дієсл., ім. *gender*), *грейд**ува**ти* (англ. дієсл., ім. *grade*), *дезаву**юва**ти* (франц. дієсл. *désavouer*; СУМ-20, *дипл., юр.*), *декант**ува**ти* (франц. дієсл. *décanter*; ВТССУМ; СУМ-20, *спец.*), *декупаж**ува**ти* (франц. ім. *découpage*), *дрифт**ува**ти* (англ. дієсл., ім. *drift*; ВТССУМ; СНА), *імплемент**ува**ти* (англ. дієсл. *implement*; ВТССУМ; СІСТСС; СУМ-20, *юр.*), *інавгур**ува**ти* (лат. дієсл., ім. *inauguro / inauguratio*; СУМ-20), *інстал**юва**ти* (англ. дієсл. *install*; СНА, *комп.*; СУМ-20, *мист., комп.*), *кеш**ува**ти* (англ. дієсл., ім. *cache*; СНА; СУМ-20, *інформ.*), *крипт**ува**ти* (англ. ім. *crypto*), *лобі**юва**ти* (англ. дієсл., ім. *lobby*; ВТССУМ; СІСТСС; СУМ-20, *екон., політ.*), *модер**ува**ти* (англ. дієсл. *moderate*; СУМ-20, *інформ.*), *пінг**ува**ти* (англ. дієсл., ім. *ping*; СНА, *комп.*), *прокрастин**ува**ти* (англ. дієсл. *procrastinate*; СНА, *псих.*), *ранж**ува**ти* (англ. дієсл., ім. *range*; СІСТСС, *книжн.*) / *ранжир**ува**ти* (англ. дієсл., ім. *range*; ВТССУМ), *рендер**ува**ти* (англ. дієсл. *render*; СНА, *комп.*), *строб**ува**ти* (англ. дієсл., ім. *strobe*; ВТССУМ), *таргет**ува**ти* (англ. дієсл., ім. *target*; ВТССУМ; СНА, *марк.*), *тейп**ува**ти* (англ. дієсл., ім. *tape*), *тендер**ува**ти* (англ. дієсл., ім. *tender*), *форфейт**ува**ти* (англ. дієсл., ім. *forfeit*, *forfeiting*), *фрап**ува**ти* (франц. дієсл. *frapper*), *фрик**ува**ти* (англ. ім. *freak*), *хедж**ува**ти* (англ. дієсл. *hedge*; ВТССУМ, *фін.*), *чип**ува**ти* (англ. ім. *chip*; СНА).

За допомогою суфікса *-ирува-* оформлено зовсім небагато дієслів (*декант**ирува**ти, порт**ирува**ти, ранж**ирува**ти*), причому вони мають спільнокореневі варіанти із суфіксом *-ува-* (*декант**ува**ти, порт**ува**ти, ранж**ува**ти*). К.Г. Городенська звернула увагу на те, що в «дієслівному словотворенні та освоєнні дієслівних основ іншомовного походження мовна практика заблокувала не властивий українській мові словотвірний тип із суфіксом **-ирува-/-ірува-**. Його залишено лише в деяких дієсловах для усунення омонімії...» (Городенська, 2013, с. 11). Зокрема, таким можна вважати освоєння французького дієслова *virer* → *вір**ирува**ти* [‘фарбувати фотографічні зображення’ (ВТССУМ, с. 189)]. Структурний елемент *-ир-* дав змогу розмежувати питоме дієслово *вір**ува**ти* і чужомовне *вір**ирува**ти*.

Серед освоєних дієслівних лексем з формантами *-изува- / -ізува-, -фікува-* наявні ті, що співвідносні із запозиченими спільнокореневими іменниками на *-изація / -ізація, -фікація* для позначення опредметнених дій чи станів, пор.: *авторизувати* (англ. дієсл. *authorize*; ВТССУМ; СІСТСС; СНА; СУМ-20) і *авторизація* (ВТССУМ, *спец.*; СІС; СІСТСС, *інформ., спец., фін.*; СНА, *комп.*; СУМ-20), *віртуалізувати* (англ. дієсл. *virtualize*; ВТССУМ; СУМ-20, *інформ.*) і *віртуалізація* (ВТССУМ, *спец.*; СНА; СУМ-20, *спец.*), *диджиталізувати* (англ. дієсл. *digitalize*) і *диджиталізація* (СНА), *емпатизувати* (англ. дієсл. *empathize*) і *емпатизація, інтелектуалізувати* (англ. дієсл. *intellectualize*; ВТССУМ; СІСТСС; СУМ-20, *книжн., інформ.*) і *інтелектуалізація* (ВТССУМ, *книжн.*; СІСТСС, *книжн.*; СУМ-20, *книжн.*), *стигматизувати* (англ. дієсл. *stigmatize*; СНА, *соц.*) і *стигматизація* (ВТССУМ; СІС; СНА, *соц.*), *тендеризувати* (англ. дієсл., ім. *tender*; СІСТСС, *фін.*) і *тендеризація, токенізувати* (англ. дієсл. *tokenize*; СНА, *комп.*) і *токенізація* (*комп., лінгв.*), *автентифікувати* (англ. дієсл. *authenticate*; СНА, *комп.*; СУМ-20) і *автентифікація* (ВТССУМ; СНА, *комп.*; СУМ-20), *верифікувати* (англ. ім. *verification*; ВТССУМ; СУМ-20, *книжн.*; СНА) і *верифікація* (ВТССУМ; СІС; СІСТСС, *наук., спец.*; СНА, *комп.*; СУМ-20, *книжн.*). Напр.: *Для тих, хто планує або тільки почав **диджиталізувати** свій бізнес, я визначив чотири ключові елементи...* (https://tinyurl.com/4f96vkmd, дата звернення: 28.03.2024) і *Необхідно зазначити, що саме **диджиталізація** стане рушійною силою повоєнного відновлення національної економіки* (https://tinyurl.com/4m5jmbb8, дата звернення: 28.03.2024); *Уміння **емпатизувати** особливо важливе під час психотерапевтичних і психопедагогічних розмов, мета яких — глибше пізнання себе* (https://tinyurl.com/2sasuu27, дата звернення: 28.03.2024) і *Наступною основною наративною стратегією оповіді у художніх текстах для дітей постає наративна **емпатизація*** (https://tinyurl.com/y3e9y46s, дата звернення: 28.03.2024); *Новий інструмент дасть сторонам змогу **автентифікувати** свої відео та фотографії за допомогою так званих облікових даних із водяним знаком...* (https://tinyurl.com/3ewcy2hv, дата звернення: 28.03.2024) і *Двофакторна **автентифікація** — один із найдієвіших способів захисту облікових записів: електронної пошти, месенджерів, акаунтів у соцмережах та інших* (https://tinyurl.com/9x9kyn89, дата звернення: 17.04.2024).

Продуктивним в освоєнні нових запозичень є також дієслівний суфікс *-и-*. Оформлені ним дієслова мають спільнокореневі кореляти серед чужомовних дієслів та іменників, зокрема й відабревіатурних назв, напр.: *апгрейд**и**ти* (англ. дієсл., ім. *upgrade*; США), *андейт**и**ти* (англ. дієсл., ім. *update*), *апрув**и**ти* (англ. дієсл. *approve*), *апсайкл**и**ти* (англ. дієсл. *upcycle*), *аутсорс**и**ти* (англ. дієсл. *outsource*; США, *бізн.*), *бан**и**ти* (англ. дієсл., ім. *ban*; США, *комп.*), *баф**и**ти* (англ. дієсл. *buff*; США, *косм.*), *бекап**и**ти* (англ. ім. *backup*; США, *комп.*), *білд**и**ти* (англ. дієсл., ім. *build*; США, *комп.*), *бітбокс**и**ти* (англ. дієсл., ім. *beatbox*; США, *муз.*), *вебінар**и**ти* (англ. ім. *webinar*; США, *комп.*), *вейпити* (англ. дієсл., ім. *vape*), *гейт**и**ти* (*хейт**и**ти*) (англ. дієсл., ім. *hate*; США), *голд**и**ти* (*холд**и**ти*) (англ. дієсл. *hold*; США, *фін.*), *донат**и**ти* (*донейт**и**ти*) (англ. дієсл. *donate*; США), *драйв**и**ти* (англ. дієсл., ім. *drive*; США), *зум**и**ти* [‘проводити відеоконференцію в програмі Zoom’ (англ. ім. *zoom*; США)], *комі**т**ти* (англ. дієсл. *commit*), *конект**и**ти* (англ. дієсл. *connect*; СУМ-20, *інформ., жарг.*), *копіпаст**и**ти* (*копіпейст**и**ти*) (англ. дієсл. *copy-paste*; США), *крафт**и**ти* (англ. дієсл., ім. *craft*), *майн**и**ти* (англ. дієсл., ім. *mine*; США, *комп.*), *ментор**и**ти* (англ. ім. *mentor*), *памп**и**ти* (англ. дієсл., ім. *pump*), *піарити* (англ. ім.-абрев. *PR*; СІСТСС, *розм.*; США; СУМ-20, *розм.*), *пітч**и**ти* (англ. дієсл., ім. *pitch*; США), *пост**и**ти* (англ. дієсл., ім. *post*; США, *розм.*), *пул**и**ти* (англ. дієсл. *pull*), *пуш**и**ти* (англ. дієсл., ім. *push*; США, *комп.*), *рерайт**и**ти* (англ. дієсл., ім. *rewrite*; США), *ресайкл**и**ти* (англ. дієсл. *recycle*), *ресерч**и**ти* (англ. дієсл., ім. *research*), *скрол**и**ти* (англ. дієсл. *scroll*; США, *комп.*), *спам**и**ти* (англ. дієсл., ім. *spam*; США, *комп.*), *спойлер**и**ти* (англ. ім. *spoiler*; США), *сталкер**и**ти* (англ. дієсл., ім. *stalk / stalker*; США, *соц.*), *стендап**и**ти* (англ. дієсл. сполука, ім. *stand-up*; США), *стрим**и**ти* (англ. дієсл. *stream*; США), *фарм**и**ти* (англ. дієсл., ім. *farm*; США, *гейм.*), *фолов**и**ти* (англ. дієсл. *follow*; США) / *фоловер**и**ти* (англ. ім. *follower*), *фрилан**с**ити* (англ. дієсл., ім. *freelance*), *хардкод**и**ти* (англ. дієсл. *hardcode*), *чейн**и**ти* (англ. ім. *chain*; США, *комп.*), *чекін**и**ти* (англ. дієсл. сполука, ім. *check-in*), *челендж**и**ти* (англ. дієсл., ім. *challenge*).

Деякі дієслова постали на ґрунті активно вживаних чужомовних власних назв пошукових систем і соціальних мереж за допомогою суфіксів *-и-* [напр.: *гугл**и**ти* (США) ← *Google, інстаграм**и**ти* (США) ← *Instagram, твіт**и**ти* (США) ← *Twitter, фейсбуч**и**ти* (США, *розм.*) ← *Facebook*] та *-изува-* [напр.: *інтернет**изува**ти* (СУМ-20) ← *Internet*]. У лексемі *фейсбуч**и**ти* відповідно до норм української морфонології відбулося чергування звуків *[к] — [ч]*.

Досі спостерігаємо хитання у словотвірному освоєнні деяких дієслів, про що свідчать наявні варіанти — спільнокореневі дієслова із суфіксами *-ува-* та *-и-*, пор.: *блюр**ува**ти* і *блюр**и**ти (блурити)* (англ. дієсл., ім. *blur*; США), *дебаг**ува**ти* і *дебаж**и**ти* (англ. дієсл., *debug*; США, *комп.*), *ковід**ува**ти* і *ковід**и**ти* (утворено від англ. абревіатури *COVID*), *мерджу**ва**ти* і *мерджи**т**и* (англ. дієсл. *merge*), *моніто**рува**ти* (англ. дієсл. *monitor*; США) і *моніто**ри**ти* (англ. дієсл. *monitor*; США; СУМ-20, *розм.*), *скраб**ува**ти* і *скраб**и**ти* (англ. дієсл., ім. *scrub*; *косм.*), *тригер**ува**ти* і *тригер**и**ти* (англ. дієсл., ім. *trigger*; *псих., розм.*), напр.: *ОКЕЙ GOOGLE, як* ***блюрувати*** *об-*

личчя на відео? (https://tinyurl.com/2mf97xxe, дата звернення: 26.03.2024) і *Міноборони робило впродовж восьми років тренінги для журналістів, як треба знімати, що не можна захоплювати горизонти, треба* ***блюрити*** *ті всі прив'язки до місцевості* (https://tinyurl.com/2u8pfky9, дата звернення: 26.03.2024); *Якщо не* ***скрабувати*** *шкіру регулярно, то її відмерлі клітини можуть з'єднатися з природним шкірним жиром і блокувати пори* (https://tinyurl.com/4bb3z4rp, дата звернення: 28.03.2024) і *Тому постійно користуватися безсульфатним шампунем небажано. Його потрібно або чергувати зі звичайним, або добре* ***скрабити*** *шкіру голови, щоб очистити її* (https://tinyurl.com/3jvp8wye, дата звернення: 28.03.2024); *Можливо, гнів для конкретного пацієнта не є проблемою і не* ***тригерує*** *вживання, а більший вплив мають інші емоції та почуття* (https://tinyurl.com/2p8awnxy, дата звернення: 27.03.2024) і *Політолог пояснив, що депутати намагаються «не* ***тригерити****» суспільство такими темами і не готові брати на себе відповідальність за те, що нормами законопроєкту можуть зловживати на місцях* (https://tinyurl.com/38t7nujx, дата звернення: 28.03.2024).

Поодинокі дієслова освоєно за допомогою питомих суфіксів *-а-, -і- / -ї-*: *клік**а**ти* (англ. дієсл., ім. *click*; СНА; СУМ-20, *інформ.*), *лайк**а**ти* (англ. дієсл. *like*; СНА; СУМ-20, *жарг.*), *тег**а**ти* (англ. дієсл., ім. *tag*; СНА, *комп.*), *деплоїти* (англ. дієсл. *deploy*; СНА, *комп.*), напр.: *Українців закликають поширювати інформацію про полонених у соцмережах і* ***тегати*** *«Червоний Хрест»* (https://tinyurl.com/cjxxbpb5, дата звернення: 30.03.2024); *io.net відома своєю здатністю швидко та ефективно* ***деплоїти*** *кластери графічних процесорів (GPU) будь-якого масштабу для інженерів машинного навчання (ML)...* (https://tinyurl.com/msw9nu23, дата звернення: 17.04.2024).

Від деяких із названих вище лексем утворено за допомогою постфікса *-ся* деривати, що поповнили склад зворотних дієслів: *авторизуватися* (СНА, *комп.*), *інавгуруватися* (СУМ-20), *інтернетизуватися* (СУМ-20, *інформ.*), *кешуватися, олігархізуватися* (СУМ-20, *книжн.*), *тейпуватися, зумитися, конектитися* (СУМ-20, *інформ., жарг.*), *піаритися* (СУМ-20, *розм.*), *чатитися* (СНА, *комп.*), *чекінитися* (СНА), напр.: *У Пенсійному фонді України (ПФУ) розповіли, як* ***авторизуватися*** *у мобільному застосунку «Пенсійний фонд»* (https://tinyurl.com/3a5uv9nf, дата звернення: 30.03.2024); *Тут можна задати інтервал між оновленнями кешу, а також вказати кількість сторінок, які будуть* ***кешуватися*** *через задані проміжки часу* (https://tinyurl.com/ytav6c2x, дата звернення: 30.03.2024). У певних дієслівних лексемах постфікс -ся майже не додає їм значеннєвого відтінку, пор.: *зумити* [ʻпроводити відеоконференцію в програмі Zoom' (СНА)] і *зумити**ся*** [ʻспілкуватися в онлайновому форматі за допомогою програми Zoom'], *чатити* [ʻустановлювати зв'язок в інтернеті, у чаті'] і *чатити**ся*** [ʻспілкуватися в чаті' (СНА)], напр.: *Найпростіше: учні проходять передноворічні дистанційні майстер-класи, приміром, з виготовлення паперових прикрас, різдвяних вінків, пряничних будиночків, а потім «****зумлять****» результати, обирають переможців* (https://tinyurl.com/4zxuzmf2, дата звернення: 30.03.2024) і *Що означає поняття «якісний зв'язок»? Це коли ви маєте 4G,*

*як удома, відвідуючи рідних у селі або подорожуючи країною. Можете «**зумитися**» з колегами в дорозі з Одеси до Ужгорода без переривань* (https://tinyurl.com/46yxfbrz, дата звернення: 30.03.2024); *З 31 липня з'явиться підтримка всіх країн — тоді можна буде **чатити** з нейромережами і українцям* (https://tinyurl.com/mv4a5jrt, дата звернення: 20.04.2024) і *Холодильник, пральна машина, мікрохвильова піч і інша побутова техніка від LG навчилася **чатитися** з господарем* (https://tinyurl.com/tpu453dn, дата звернення: 20.04.2024).

Іншомовні словотворчі форманти в деяких дієсловах виокремлюємо внаслідок зіставлення їх із спільнокореневими основами. Таким є регулярно вживаний префікс *ре-* із семантикою зворотної, повторної дії [напр.: ***ре**брендити* — 'здійснювати ребрединг — комплекс заходів, спрямованих на заміну або модифікацію бренду' (англ. дієсл. ***re**brand*; США, *марк.*), ***ре**райтити* — 'створювати тексти на замовлення, переробляючи інші тексти' (англ. дієсл., ім. ***re**write*; США)] і дещо рідше вживаний префікс *де-*, що вербалізує семантику 'припинити, заперечити, усунути щось' [напр.: ***де**фрагментувати* — 'усунути процес фрагментації для оновлення та оптимізації логічної структури розділу фізичного диска, щоб забезпечити зберігання файлів у неперервній послідовності кластерів' (англ. дієсл. ***de**fragmentate*; СУМ-20, *інформ.*)]. У поповненні лексикону української мови запозиченнями спостерігаємо чимало прикладів одночасного пристосування до сучасної української мови споріднених спільнокореневих дієслів із префіксом і без нього. У такому разі складно встановити напрям похідности. Спільнокореневі лексеми могли потрапити до сучасної української мови безпосередньо з англійської чи іншої мови з префіксом або постати за допомогою цього префікса від освоєних суфіксальним способом дієслів, пор.: ***ре**брендувати* (англ. дієсл. *rebrand*) і *брендувати*, ***ре**імплантувати* (англ. дієсл. ***re**implant*; *мед.*) і *імплантувати*, ***ре**постити* (англ. дієсл., ім. ***re**post*; США) і *постити*, ***ре**твітити* (англ. дієсл., ім. ***re**tweet*; США) і *твітити*, ***де**легітимізувати / **де**легітимувати* (англ. дієсл. ***de**legitimize / **de**legitimate*; СУМ-20, *юр.*) і *легітимізувати / легітимувати* і под., напр.: *Інтраопераційно **реімплантувати** в протез різні артерії довелося у 17 пацієнтів...* (https://tinyurl.com/4vtufms3, дата звернення: 30.03.2024) і *Neuralink зараз ще вдосконалює продукт, що складається з крихітного пристрою та дротів з електродами, а також робота, який вирізує шматок черепа людини та **імплантує** його в мозок* (https://tinyurl.com/3k4th25b, дата звернення: 30.03.2024); *З наступного тижня користувачі, які хочуть **ретвітити** вміст, що було позначено як оманливий, отримуватимуть підказки із джерелом достовірної інформації* (https://tinyurl.com/yyx5tsev, дата звернення: 30.03.2024) і *«Припиніть **твітити**, пане президенте», — порадив Трампу голова Мюнхенської конференції з безпеки* (https://tinyurl.com/324n8fmp, дата звернення: 30.03.2024).

Другий етап словотвірного освоєння запозичень засвідчує те, що від багатьох адаптованих у сучасній українській мові дієслівних основ утворено деривати за допомогою питомих продуктивних словотворчих префіксів *за-, з-/с-, на-, роз-, по-, про-, пере-*, що виражають узвичаєну для

них словотвірну семантику. Зокрема, у дієсловах ***за**апрувити, **за**банити* (СНА, *комп.*), ***за**гуглити* (СНА, *комп.*), ***за**донатити (**за**донейтити)* (СНА), ***за**комітити, **за**пулити, **за**пітчити* (СНА), ***за**пушити, **за**хейтити, **за**юзати* префікс *за-* вказує на реалізацію дії, її результат, напр.: *Девід Хольц, головний виконавчий директор Midjourney, повідомив, що вони близькі до того, аби **забанити** фото політиків на найближчий рік* (https://bezpeka.media/news/2077, дата звернення: 30.03.2024); *МТС не мала ніяких інвестиційних планів тут, нові власники вже **закомітили** 400 млн на розвиток в Україні* (https://tinyurl.com/3t2688pe, дата звернення: 30.03.2024); *Фонд розвитку інновацій обрав проєкти, які цього року отримають гранти на розвиток. Саме вони мали змогу **запітчити** свої ідеї Михайлу Федорову та Іллі Кабачинському* (https://tinyurl.com/3jpjfaft, дата звернення: 30.03.2024); *Так, деякі коментатори поспішили **захейтити** Мішину, зауваживши, що демонстрація подібних розваг «не на часі» в умовах терористичної повномасштабної війни* (https://tinyurl.com/4max5ajv, дата звернення: 30.03.2024). У дієслівних лексемах ***за**блюрити* (СНА), ***за**тейпувати, **на**майнити, **роз**піарити* (і в похідному від нього дієслові ***роз**піаритися*) префікси *за-, на-* і *роз-* передають семантику результативної дії, поширеної на / в певному просторі [напр.: *Єдине: перед півфіналом часу в лікаря, щоб нормально **затейпувати** ногу, було мало* (https://tinyurl.com/3anpd2ym, дата звернення: 30.03.2024)], чи інтенсивно-результативної дії [напр.: *Виходить, що теоретично за добу можна **намайнити** 14 млн монет* (https://tinyurl.com/33bxk5h5, дата звернення: 30.03.2024); *Це був звичайний піар. Щоб продати товар, його потрібно **розпіарити*** (https://tinyurl.com/yk3w998x, дата звернення: 30.03.2024)].

На результативність, завершеність дії вказує префікс *з-/с-*: ***с**копіпастити, **с**крафтити, **з**мерджити, **з**ресайклити* [напр.: *Серед перешкод, які не дозволяють просто «**скопіпастити**» стратегію, попередні невдачі України, такі як постійні зміни прем'єр-міністрів і масовий відтік працездатного населення за кордон через систему вимагання з боку правоохоронних органів, а також через тиск на малий, середній і великий бізнес* (https://tinyurl.com/3dtect8v, дата звернення: 30.03.2024); *Що спільного у вірусних тікток та у вірусів? Як **скрафтити** круту броню проти хвороб у реальному житті?* (https://tinyurl.com/yc33xckz, дата звернення: 20.04.2024)]. У дієсловах ***по**ресерчити, **про**піарити, **про**ранжувати (**про**рангувати), **про**скролити* (СНА, *комп.*) словотворчі форманти *по-, про-* передають семантику тривалої, але обмеженої певним відтинком часу, дії, напр.: *Якщо реальних клієнтів поки що немає, вибери будь-який продукт і зроби для нього стратегію. **Пересерчи** ринок, проведи опитування серед знайомих, які потрапляють у цільову, та цікаво все презентуй* (https://tinyurl.com/2f9swv24, дата звернення: 27.03.2024); *В міністерстві пояснили, що до створення єдиної платформи може долучитися кожен небайдужий громадянин. Для цього потрібно: <…> натиснути на розділ «Опитування» або **проскролити** екран вниз та знайти розділ «Допоможіть нам зробити платформу кориснішою»; пройти невелике опитування про те, яку інформацію ви хотіли би бачити на єдиній*

платформі (https://tinyurl.com/yp24cdhs, дата звернення: 27.03.2024). Префіксальна морфема *пере-* в освоєному дієслові ***пере**інсталювати* дублює словотвірне значення ‘повторити / відновити дію’ запозиченого префікса *ре-*, наявного у структурі англійського слова ***re**install* та освоєного відповідника ***ре**інсталювати*, пор.: *«Потім ви можете відформатувати жорсткий диск, **переінсталювати** операційну систему та додатки, запускати будь-які доступні оновлення та, нарешті, відновити заблоковані файли з вашого резервного пристрою», — зазначають у Європолі* (https://tinyurl.com/4bskvz9a, дата звернення: 27.03.2024) і *Однак якщо ми хочемо захищати демократію і якщо би ми хотіли її **реінсталювати** після втрат від вірусу глупоти, то мусимо взятися до роботи: всі разом і кожен окремо* (https://zbruc.eu/node/55090, дата звернення: 27.03.2024). У лексемі ***роз**віртуалити* (і в похідному від нього дієслові ***роз**віртуалитися*) [відповідник — англ. ***de**virtualize* (США)] префікс *роз-*, як і чужомовний формант *де-* в освоєній основі ***де**віртуалізувати*, виражає словотвірне значення ‘припиняти / припинити, усувати / усунути щось’, пор.: *Щоб «**розвіртуалити**» інформацію та донести її до широкого кола жителів, ініціатори створення сайту «Ті, хто тримає небо» замовили у місцевого художника-графіка Сергія Садчикова портрети кожного з героїв* (https://tinyurl.com/2p97jz2k, дата звернення: 27.03.2024); *Основний мотив учасників першої зустрічі — познайомитися, перейняти досвід і «**розвіртуалитися**» після спілкування в мережі* (https://tinyurl.com/yrjxf6r9, дата звернення: 27.03.2024); *Але до другого туру треба дійти, і для цього потрібно максимально **девіртуалізувати** своїх виборців* (https://tinyurl.com/3zvnxsk8, дата звернення: 07.04.2024).

Цілком очевидно, що питомі префікси адаптують дієслова з іншомовним коренем до видової системи української літературної мови, а дієслова із запозиченим префіксом залишаються двовидовими.

Досі не зафіксовані у відповідних лексикографійних працях дієслівні лексеми, що вербалізують нові дії чи стани і до яких у сучасному українському лексиконі немає однослівних відповідників, виявляють перспективу закріпитися в українських галузевих терміносистемах. Їх функціювання відстежуємо у професійних контекстах, насамперед у сфері новітніх технологій, напр.: *Зловмисник **криптував** віруси для обходу антивірусного захисту та крадіжки паролів* (https://tinyurl.com/3p4trhxz, дата звернення: 21.02.2024); *Том Вандербільт провів експеримент — впродовж року він вчився співати, малювати, жонглювати, грати в шахи та **серфінгувати*** (https://tinyurl.com/mryezvdc, дата звернення: 21.02.2024); *Але реальність така, що під виглядом мирних демонстрацій ХАМАС провела в Єрусалимі організовану військову операцію, метою якої було **делегітимувати** право Ізраїлю на існування як держави, захист своїх кордонів і своїх громадян* (https://ufpa.org.ua/blog/3957, дата звернення: 21.02.2024); *Як правильно **тейпувати** тазостегновий суглоб?* (https://tinyurl.com/yc7vtzdv, дата звернення: 15.04.2024) та ін.

Деякі з дієслівних лексем, похідних від іншомовних основ, уже наявних у сучасних українських словниках, мають словотвірні варіанти. Таким є, наприклад, дієслово *декупаж**ува**ти*, паралельно з яким у мовній

практиці вживають дієслово *декупувати*, що не має іншомовного сегмента *-аж*, пор.: *На них 55 дітей з дитячих будинків області вчилися розмальовувати яйця, зокрема, на воску,* ***декупажувати*** *їх, прикрашати печиво, робити фігурки з фетру, квіти з бісеру, великодні листівки* (http://www.golos.com.ua/article/268007, дата звернення: 15.04.2024) і *Меблі в дизайні спальної кімнати для дівчини можна самостійно оформити — перефарбувати, розписати або* ***декупувати****, покрити кракелюрним лаком* (https://tinyurl.com/ydyrrpsb, дата звернення: 15.04.2024) і под. Проте утинання такого іншомовного сегмента ускладнює сприйняття значення дієслова.

Чужомовні дієслова термінного характеру загалом задовольняють потреби в найменуванні нових дій і станів в українській літературній мові XXI ст. Але їх в українській термінології вже надмір, до багатьох із них є національні відповідники. У зв'язку із цим лінгвісти висловлювали і висловлюють тепер цілком слушні застереження проти посиленого запозичення слів із різних мов, переважно з англійської. Зокрема, М.П. Баган, проаналізувавши проблему англізації сучасного україномовного комунікативного простору, застерегла, що активне використання дієслів, адаптованих до української граматики за допомогою питомих афіксів, хоч і «засвідчує потужність україномовної асиміляції англійської лексики», проте призводить до загалом не бажаного для будь-якої мови явища — звуженого вживання питомої лексики (Баган, 2020, с. 43).

Які зі словотвірних варіантів дієслів буде відібрано до сучасного українського лексикону, зокрема до її термінології, і чи набудуть вони статусу кодифікованих мовних одиниць, побачимо в перспективі. Є.А. Карпіловська констатувала: «Це проблема конкурування слів зі спільним категорійним значенням, слів, що позначають те саме поняття. У таких випадках перед нормалізаторами мови, або її нормувальниками (от і маємо назви-конкуренти!), постає завдання з'ясувати їхню семантичну будову, стилістичний потенціал, відповідність їхньої форми чинним правописним нормам і внаслідок такого аналізу вибрати з-поміж конкурентів найкраще означення або обґрунтувати доцільність збереження в мові їх усіх» (Карпіловська, 2012, с. 139).

Отже, у першій чверті XXI ст. простежуємо помітну тенденцію до освоєння запозичень, що постали внаслідок як позитивних, так і негативних впливів інших мов на сучасну українську літературну мову, насамперед на її наукову сферу та публіцистику. У словотвірному пристосуванні запозичень, що вербалізують дії та стани, спостерігаємо найактивніше використання питомих словотворчих суфіксів *-ува-*, *-и-* та досить обмежене вживання суфіксів *-изува-/-ізува-*, *-фікува-*, *-ирува-/-ірува-*, *-а-*, *-і-/-ї-*, що маркують лексико-граматичні значення дієслівних лексем. Водночас посилені темпи процесів запозичення, що їх фіксує мовна практика українських ЗМІ та різних професійних сфер, зокрема й терміносистем, створюють невмотивоване, безпідставне перенасичення цих сфер чужомовними одиницями, словотворчими формантами тощо. Неконтрольоване вживання таких одиниць спричиняє нівелювання націо-

нальних рис дієслівної системи української літературної мови. Ця проблема спонукає до переосмислення способів поповнення терміносистем різних галузей науки новими чужомовними одиницями, до критичнішого їх використання.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВТССУМ — Бусел В.Т., Василега-Дерибас М.Д., Дмитрієв О.В., Латник Г.В., Степенко Г.В. (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови.* Київ — Ірпінь: Перун.

СІС — Музичко Л.В., Шкарапута Л.М., Морозов С.М. (уклад.). (2019). *Словник іншомовних слів.* Київ: Наукова думка. http://surl.li/tkkql (дата звернення: 27.03.2024).

СІСТСС — Бибик С.П., Сюта Г.М. (2006). *Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання.* Харків: Фоліо.

СНА — Белей Л., Гончаренко А., Ківу М., Олександрук І. (уклад.). (2022). Словник новітніх англізмів. Київ: Наукова думка. http://www.inmo.org.ua/ (дата звернення: 04.03.2024).

СУМ-20 — *Словник української мови: у 20 т.* (2010—). Київ: Наукова думка. https://sum20ua.com/ (дата звернення: 27.03.2024).

ЛІТЕРАТУРА

Архипенко Л.М. (2014). Особливості засвоєння іншомовних структурних елементів у системі української мови. *Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії»* (с. 58—63). Харків: Видавець Іванченко І.С.

Баган М.П. (2020). Англізація сучасного українськомовного комунікативного простору: причини, основні вияви та наслідки. *Українська мова, 1*(73), 38—53.

Битківська Я. (2019). Словотвір англіцизмів у підсистемі українського дієслова. *Українознавчі студії, 20*, 64—70.

Городенська К.Г. (2009). Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови. *Українська термінологія і сучасність, 8*, 3—9. Київ: КНЕУ.

Городенська К.Г. (2013). Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм? *Українська мова, 2*(46), 3—12.

Городенська К. (2020). Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія, 1*(43), 92—99.

Єрмоленко С.Я. (2007). Кодифікація норми. *Українська мова. Енциклопедія* (с. 269). Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.

Єрмоленко С.Я. (2014). Ціннісний критерій кодифікації літературної норми. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна, 50*, 3—7.

Карпіловська Є.А. (2008). Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги. *Мовознавство, 2—3*, 148—158.

Карпіловська Є. (2011). Норма в сучасному українському словотворенні: зразок і реальність. *Культура слова, 74*, 43—51.

Карпіловська Є. (2012). Мода на слова і норма мови. *Культура слова, 77*, 134—140.

Кислюк Л.П. (2013). Освоєння нової іншомовної лексики системою українського словотвору. *Мовознавчий вісник, 16—17*, 112—122.

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко Н. (2017). Словотворення в українському науковому стилі початку XXI ст. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна, 64*, 1—13.

Коробова І.О. (2013). Словотвірне освоєння новітніх запозичень сучасною українською мовою. *Науковий вісник кафедри Юнеско КНЛУ. Філологія, педагогіка, психологія, 27*, 158—162.

Коць Т.А. (2010). *Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі*. Київ: Логос.

Навальна М.І. (2011). *Динаміка лексикону української періодики початку XXI ст*. Київ: Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго.

Олексенко В.П. (2021). Структурно-семантичні особливості неолексем на позначення культурно-мистецької сфери. *Записки з українського мовознавства, 28*, 149—168. https://doi.org/10.18524/2414-0627.2021.28.235532

Романюк Ю.В. (2013). Словотворчі ресурси структурування системи сучасного українського дієслова. *Мовознавчий вісник, 16—17*, 123—132.

Синявський О. (2018). *Норми української літературної мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. (Уперше опубліковано 1931).

Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. (уклад.). (2007). *Мала філологічна енциклопедія*. Київ: Довіра.

Стишов О.А. (2005). *Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі засобів мас. інформації)*. Київ: Пугач.

Тараненко О.О. (2015). *Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX—XXI ст.)*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Фурса В.М. (2005). *Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен*. Київ.

Широков В.А., Симоненко Л.О., Стратулат Н.В., Томіленко Л.М., Шевченко Л.Л. (2018). Динаміка лексико-семантичного складу Словника української мови у двадцяти томах. *Лінгвістично-інформаційні студії: Праці Українського мовно-інформаційного фонду НАН України: у 5 т*. Том III: Тлумачна лексикографія (кн. 3). Київ: Український мовно-інформаційний фонд НАН України.

Статтю отримано 22.04.2024

LEGEND

ВТССУМ — Busel, V.T., Vasyleha-Derybas, M.D., Dmytriiev, O.V., Latnyk, H.V., & Stepenko, H.V. (Eds.). (2005). *Large explanatory dictionary of the Modern Ukrainian language*. Kyiv — Irpin: Perun (in Ukrainian).

СІС — Muzychko, L.V., Shkaraputa, L.M., & Morozov, S.M. (Eds.). (2019). *Dictionary of foreign words*. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved March 20, 2024 from http://surl.li/tkkql (in Ukrainian).

СІСТСС — Bybyk, S.P., & Siuta, H.M. (2006). *Dictionary of foreign words: interpretation, word formation and word usage*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).

СНА — Belei, L., Honcharenko, A., Kivu, M., & Oleksandruk, I. (Eds.). (2022). *Dictionary of the latest anglicisms*. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved March 15, 2024 from http://www.inmo.org.ua/ (in Ukrainian).

СУМ-20 — *Dictionary of the Ukrainian language: in 20 vols*. (2010—). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved March 27, 2024 from https://sum20ua.com/ (in Ukrainian).

REFERENCES

Arkhypenko, L.M. (2014). Peculiarities of assimilation of foreign language structural elements in the Ukrainian language system. *Materials of the IV International Scientific Conference "Modern Ukrainian Studies: Scientific Paradigms of Language, History, Philosophy"* (pp. 58—63). Kharkiv: Vydavets Ivanchenko I.S. (in Ukrainian).

Bahan, M.P. (2020). Anglicization of the modern Ukrainian-speaking communicative space: causes, main manifestations and consequences. *Ukrainian language, 1*(73), 38—53 (in Ukrainian).

Bytkivska, Ya. (2019). The lexicon of anglicisms in the subsystem of the Ukrainian verb. *Ukrainoznavchi studii, 20*, 64—70 (in Ukrainian).

Fursa, V.M. (2005). *Semantic-grammatical and word-forming learning of indeclinable nouns*. Kyiv (in Ukrainian).

Horodenska, K.H. (2009). New borrowings and innovations against the background of the phonetic and word-forming subsystems of the Ukrainian literary language. *Ukrainian terminology and modernity, 8*, 3—9. Kyiv: KNEU (in Ukrainian).

Horodenska, K. (2013). New phenomena and processes in Ukrainian word formation: dynamics or destruction of word-formation norms? *Ukrainian language, 2*, 3—12 (in Ukrainian).

Horodenska, K. (2020). Morphological and lexical renormalization of borrowed adjectives in established word combinations. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology, 1*(43), 92—99 (in Ukrainian).

Karpilovska, Ye.A. (2008). The influence of innovations on the stability of the language system: regulators of system equilibrium. *Linguistics, 2—3*, 148—158 (in Ukrainian).

Karpilovska, Ye. (2011). The norm in modern Ukrainian word formation: sample and reality. *Word culture, 74*, 43—51 (in Ukrainian).

Karpilovska, Ye. (2012). Fashion for words and the norm of speech. *Word culture, 77*, 134—140 (in Ukrainian).

Klymenko, N.F., Karpilovska, Ye.A., & Kysliuk, L.P. (2008). *Dynamic processes in the modern Ukrainian lexicon*. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Klymenko, N. (2017). Word formation in the Ukrainian scientific style of the beginning of the XXI century. *Bulletin of Lviv University. Philological series, 64*, 1—13 (in Ukrainian).

Korobova, I.O. (2013). Word-forming mastering of the latest loanwords in the modern Ukrainian language. *Scientific Bulletin of the UNESCO Department of KNLU. Philology, pedagogy, psychology, 27*, 158—162 (in Ukrainian).

Kots, T.A. (2010). *Literary norm in the functional-stylistic and structural paradigm*. Kyiv: Lohos (in Ukrainian).

Kysliuk, L.P. (2013). Mastering a new foreign language vocabulary using the system of Ukrainian word creation. *Linguistic Bulletin, 16—17*, 112—122 (in Ukrainian).

Navalna, M.I. (2011). *Dynamics of the lexicon of Ukrainian periodicals of the beginning of the XXI century*. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy; Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Oleksenko, V.P. (2021). Structural-semantic features of neolexes for the designation of the cultural and artistic sphere. *Notes on Ukrainian Linguistics, 28*, 149—168 (in Ukrainian).

Romaniuk, Yu.V. (2013). Word-forming resources for structuring the modern Ukrainian verb system. *Linguistic Bulletin, 16—17*, 123—132 (in Ukrainian).

Shyrokov, V.A., Symonenko, L.O., Stratulat, N.V., Tomilenko, L.M., & Shevchenko, L.L. (2018). Dynamics of the lexical-semantic composition of the Dictionary of the Ukrainian language in twenty volumes. *Linguistic and information studies: Proceedings of the Ukrainian language and information fund of the National Academy of Sciences of Ukraine: in 5 vols.* Vol. 3: Interpretive lexicography (bk. 3). Kyiv: Ukrainskyi movno-informatsiinyi fond NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Skopnenko, O.I., & Tsymbaliuk, T.V. (Eds.). (2007). *A small philological encyclopedia*. Kyiv: Dovira (in Ukrainian).

Styshov, O.A. (2005). *Ukrainian vocabulary of the end of the 20th century (based on mass media material)*. Kyiv: Puhach (in Ukrainian).

Syniavskyi, O. (2018). *Norms of the Ukrainian literary language*. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho. (Original work published 1931) (in Ukrainian).

Taranenko, O.O. (2015). *Updated models in the word-formation system of the modern Ukrainian language (late 20th — 21st centuries)*. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Yermolenko, S.Ya. (2004). Codification of the norm. *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (p. 260). Kyiv: Vyd-vo "Ukrainska entsyklopediia" im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
Yermolenko, S.Ya. (2014). A valuable criterion for the codification of a literary norm. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriia: Filolohichna, 50*, 3—7 (in Ukrainian).

Received 22.04.2024

Hanna Kutsak, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
National University of Kyiv-Mohyla Academy
2 Hryhoriia Skovorody St., Kyiv 04655, Ukraine
E-mail: hannakutsak@ukma.edu.ua
https://orcid.org/0000-0001-7901-2669

THE MAIN TRENDS IN THE WORD-FORMATIVE ADAPTATION OF THE LATEST BORROWINGS TO DENOTE ACTIONS AND STATES IN THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE OF THE 21 ST CENTURY

At the beginning of the 21 st century, especially in its second decade, foreign units were entering to the journalistic and scientific Ukrainian language so rapidly that linguists sometimes did not have time for objective reasons to evaluate their "quality" and the appropriateness of their use. The activation of borrowings caused a certain disorder: adaptation to the grammatical system of the Ukrainian language occurs unevenly, often with hesitation in word-formative adaptation. A significant number of new adapted borrowed lexemes are not yet in normative, general or industry dictionaries.

The most verb lexemes appeared primarily in the field of information technology, quite a few verb lexemes appeared in the field of business, finance, psychology, cosmetology etc. Lexemes of the foreign languages (mostly from English, less often from German, French, Italian or other languages) such as verbs and nouns were adapted in Ukrainian using verb suffixes -*ува*-, -*изува*-/-*ізува*-. The dynamic entry of such words into modern Ukrainian has caused a multitude of ways of them adaptation. It is often difficult to determine whether a verb in the Ukrainian language has been formed from a foreign verb or noun. This indicates the ambiguous word-formation adaptation of the analyzed verbs. The verb suffix -*и*- also proved to be productive in adaptation of the new borrowings. The verbs formed with it have common root correlates among foreign verbs and nouns. We observe hesitation in the word-formative adaptation of some verbs. It is indicates by the availability of common root variants with suffixes -*ува*- and -*и*-. Derivatives that have replenished the stock of reflexive verbs have been formed from some of the analyzed lexemes either with the help of the postfix -*ся*, or this postfix and the suffix -*и*-.

Among the prefixes which found in borrowed verb lexemes, the prefix *ре*- is regularly used and the prefix *де*- is somewhat less used. In enriching the lexicon of the Ukrainian language with borrowings, there are many cases of simultaneous adaptation to modern Ukrainian of related verb structures: with a prefix and without it. Sometimes it is difficult to establish the direction of derivation. Common root lexemes could have entered modern Ukrainian directly from English or another language with a prefix or have been formed with a prefix from verbs adapted in a suffixal way. The second stage of word-formative adaptation of borrowings shows that derivatives have been formed from many verb bases adapted in modern Ukrainian using proper Ukrainian productive word-forming prefixes *за*-, *з-(с-)*, *на*-, *роз*-, *по*-, *про*-, *пере*-, which express the word-formative semantics usual for them.

Unmotivated, groundless oversaturation of modern Ukrainian literary language with borrowed lexemes, word-formative formants, etc., uncontrolled using of such units lead to the leveling of national features of the Ukrainian language. This problem prompts a rethinking of ways to replenish the terminological systems of various branches of science with new borrowed language units and this problem prompts to a more critical usage of criteria for adaptation of foreign lexemes.

Keywords: *borrowings to denote actions and states, word-formative adaptation, proper Ukrainian word-forming verb suffixes, proper Ukrainian word-forming verb prefixes, foreign languages bases.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.121
УДК 81'271'42:2

Б.І. ДРОФЯК, аспірантка відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: chokaliuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1321-4051

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВА КОМУНІКАЦІЯ В СУЧАСНОМУ ЦЕРКОВНОМУ ДИСКУРСІ

У статті проаналізовано важливий аспект лінгвокультурологічної динаміки — функціонування в церковному дискурсі назв жанрів (типів) офіційно-ділової комунікації, що засвідчує процеси взаємодії між мовними та позамовними чинниками. З'ясовано специфіку жанрових назв, використовуваних у документах офіційно-ділового спілкування церковного дискурсу.

***Ключові слова**: жанри (типи) документів, офіційно-ділова комунікація, церковний дискурс, лінгвокультурологічна динаміка.*

У реаліях сучасного світу, де церковні спільноти документують свою діяльність, заслуговує лінгвістичного дослідження церковний дискурс в аспекті офіційно-ділової комунікації. Це зумовлює потребу детального аналізу мовної практики, що засвідчує лінгвокультурологічну функцію релігійних номенів в офіційно-діловому спілкуванні. Зосереджуючись на функціонуванні жанрових різновидів офіційно-ділових документів, доцільно проєктувати процеси лексичної номінації на лінгвокультуру церковного дискурсу.

Вивчення офіційної комунікації в церковному дискурсі дасть змогу простежити особливості мовної структури документів, зокрема вплив лексики релігійного стилю на формування та функціонування їхніх жанрових різновидів.

Цитування: Дрофяк Б.І. (2024). Офіційно-ділова комунікація в сучасному церковному дискурсі. *Українська мова, 2*(90), 121—131. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.121

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Джерельна база дослідження — документи Православної церкви України, а також колишніх Української православної церкви Київського патріархату та Української автокефальної православної церкви [1].

Мета пропонованої статті — визначити специфіку жанрів офіційно-ділових документів, що їх використовують у церковному дискурсі. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) окреслити сфери офіційно-ділової комунікації; 2) класифікувати документи, використовувані в офіційно-діловій комунікації церковного дискурсу.

У дослідженні застосовано метод обґрунтування сфери офіційно-ділової комунікації в церковному дискурсі, метод типологічного аналізу документів офіційно-ділової комунікації, лексико-семантичний аналіз для розгляду та розшифрування значень назв типів документів, уживаних у церковному дискурсі, метод установлення ієрархії церковних санів, семіотичний метод — для пояснення смислів релігійного повідомлення.

Церковний дискурс в Україні, як і в багатьох інших країнах, був предметом переважно філософських, релігієзнавчих, соціологічних чи лінгвістичних досліджень. За спостереженнями Н. Савелюк, показове функціонування слова *дискурс* щодо релігії спостерігаємо в різних мовних практиках, про що свідчать відповідні назви (Savelyuk, 2015). Так, із погляду сучасної лінгвістики релігійний дискурс вивчають як релігійний християнський текст (проповіді; молитви, сповіді; публічні виступи Отців церкви; Вселенські Собори; фрагменти Святого Письма) (Смирнова, 2016). С.Т. Шабат-Савка виокремлює канонічно-богословський, ораторсько-проповідницький, молитовний релігійні дискурси (Шабат-Савка, 2016, с. 21—26). У лінгвістичних дослідженнях оперують також поняттями релігійного (теологічного, богословського, конфесійного, сакрального, культового, конфесійно-проповідницького, церковного, церковно-релігійного) стилю (стилів) або різними підстилями релігійного стилю — «Священного Писання, або Біблійний; літургічний, або богослужбовий; патрологічний, або святоотцівський; агіографічний, або житійний; проповідницький, або ораторський; науково-богословський; церковно-правовий; публіцистичний; канцелярський; катехізичний, або навчально-релігійний; паломницький; полемічний; художньо-релігійний; епістолярний; зовнішньо-церковний, або міжрелігійний; уснорозмовний» (Мирончук, 2010, с. 151, 153). Уважаємо, що всі ці типи, стилі чи жанри є частиною релігійного дискурсу як найбільш узагальненої категорії серед цих понять. Зауважимо, що виокремлюють також такі лексико-семантичні поєднання, як, наприклад, *релігійно-філософський дискурс, релігійно-популярний дискурс* або *проповідницький дискурс*, що визначають зміст, цільове спрямування і передбачувану авдиторію тієї чи тієї сфери комунікації.

За визначенням С.Т. Шабат-Савки, «релігійний дискурс — це сукупність усіх мовленнєвих актів, жанрів, текстів, що релевантні для сфери сакрального і стосуються релігійного культу, ритуалу, віри, таїнства, церкви,

[1] У статті назви церков подано відповідно до п. 5 §53 «Українського правопису» (2019), проте в офіційно-діловій комунікації сучасного церковного дискурсу в цих назвах усі слова прийнято писати з великої літери.

духовенства» (Шабат-Савка, 2016, с. 21). Специфіка цих текстів полягає у значенні слів, словесних формул, повідомлень тощо, які в комунікації вірян мають певні трансцендентні властивості, зокрема магічні: божественне походження, сакральність. Така характеристика слова значною мірою залежить від його впливу на адресата, тобто максимальної здатности переконувати, пробуджувати, навіювати тощо (Бацевич, 2004, с. 143).

До лексичних особливостей церковного дискурсу як складника релігійного дискурсу уналежнюємо:

а) метафори спорідненості у звертанні, наприклад, у текстах послань та листах: *брати і сестри; повнота Помісної Православної Церкви; брат у Христі; з любов'ю у Христі* (Лист 2) та ін.;

б) уживання особових займенників у формі множини на позначення однієї особи — суб'єкта дії: *нашим* [митрополита] *визначенням; на подання наше* [архієпископа]; *ми, митрополит...* (зазначення титулу); *на Наше* [митрополита] ім'я (Указ, 27.08.2022);

в) наявність мовних кліше, виражених прикметниково-іменниковими конструкціями для найменування адресатів церковного дискурсу, зокрема звертань: *преосвященним архіпастирям, боголюбивим пастирям, чесному чернецтву та всім православним вірним України* (РП, 21.12.2023); *всечесні отці; улюблені у Христі співбраття, співслужителі* (Доповідь, 24.05.2023), а також на позначення адресанта: *смиренний послушник; з братньою любов'ю; побожний диякон* та ін.;

г) усталені вислови, які в певних комунікативних ситуаціях можуть термінологізуватися: *з ласки Божої; Соізволенням Святого Духа; Боже благословення; нива Божа; з волі Провидіння Божого; дією Пресвятого Духа; Божественна літургія; милістю Божою; смиренний* [ім'я]; *першостворена Богом людина; духовний щит; царство Боже; воскресіння з мертвих; смиренні ясла; Божий захист; оселі праведників; раб Божий; Небесне Царство; повнота Церкви.* Джерелом цих висловів часто є текст Святого Писання, що його використовують у практиці створення різних документів: у Томосі (ТОМОС), зверненнях та листах Митрополита (Лист 1; Лист 2), Священного Синоду (Журнали, 04.02.2020), Архієрейського собору (Доповідь, 24.05.2023) тощо.

Серед синтаксичних особливостей церковного дискурсу фіксуємо актуалізацію висловлювань зі спонукальною модальністю, напр.: *Не бійтеся, бо я звіщаю вам велику радість* (Біблія, Луки 2, с. 10—11); *звернімо увагу, дорогі брати і сестри; піднесімо молитви за біженців та вимушених переселенців; просімо для наших захисників Божого захисту й допомоги; згадаймо в молитві про наших військових; попросімо в Господа для них* [військових] *захисту та швидшого звільнення; нехай із ними буде милість і допомога Божа; нехай Господь надихає вас мудрістю та допомагає у боротьбі з ворогом; нехай Бог благословить нас на плідну соборну працю, корисне обговорення та ухвалення вірних рішень, а Україні нехай дає перемогу над агресором і справедливий мир* та ін. (РП, 21.12.2023; Доповідь, 24.05.2023).

Стильовою ознакою досліджуваних текстів є речення з протиставними семантико-синтаксичними відношеннями. Напр.: *Христос народжується не для Себе Самого,* ***але*** *для нас, людей; Це народження — таємниця*

божественного буття, неосяжна для людського розуміння, ***але*** *відкрита через віру...; Син Божий, добровільно обмежує Себе ... не заради Себе Самого,* ***але*** *заради нас і заради нашого спасіння; ...бо падіння прабатьків сталося внаслідок помилкового та злого,* ***але*** *їхнього власного вибору* тощо. Фіксуємо речення з причинно-наслідковими відношеннями на кшталт: *Не бійтеся, бо я звіщаю вам велику радість; Бог Предвічний народився в часі, щоб знищити смерть і відновити нас для вічності; Син прийшов із небес, щоб спасти людство і відкрити нам небеса і рай* та ін. (РП, 21.12.2023).

Стилістичну функцію виконують риторичні запитання: *Чи відкриваємо ми для нього своє серце і своє життя, чи приносимо Йому в дар свою любов і плоди добрих справ? Чи, навпаки, хочемо вигнати Його з життя власного й суспільного, щоб жити й далі безбожно?* (там само).

Офіційно-ділова комунікація церковного дискурсу має набір специфічних характеристик, які вирізняють його серед інших стилів української літературної мови. На відміну від власне релігійного дискурсу, коли йдеться про богослужбові тексти, тексти Святого Письма, проповідей тощо, офіційно-ділова комунікація церковного дискурсу побудована на спілкуванні між суб'єктами земного світу в часі й просторі, на документальних свідченнях їхніх відносин.

Найважливішими ознаками офіційно-ділової комунікації в церковному дискурсі є стандартизованість документів (кожен офіційний документ має свою структуру з виразними ознаками церковного дискурсу), усталеність, лаконічність, сувора регламентація тексту, нормативно-імперативний характер, стислість і чіткість. Проте варто зазначити, що в такому особливому документі, як Патріарший та Синодальний Томос, що визначає статус проголошення Православної церкви України автокефальною, наявні емоційні та образні вислови, що їх рідко використовують в офіційно-діловому стилі, напр.: *Отож, оскільки благочестива та Богом бережена земля України укріплена та звеличена вищим промислом та отримала свою повну політичну незалежність, державні та церковні керівники якої вже тридцять років палко просять її церковного самоврядування та пліч-о-пліч з народом й суголосно з давніми його проханнями, свого часу зверненими до святішого Апостольського Константинопольського Престолу, котрий за багатовіковим канонічним переданням зобов'язаний турбуватися про Святі православні Церкви, які мають в цьому потребу, а найдужче про ті, які від початку з ним зв'язані канонічними узами, як-от історична Митрополія Київська...* (ТОМОС).

Патріарший та Синодальний Томос видав Синод Константинопольського Патріархату та вручив Архієпископ Константинополя, Нового Риму і Вселенський Патріарх Варфоломій Митрополитові Київському та всієї України Епіфанію 6 січня 2019 р., за яким Православну церкву України визнано *«духовною донькою» та закликано «всі світові Православні Церкви визнавати її як сестру та згадувати під іменем «Святіша Церква України», як таку, що має своєю кафедрою історичне місто Київ»* (там само).

Високу емоційність, словесну образність простежуємо також в інших жанрах документів, зокрема в тексті Присяжного листа — документа, що

його підписує особа, яка готується до прийняття таїнства хіротонії (священства): *...довірені моїй опіці душі оберігати від всіляких єресей і розколів, врозумляючи і наставляючи тих, що заблукали, на шлях істини; жити благочестиво тверезо, уникаючи мирських суєтних розваг і звичаїв* (Присяжний лист ставленика в диякони).

Офіційно-ділова комунікація церковного дискурсу представлена в таких документах, які часто за назвою, змістом чи структурою мають свою специфіку та зазвичай можуть бути відмінними від діловодства поза релігійною сферою. Назви цих документів формують відповідну систему офіційно-ділової комунікації церковного дискурсу і є частиною загалом релігійного дискурсу.

Документування діяльности, що відбувається на найвищому церковному рівні — Предстоятель, Священний Синод, Помісний Собор, Архієрейський Собор, представлене відповідними терміноназвами документів.

Предстоятель ПЦУ як очільник церкви може видавати такі документи: розпорядження (*Розпорядження Предстоятеля Православної Церкви України*), укази (*Указ Предстоятеля про призначення, Указ Предстоятеля про звільнення, Указ про нагородження*), грамоти (*Благословенна грамота* — як власна нагорода, *Грамота до ордена* — додаток на підтвердження факту нагородження орденом), посвідчення (видає Предстоятель на підтвердження факту нагородження медаллю), доповідь (*Доповідь Предстоятеля на Архієрейському Соборі, Доповідь Предстоятеля на Помісному соборі, Доповідь на Священному Синоді*); заява або звернення — про висловлення певної позиції (*Заява Предстоятеля, Звернення Митрополита*), звіт (*Звіт Предстоятеля ПЦУ Священному Синоду*).

Предстоятель як архієрей виконує функції, що стосуються різних священнодійств і видає відповідні документи, якими нагороджують осіб за заслуги перед церквою, зокрема грамоти (*Відпускна грамота, Грамота про хіротонію, Закладна грамота, Пам'ятна грамота*).

Ще одним документом, який видає Предстоятель Церкви, є указ. Відповідно до назв осіб за посадою, яким вручають документ, Митрополит як суб'єкт дії може бути як у ролі Предстоятеля, так і єпархіального архієрея (Київської єпархії). Наприклад, *Указ про призначення, Указ про звільнення, Указ про нагородження* (підвищення в сані), що стосується архієреїв, може видавати тільки Предстоятель Церкви на підставі рішення вищого церковного органу управління — Священного Синоду. Якщо йдеться про названі документи стосовно дияконського чи священичого сану, їх, окрім Предстоятеля Церкви, мають повноваження видавати й інші архієреї в увірених їм єпархіях.

Помісний собор — орган управління, що складається з єпархіальних і вікарних архієреїв та обраних делегатів — представників кліру, чернецтва, духовних навчальних закладів тощо — видає такі документи, як постанови. *Постановою Помісного собору* затверджують Статут (*Положення про управління*), а також видає *Подячний лист*, послання (*Послання до пастирів Помісного Собору*), декларацію (*Декларація Помісного Собору*), звернення (*Звернення Помісного собору*), діяння (*Діяння Помісного Собору щодо канонізації святих*).

Архієрейський собор відповідно до Статуту Православної церкви України є також одним із вищих органів церковної влади та управління. Його офіційну діяльність засвідчують такі документи: *Постанова Архієрейського Собору, Доповідь Предстоятеля на Архієрейському соборі*.

Священний Синод — орган управління на чолі з Митрополитом. Офіційно-ділова комунікація цього органу представлена такими назвами документів: журнал або рішення, які за змістом і формою містять елементи протоколу чи різновиду рішення, що стосується певного питання (*Журнал Священного Синоду*) або низки питань упродовж одного засідання (*Журнали засідання Священного Синоду, Рішення Священного Синоду*); постанови (*Постанова Священного Синоду*); розпорядження (*Розпорядження Священного Синоду*); заява щодо висловлення певної позиції, адресована як до повноти церкви, так і до конкретної особи чи факту (*Заява Священного Синоду*).

Адміністративно-територіальна структура Православної церкви України на чолі з Предстоятелем поділена на єпархії. Єпархіальним органом церковної влади й управління є правлячий єпархіальний архієрей з Єпархіальною радою та Єпархіальними зборами. Єпархіальні збори працюють у формі засідань, що їх засвідчують такі документи: *Протокол Єпархіальних зборів, Звернення Єпархіальних зборів єпархії* тощо. Єпархіальна рада, утворена за рішенням єпархіального архієрея відповідно до Статуту ПЦУ, видає такі документи: рішення (*Рішення Єпархіальної ради*), звіти (*Звіти Єпархіальної ради*). Серед опрацьованих документів також фіксуємо *Витяг з рішення Єпархіальної ради*.

Єпархіальний архієрей у межах своїх повноважень щодо кліриків увіреної йому єпархії видає укази, розпорядження, дія яких поширюється на територію його єпархії та на клір і вірних. Такі укази стосуються переважно призначення і звільнення з посад, нагородження деякими богослужбово-ієрархічними нагородами (*Указ про право носіння набедренника, Указ про право носіння жовтого хреста* тощо) та заохочувальними нагородами (*Благословенна грамота*).

Єпархіальний архієрей є керівником єпархіального управління як юридичної особи. У межах своїх повноважень він видає укази з кадрових питань щодо працівників власне єпархіального управління згідно з його структурою, штатним розписом та видає кадрові розпорядження про призначення, переміщення, звільнення кліриків, зокрема настоятелів парафій, які є в канонічному підпорядкуванні єпархіального архієрея, але не перебувають у трудових відносинах з єпархіальним управлінням. Вони як настоятелі релігійних громад (парафій), що є окремими юридичними особами, перебувають у трудових відносинах зі своїми парафіями.

Діяльність єпархіального управління засвідчують різні документи. Серед них такі, що пов'язані чи супроводжують кадрові питання, — процес рукопокладання в сан диякона чи священника — допит (*Допит ставленику перед висвяченням*), присяга (*Присяжний лист*) — своєрідна клятва Богу в тому, що кандидат здійснюватиме служіння згідно зі «Словом Божим, церковними правилами та вказівками духовного керівництва», рапорт у

значенні характеристики-рекомендації, грамота — документ, що засвідчує факт чинення таїнства над суб'єктом дії (*Грамота про хіротонію, Грамота хіротонії, Грамота хиротонії, Грамота про рукопокладання*). Простежуємо також варіанти в назвах таких засвідчувальних документів, як *Посвідчення про хіротонію, Посвідчення про хіротесію в читця* тощо.

Зазвичай єпархіальні архієреї є намісниками, настоятелями, священноархімандритами монастирів, розташованих на території їхньої єпархії, і постригають у чернецтво, на підтвердження чого видають *Посвідчення про постриг у чернецтво*.

Узвичаєна певна ієрархія отримання документів. Зокрема, для того, щоб отримати дозвіл на щось, благословення (рукопокладання, паломницькі поїздки чи богослужіння під час них, нагородження), потрібно звернутися із проханням — своєрідною формою заяви. Відповідно до церковної ієрархії нижчий за саном звертається з Проханням до вищого (наприклад, священнослужителі (диякони, священники) — вищі за саном священнослужителі (архієреї, Предстоятель), миряни (світські особи) — представники церковної ієрархії).

Відповідно до змісту Прохання розрізняємо:

• прохання про здійснення таїнства;
• прохання про кадрове забезпечення;
• прохання про нагородження;
• прохання про заснування релігійної організації;
• прохання з різних потреб (Дрофяк, 2021, с. 8).

Релігійна громада (парафія) має свої органи управління: парафіяльні збори, парафіяльна рада, настоятель. Засідання парафіяльних зборів засвідчено в таких документах, як: *Рішення парафіяльних зборів, Протоколи парафіяльних зборів*. У цій формі офіційно-ділової комунікації церковного дискурсу також може йтися про прийняття, затвердження інших документів, зокрема *Статуту парафії, Внесення змін і доповнень до Статуту, Звіту щодо діяльності парафії, Звіту ревізійної комісії парафії* тощо.

Парафіяльна рада є органом управління парафії в період між парафіяльними зборами. Свою діяльність вона документує в *Рішенні парафіяльної ради, Протоколі парафіяльної ради, Звіті парафіяльної ради парафіяльним зборам*. Цей орган затверджує також штатний розпис парафіяльної ради та настоятеля парафії.

Настоятель, окрім регулярного й відповідного церковному уставу звершення богослужінь, опікується своїми парафіянами (членами релігійної громади) і забезпечує документаційне засвідчення участи в таїнствах церкви. Серед таких документів виокремлюємо: свідоцтво (*Свідоцтво про хрещення, Свідоцтво про вінчання, Свідоцтво хрещеної матері, Свідоцтво хрещеного батька, Свідоцтво на згадку про Перше Причастя*), довідку (дублікати документів, якщо оригінал утрачено, що засвідчують участь у таїнствах). Повторно свідоцтво видають зрідка, частіше — довідку (*Довідка про хрещення, Довідка про хіротонію*) та пам'ятку (*Пам'ятка першого причастя*) тощо.

Однією з умов для вступу парафіянина до вищого духовного навчального закладу є наявність у нього документа про те, що парафіянин — член релігійної громади, виконує певні покладені на нього обов'язки притчу чи кліру. Таким документом є *Характеристика-рекомендація*.

Зв'язок з офіційно-діловим спілкуванням у релігійній сфері зумовлює широке використання релігійної лексики. Зокрема, це назви посад (*Предстоятель, Верховний Архієпископ, єпархіальний архієрей, парафіяльний священник*), органів влади та управління (*Помісний Собор, Архієрейський Собор, Священний Синод, Єпархіальна рада, Єпархіальні збори, курія*), організацій (*релігійні громади, синодальні установи (управління, комісії, відділи) та центри, монастирі, релігійні братства, сестринства, місіонерські об'єднання (місії), духовні заклади освіти* тощо), назви видів документів (*Томос, Статути, Рішення Помісного Собору, Журнали Священного Синоду, Постанови Архієрейського Собору, Діяння Собору, Акти про канонізацію, Акти про хіротонію, Грамоти, Прохання, Укази, Накази, Листи, Протоколи засідання Єпархіальної ради, Протоколи засідання парафіяльних зборів* тощо), лексеми на позначення канонічних та адміністративних одиниць церкви [*митрополія, єпархія, парафія, екзархат, патріархат, деканат (благочиння)*], титули предстоятелів (*Його Божественна Всесвятість Архієпископ Константинополя й Нового Риму і Вселенський Патріарх, Блаженнійший Митрополит Київський і всієї України* тощо), конструкції мовного етикету, уживання формул звертання (*Ваша Всесвятосте, Ваше Блаженство, Ваше Високопреосвященство, Ваше Високопреподобіє, Ваше преподобіє* та ін.).

Назви досліджених зразків документів — це родові назви: *витяг, грамота, довідка, допит, доповідь, журнал, заява, звернення, звіт, лист, пам'ятка, посвідчення, постанова, протокол, прохання, рапорт, рішення, розпорядження, свідоцтво, статут, Томос, указ, характеристика*. Особливість стилю — велика літера в повній назві документа.

За органом регулювання або суб'єктом видання документа в межах Православної церкви України виокремлюємо такі видові назви: ***Указ Предстоятеля*** *(про призначення, про переміщення, про звільнення, про нагородження);* ***Благословенна грамота, Посвідчення до ордена, Відпускна грамота, Грамота про хіротонію, Закладна грамота, Пам'ятна грамота; Звернення*** *(Декларація, Діяння, Протокол)* ***Помісного Собору, Постанови*** *(Звернення)* ***Архієрейського Собору, Журнали*** *(Протоколи)* ***Священного Синоду, Заява*** *(Постанова, Звернення, Розпорядження)* ***Священного Синоду, Звернення єпископа до Священного Синоду, Звіт*** *(Предстоятеля ПЦУ Священному Синоду, про роботу Священного Синоду, про роботу архієрея Єпархіальній раді, парафіяльного Священника парафіяльній раді),* ***Присяжний лист ставленика в священники, Посвідчення*** *(про хіротонію, про постриг у чернецтво),* ***Протокол*** *(єпархіальних зборів, засідання Єпархіальної ради, засідання парафіяльних зборів, засідання парафіяльної ради),* ***Прохання*** *(на рукопокладання, на церковне розвінчання, на вступ до вищого духовного навчального закладу, на нагородження богослужбовими ієрархічними нагородами, на нагородження заохочувальними відзнаками* тощо*),* ***Свідоцтво*** *(про Хрещення та Миропома-*

зання, про Вінчання), ***Пам'ятка першого Причастя, Довідка*** *(про хрещення, про хіротонію),* ***Характеристика-рекомендація*** та ін.

Результати проведеного дослідження уможливили: а) виокремити групи назв учасників офіційно-ділової комунікації церковного дискурсу (назви посадових осіб, органів влади й управління, канонічних та адміністративних одиниць тощо); б) структурувати документи за типом офіційно-ділової комунікації церковного дискурсу, за назвою суб'єкта / установи, які видають документ (Предстоятель, єпархіальний архієрей, настоятель, органи управління, установи); в) зафіксувати динаміку варіантних назв документів із тотожною прагматичною функцією.

У перспективі варто розширити об'єкт дослідження, проаналізувавши текст документів щодо відповідности їх літературному стандарту і стильовим нормам української літературної мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Біблія — *Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту*. (2009). Київ: Українське Біблійне Товариство.

Доповідь, 24.05.2023 — *Доповідь Предстоятеля на Архієрейському соборі*. (2023). http://surl.li/tnusj (дата звернення: 30.05.2023).

Журнали, 04.02.2020 — *Журнали засідання Священного Синоду від 4 лютого 2020 року*. (2020). http://surl.li/tnurh (дата звернення: 08.05.2023).

Лист 1 — *Лист Митрополита Київського і всієї України Епіфанія Високопреосвященному Олександру, митрополиту Переяславському і Вишневському*. (2023). http://surl.li/tnshi (дата звернення: 17.12.2023).

Лист 2 — *Лист Митрополита Київського і всієї України Епіфанія Високопреосвященному митрополиту Переяславському і Вишневському Олександру*. (2023). http://surl.li/tnsic (дата звернення: 17.12.2023).

ТОМОС — *Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні*. (2019). http://surl.li/athep (дата звернення: 13.10.2023).

РП, 21.12.2023 — *Різдвяне послання Митрополита Київського і всієї України Епіфанія*. (2023). http://surl.li/qjodl (дата звернення: 25.12.2023).

Статут, 15.12.2018 — *Статут Православної Церкви України*. (2018). http://surl.li/qjoee (дата звернення: 15.12.2023).

Указ, 27.08.2022 — *Указ релігійній громаді Свято-Успенської парафії села Тарасівка Києво-Святошинського району Київської області*. (2022). http://surl.li/tnsfo (дата звернення: 08.05.2023).

ЛІТЕРАТУРА

Бацевич Ф.С. (2004). *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: Академія.

Дрофяк Б.І. (2021). Прохання як жанр офіційно-ділової комунікації в релігійному дискурсі. *Opera Slavica (Slavisticke rozhhledy), 4*, 5—14.

Кім О., Яценко М.О. (2018). Релігійний дискурс як різновид інституціонального дискурсу. *Міжкультурна комунікація і перекладознавство: точки дотику та перспективи розвитку: тези І Міжнародна науково — практична інтернет-конференція. Переяслав-Хмельницький, 15 березня 2018 р.* (с. 17—19). Переяслав-Хмельницький: ПХДПУ.

Мирончук О.Я. (2010). Виокремлення підстилів та жанрів у конфесійному стилі української мови. *Культура слова, 72*, 151—157.

Смирнова М.С. (2016). *Проповідь у релігійному православному дискурсі XX століття: лінгвопрагматичний аспект* [автореф. дис. ... канд. філол. наук]. http://surl.li/qjohj (дата звернення: 15.12.2023).

Шабат-Савка С. (2016). Функційно-змістовий потенціал інтенцій сакральності в релігійному дискурсі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс, 772*, 21—26.

Savelyuk N. (2015). Psycholinguistic Features of Religious Discourse (Theoretical Aspect). *East European Journal of Psycholinguistics, 2*(1), 124—133.

Статтю отримано 02.01.2024

LEGEND

Біблія — *The Bible or the Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments.* (2009). Kyiv: Ukrainske Bibliine Tovarystvo (in Ukrainian).

Доповідь, 24.05.2023 — *The Primate's report at the Synod of Bishops.* (2023). Retrieved May, 30, 2023 from http://surl.li/tnusj (in Ukrainian).

Журнали, 04.02.2020 — *Journals of the meeting of the Holy Synod from February 4*, 2020. (2020). Retrieved May, 08, 2023 from http://surl.li/tnurh (in Ukrainian).

Лист 1 — *Letter of Metropolitan of Kyiv and All Ukraine Epiphany to His Eminence Alexander, Metropolitan of Pereyaslavsky and Vishnevsky.* (2023). Retrieved December, 17, 2023 from http://surl.li/tnshi (in Ukrainian).

Лист 2 — *Letter of Metropolitan of Kyiv and All Ukraine Epiphany to His Eminence Alexander, Metropolitan of Pereyaslavsky and Vishnevsky.* (2023). Retrieved December, 17, 2023 from http://surl.li/tnsic (in Ukrainian).

ТОМОС — *Patriarchal and Synodal Tomos granting the Orthodox Church in Ukraine an autocephalous church system.* (2019). Retrieved October, 13, 2023 from http://surl.li/athep (in Ukrainian).

РП, 21.12.2023 — *Christmas message of Metropolitan of Kyiv and All Ukraine Epiphany.* (2023). Retrieved December, 25, 2023 from http://surl.li/qjodl (in Ukrainian).

Статут, 15.12.2018 — *Statute of the Orthodox Church of Ukraine.* (2018). Retrieved December, 15, 2023 from http://surl.li/qjoee (in Ukrainian).

Указ, 27.08.2022 — *Decree to the religious community of the Holy Assumption Parish of the village of Tarasivka, Kyiv-Sviatoshyn district, Kyiv region.* (2022). Retrieved May, 08, 2023 from http://surl.li/tnsfo (in Ukrainian).

REFERENCE

Batsevych, F.S. (2004). *Basics of communicative linguistics.* Kyiv: Akademiia (in Ukrainian).

Drofiak, B. (2021). Request as a genre of official business communication in religious discourse. *Opera Slavica (Slavisticke rozhhledy), 4*, 5—14 (in Ukrainian).

Kim, O., & Yatsenko, M.O. (2018). Religious discourse as a type of institutional discourse. *Intercultural communication and translation studies: points of contact and development prospects: theses of the 1st international scientific and practical internet conference. Pereyaslav-Khmelnytskyi, March 15, 2018* (pp. 17—19). Pereiaslav-Khmelnytskyi: PKhDPU (in Ukrainian).

Myronchuk, O. (2010). Distinguishing sub-styles and genres in the confessional style of the Ukrainian language. *Culture of the word, 72*, 151—157 (in Ukrainian).

Savelyuk, N. (2015). Psycholinguistic Features of Religious Discourse (Theoretical Aspect). *East European Journal of Psycholinguistics, 2*(1), 124—133.

Shabat-Savka, S. (2016). The functional and content potential of intentions of sacredness in religious discourse. *Scientific bulletin of Chernivtsi University. Romano-Slavic discourse, 772*, 21—26 (in Ukrainian).

Smyrnova, M. (2016). *Preaching in the religious Orthodox discourse of the 20th century: the linguistic-pragmatic aspect*. [autoref. Dis... Cand. Philol. of Science]. Retrieved December, 15, 2023 from http://surl.li/qjohj (in Ukrainian).

Received 02.01.2024

Bohdana Drofiak, Postgraduate student in the Department of Stylistics,
Culture of Language, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: chokaliuk@gmail.com
https://orcid.org /0000-0003-1321-4051

OFFICIAL-BUSINESS COMMUNICATION IN MODERN CHURCH DISCOURSE

In the article, the author examines an important aspect of linguistic and cultural dynamics, namely, the functioning of names, genres (types) of official and business communication in the church discourse, which testifies to the processes of interaction between linguistic and non-linguistic factors. The specifics of genre names used in documents of official and business communication of church discourse are analyzed.

Significant emphasis is placed on the interaction of cultural, social, and linguistic factors in shaping the terminological field of religious discourse. Attention is focused on understanding the concept of «discourse» and its role in shaping the modern cognitive paradigm of the humanities. The interpretation of religious discourse in philosophical, religious studies, sociological, or linguistic research is explored. Specifics of using professional vocabulary and terms are indicated. The names of religious documents are presented, which form the appropriate terminological system of official and business communication of religious discourse and are a part of religious discourse in general. Signs of official and business communication in religious discourse are presented. The list of documents in which official and business communication is implemented in religious discourse in accordance with the church hierarchy is provided: starting from documents issued by the head of the church — the Metropolitan, ending with documents of the diocesan administrations and religious community (parish). The main types of official and business discourse are identified. It is noted that official and business communication in religious discourse covers documented acts of church activities between organizations.

Keywords: *genres (types) of documents, official business communication, church discourse, linguistic and cultural dynamics.*

ЗМІСТ

Дослідження

С.О. Соколова
Сучасний підхід до вивчення мовної ситуації: слов'янський досвід і українські реалії **3**

О.Г. Руда
Навколомовний дискурс під час російсько-української війни **30**

М.О. Гонтар
Ставлення до мов українців різного етнічного походження під час повномасштабної війни **51**

Агнешка Пеля
Власні назви, пов'язані з Україною, у польській сучасній та історичній фразеології **69**

Л.Т. Масенко
Григорій Квітка-Основ'яненко як основоположник прозових жанрів української літературної мови **86**

Г.М. Куцак
Основні тенденції у словотвірному освоєнні новітніх запозичень для позначення дій і станів в українській літературній мові XXI ст. **105**

Дослідження молодих науковців

Б.І. Дрофяк
Офіційно-ділова комунікація в сучасному церковному дискурсі **121**

CONTENTS

Articles

Svitlana Sokolova
Modern approach to studying the language situation: slavic experience and Ukrainian realities **3**

Olena Ruda
Around-language discourse during the Russian-Ukrainian war **30**

Maryna Hontar
Attitudes towards the languages of Ukrainians of various ethnic origins during the full-scale war **51**

Agnes Piela
Ukraine-related proper names in modern and historical Polish phraseology **69**

Larysa Masenko
Hryhoriy Kvitka-Osnovyanenko as a founder of prose genres of the Ukrainian literary language **86**

Hanna Kutsak
Main trends in the word-formative adaptation of the latest borrowings to denote actions and states in the Ukrainian literary language of the 21st century **105**

Young Scholars Articles

Bohdana Drofiak
Official-business communication in modern church discourse **121**

Вимоги до рукописів

Редакція фахового журналу «Українська мова» приймає до друку оригінальні, раніше не публіковані ***науково-теоретичні та дослідницькі статті з проблем української мови, рецензії, огляди, матеріали, присвячені видатним мовознавцям та лінгвістичним форумам.***

Публікація статей для авторів — безкоштовна.

Не можна подавати плагіат як оригінальне дослідження. У разі встановлення в надісланій статті плагіату її автора позбавляють права публікувати свої дослідження в усіх наступних номерах журналу.

Рукописи надсилати українською мовою на електронну пошту редакції: movajournal@ukr.net

Разом зі статтею надіслати підписаний ***Ліцензійний договір*** на використання рукопису (бланк угоди див. на сайті журналу **ukrmova.iul-nasu.org.ua**).

Текст набирати в редакторі Word for Windows, шрифт Times New Roman, розмір кегля 14. Міжрядковий інтервал — 1,5; ширина всіх берегів — 2,0 см. Нумерація сторінок наскрізна.

***Стаття повинна мати*:** УДК, ПІБ автора(ів), назву установи, поштову адресу та індекс, де працює автор, посаду, науковий ступінь, учене звання, електронну адресу, ORCID.

Назву статті подати українською та англійською мовами.

До рубрики «Дослідження» подати анотацію статті українською мовою (до 500 знаків) із 5—7 ключовими словами (без методологійних деталей, покликань, абревіатур) та науковий реферат статті англійською мовою — до 1800 знаків із 7—10 ключовими словами. Обсяг статті (разом зі списками літератури та анотаціями) — до 25 сторінок.

До інших рубрик, обсягом 7—10 сторінок, анотацію не подавати.

Покликання на наукові джерела брати у круглі дужки, зазначаючи прізвище автора, рік видання і сторінку(и), напр.: (Німчук, 2014, с. 25—27); покликання на джерело багатотомного видання позначати так: (ЕСУМ 6, с. 9).

Списки умовних скорочень та ***літератури*** подати за алфавітом наприкінці статті. Бібліографічний опис оформити відповідно до загальноприйнятих вимог (ДСТУ 8302:2015).

Legend та ***References*** подати за латинським алфавітом після списку літератури й оформити їх за міжнародним бібліографійним стандартом APA.

Ілюстративні матеріали надсилати окремими файлами. Схеми, малюнки, таблиці повинні мати назви (подавати їх окремим текстовим рядком). Чіткість карт та фотографій — не менше ніж 600 dpi.

***Спеціальні символи*:** лапки в українських текстах — « », а в іноземних — “ ”; знак тире ставити комбінацією клавіш — Ctrl мінус. Між ініціалами немає пропуску, напр.: В.А. Петренко.

Рецензування статей — анонімне. Відхилені статті редколегія не повертає. Позиція автора публікації може не збігатися з позицією редакційної колегії. За достовірність інформації, викладеної у статті, та правильність перекладу відповідає(ють) автор(и) публікації.

Докладніше з вимогами до рукописів та правилами оформлення списків літератури можна ознайомитися на сайті журналу «Українська мова» — **https://ukrmova.iul-nasu.org.ua/**